

КАРОТКАЯ
ГРАМАТЫКА
БЕЛАРУСКАЙ
М * О * В * Ы
СІНТАКСІС

2

ЧАСТКА

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы

КАРОТКАЯ
ГРАМАТЫКА
БЕЛАРУСКАЙ
М * О * В * Ы

У дзвюх частках

2

СІНТАКСІС

ЧАСТКА

Мінск
«Беларуская навука»
2009

УДК 811.161.3'367
ББК 81.2Бел
К25

Навуковы рэдактар
член-карэспандэнт НАН Беларусі А. А. Лукашанец

Рэцэнзенты:
кафедра беларускай мовы і metodyкі яе выкладання
Установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт»,
кандыдат філалагічных навук А. Г. Міхалевіч

*Выпуск выдання ажыццёўлены
на заказе Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь*

Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 2. Сін-
К25 таксіс / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мінск : Беларус. на-
вука, 2009. — 240 с.

ISBN 978-985-08-1089-2.

Выданне падрыхтавана з улікам сучаснай моўнай практыкі і тых тэндэнцый, што праявіліся ў сістэме беларускай мовы на рубяжы стагоддзяў, а таксама вопыту раней выдадзеных акадэмічных граматык беларускай мовы. Мае нарматыўную накіраванасць, адлюстроўвае стан сінтаксічных норм літаратурнай мовы канца XX — пачатку XXI ст.

Разлічана на спецыялістаў-мовазнаўцаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ, настаўнікаў, усіх, хто карыстаецца беларускай мовай.

Частка 1 выйшла ў 2007 годзе.

УДК 811.161.3'367
ББК 81.2Бел

ISBN 978-985-08-1089-2 (ч. 2)
ISBN 978-985-08-0896-7

© Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі, 2009
© Афармленне. РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука», 2009

ПРАДМОВА

Выключна важную ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы адыгралі акадэмічныя граматыкі: «Граматыка беларускай мовы» ў двух тамах (т. 1. Мінск, 1962; пад рэдакцыяй К. К. Атраховіча (Крапівы) і М. Г. Булахавы; т. 2. Мінск, 1964; пад рэдакцыяй К. К. Атраховіча, М. Г. Булахавы і П. П. Шубы) і «Беларуская граматыка» ў дзвюх частках (ч. 1. Мінск, 1985; пад рэдакцыяй М. В. Бірылы і П. П. Шубы; ч. 2. Мінск, 1986; пад рэдакцыяй М. В. Бірылы і П. П. Шубы). Яны забяспечылі функцыянаванне беларускай пісьмовай мовы ва ўсіх сферах ужытку ў другой палове ХХ ст., а таксама прэстыж беларускай мовы як высокаразвітай літаратурнай мовы са стабільнымі нормаў словазмянення і словаўжывання, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. З улікам сучаснай моўнай практыкі і тэндэнцый, што праявіліся ў сістэме беларускай мовы ў канцы ХХ — пачатку ХХІ ст., падрыхтаваны комплекс прац: «Кароткая граматыка беларускай мовы» (2007), «Граматычны слоўнік дзеяслова» (2007), «Граматычны слоўнік назоўніка» (2008). Названыя граматыкі і слоўнікі — гэта тэарэтычная і факталагічная база вучэбнай літаратуры па беларускай мове для ўсіх узроўняў адукацыі.

Другая частка Кароткай граматыкі беларускай мовы прысвечана сінтаксісу. Яна падрыхтавана з улікам моўнай практыкі на рубяжы стагоддзяў і вынікаў папярэдніх работ па сінтаксісе. Гэта частка змяшчае раздзелы «Словазлучэнне», «Сказ», «Экспрэсіўны сінтаксіс». Менавіта патрэбамі сучаснай моўнай практыкі абумоўлена структура працы, паўната распрацоўкі асобных раздзелаў. Асноўныя тыпы словазлучэнняў і сказаў падрабязна прааналізаваны з улікам новай метадыкі апісання сінтаксічных з'яў. У апісанні сістэмы словазлучэнняў аўтары звярталі асаблівую ўвагу на парадак галоўнага і залежнага кампанентаў словазлучэнняў, тып сінтаксічнай сувязі і семантыка-сінтаксічныя значэнні словазлучэнняў, пытанні сінаніміі. Пры распрацоўцы сінтаксічнай праблематыкі вялікая ўвага ўдзелена пытанням, якія мала ці зусім не асвятляліся ў папярэдніх работах па сінтаксісе, а таксама з'явам, якім уласціва варыянтнасць. Пры апісанні сістэмы складаных сказаў упершыню

падрабязна асветлены праблемы складаназалежных сказаў ускладненай будовы. Асабліва сцю дадзенай кароткай граматыкі з'яўляецца тое, што ў яе ўключаны новы раздзел «Экспрэсіўны сінтаксіс», у якім раскрываюцца асноўныя спосабы вылучэння членаў сказа і сінтаксічна-стылістычныя прыёмы афармлення моўных канструкцый.

Аўтарамі раздзелаў з'яўляюцца: А. Я. Міхневіч, Т. Р. Рамза («Словазлучэнне»), В. П. Русак («Сказ», «Просты сказ», «Спосабы перадачы чужаслоўя»), Н. У. Чайка, («Эліптычныя сказы»), І. Л. Бурак («Складаны сказ»), Т. Я. Шэмет («Складаназалежныя сказы ўскладненай будовы»), В. У. Русак («Экспрэсіўны сінтаксіс»).

Кароткая граматыка беларускай мовы адлюстроўвае стан сучаснага сінтаксічнага ўзроўню мовы і з'яўляецца дапаможнікам для сістэмнага авалодання нормаў сучаснай беларускай мовы. Яна адрасавана перш за ўсё мовазнаўцам, выкладчыкам беларускай мовы, настаўнікам, студэнтам і школьнікам. Граматыка з'яўляецца даведачнай першакрыніцай для ўсіх, хто карыстаецца беларускай літаратурнай мовай, і асновай для падрыхтоўкі падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў на розных ступенях навучання мове.

Унармаванае, аднастайнае выкарыстанне беларускай літаратурнай мовы ў вучэбным працэсе, друку, справаводстве, сродках масавай інфармацыі неабходна, паколькі беларуская літаратурная мова з'яўляецца адной з дзяржаўных моў у Рэспубліцы Беларусь.

Заўвагі і пажаданні аўтарскі калектыў просіць дасылаць на адрас: 220072, Мінск, вул. Сурганава, 1, корпус 2, Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі.

УВОДЗІНЫ

Цэнтральнае месца ў вывучэнні граматычнай сістэмы мовы займае сінтаксіс (ад грэч. *syntaxis* — спалучэнне, пабудова, парадак). Вызначаецца гэта тым, што сферы сінтаксісу спецыяльна належаць тыя моўныя адзінкі, якія непасрэдна служаць для зносін людзей і суадносяць паведамленне з фактамі рэчаіснасці. Тэрмін «сінтаксіс» прадугледжвае некалькі яго разуменняў:

1) раздзел мовазнаўства, прадметамі вывучэння якога з'яўляюцца як сказ, які выступае ў якасці асноўнай адзінкі маўлення, так і словазлучэнне, якое выступае ў якасці складанага, неабмежаванага складніка сказа: *Сінтаксіс сказа. Сінтаксіс словазлучэння. Сінтаксіс актуальны. Сінтаксіс знешні*;

2) вучэнне аб асаблівасцях (спецыфіцы) функцыянавання ў мове розных лексіка-граматычных класаў слоў (часцін мовы): *Сінтаксіс дзеяслова. Сінтаксіс назоўніка*;

3) сукупнасць тыпаў спалучэння слоў і мадэлей пабудовы словазлучэнняў і сказаў.

Як адзін з раздзелаў граматыкі сінтаксіс займаецца вывучэннем сінтаксічных канструкцый, заканамернасцей і спосабаў іх утварэння, магчымасцей спалучэння і функцыянавання ў тэксце. У адпаведнасці з асобым статусам слова, формы слова, словазлучэння, простага і складанага сказаў у гэтым раздзеле выдзяляюцца наступныя падсістэмы: сінтаксіс слова, які аб'ядноўвае ўсе магчымыя падпарадкавальныя сувязі знамянальных слоў; сінтаксіс словазлучэння; сінтаксіс простага сказа; сінтаксіс складанага сказа; сінтаксіс формы слова, які рэалізуецца ва ўсіх папярэдне названых сферах.

Пералічаныя падраздзелы сінтаксісу знаходзяцца ў цесным узаемадзеянні, іх адзінкі ўзаемазвязаны, а выражаецца гэта, перш за ўсё, у тым, што адзінкі адной падсістэмы ўдзельнічаюць ва ўтварэнні адзінак іншай падсістэмы. Адметна, што сінтаксічныя адзінкі ніжэйшага ўзроўню прымаюць удзел у структурнай арганізацыі адзінак вышэйшага ўзроўню. Формы слова ў гэтым сэнсе — адзінкі найбольш універсальныя: яны ўдзельнічаюць у фарміраванні словазлучэнняў, простых і складаных сказаў, любых выказванняў. Словазлучэнне ўдзельнічае ў фарміраванні простага і складанага

сказаў, а таксама любога выказвання. Просты сказ з'яўляецца адзінкай, якая фарміруе складаны сказ і больш разгорнутыя фрагменты тэксту. У фарміраванні апошніх удзельнічае таксама і складаны сказ. Хаця ні адна з названых падсістэм сінтаксісу не можа лічыцца першачарговай над іншай, аднак ёсць усе падставы гаварыць аб сінтаксісе сказа як аб цэнтральнай сферы сінтаксісу, паколькі ў граматычнай сістэме сказ спецыяльна прызначаны для непасрэднага выканання асноўнай задачы мовы — зносін людзей паміж сабой. Асноўнай формай выражэння і фарміравання думак чалавека з'яўляецца сказ.

СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

Нарматыўныя аспекты сінтаксісу словазлучэнняў

Словазлучэнне па-рознаму разумеецца навукоўцамі. Існуюць тры трактоўкі гэтага паняцця ў беларускай лінгвістыцы. Разыходжанні закранаюць як разуменне яго сутнасці («готовая» гэта адзінка, што існуе «да сказа», ці толькі адзінства, якое ўтвараецца непасрэдна ў выказванні), так і разуменне яго аб'ёму, магчымых кампанентаў, значэння і функцыі.

Большасць айчынных сінтаксістаў разглядае словазлучэнне вузка, як «свабоднае сэнсавае і фармальнае аб'яднанне двух (або болей) паўназначных слоў, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі» (А. І. Наркевіч, Л. П. Падгайскі, М. С. Яўневіч, А. Я. Міхневіч і інш.). Цалкам процілеглае меркаванне належыць Г. Н. Ключаву, які пад словазлучэннем разумее любое двухчленнае спалучэнне лексем, у тым ліку і службовых слоў са знамянальнымі ці між сабою. Пры гэтым гранічнымі выпадкамі словазлучэння, з аднаго боку, лічыцца сказ (а дакладней, спалучэнне дзейніка і выказніка), а з другога — складанае слова, утворанае ў выніку лексікалізацыі словазлучэння, напр.: *пад вечар* → *падвечар*, *з-пад ілба* → *спадылба* і г. д.

Дэфініцыя Г. Н. Ключава падкрэслівае сінтаксічны аспект словазлучэння, яго асноўную функцыю: «Сэнсава-граматычнае аб'яднанне («складванне») двух ці больш слоў, узятае не ў выражальна-камунікацыйным, а ў сінтаксічна-канструкцыйным, спалучальна-камбінаторным плане (г. зн. як канкрэтнае праяўленне сувязі слоў), называецца словазлучэннем».

Трэці падыход займае становішча між названымі палярнымі трактоўкамі, бо шырэйшы за першы, але значна вузейшы за другі. Згодна з гэтай канцэпцыяй (М. Г. Булахаў, Л. І. Бурак і інш.), да словазлучэння адносяцца аб'яднанні мінімум двух самастойных слоў. А таму ім проціпастаўляюцца прэдыкатыўныя (спалучэнне дзейніка і выказніка) і непрэдыкатыўныя словазлучэнні, да якіх адносяцца не толькі падпарадкавальныя, але і злучальныя, нахштат: *хутка і якасна*; *малады, але дасведчаны*; *бары, гаі, дубровы* і пад. Утварэнне і ўжыванне такіх спалучэнняў падпарадкоўваецца правілам функцыянавання аднародных членаў сказа, і таму іх мэтазгодна разглядаць у сінтаксісе простага сказа.

Разам з тым правамерна размяжоўваюць паняці *словаспалучэнне* і *словазлучэнне*, якія знаходзяцца ў рода-відавых адносінах.

Адна з універсальных уласцівасцей слоў — здольнасць спалучацца з іншымі словамі, або словаспалучальнасць. С л о в а с п а л у ч э н н е — гэта комплекс дзвюх або болей слоўнікавых адзінак, незалежна ад іх самастойнасці ці службовасці, паўназначнасці ці сінсемантычнасці, напр.: *летні дождж, ідзе снег, да берага; эх, дарогі!; два тыдні, ліха яго бяры!; не хацеў, на кнігу, у адносінах да; маўчы, хлопца; зрабіў бы, хай ідзе, нехта з вас, ні пра што, сказаў «дзякуй», гучна спяваць* і г. д.

Словаспалучэнне як любое аб'яднанне слоў ахоплівае і паняцце словазлучэння і паняцце несловазлучэння. Н е с л о в а з л у ч э н н е можа ўключаць як раўнапраўныя кампаненты, так і службовыя (звязку, прыназоўнік, злучнік, часціцу, выклічнік).

Да несловазлучэнняў адносяцца:

спалучэнне дзейніка і выказніка (прэдыкатыўнае спалучэнне): *Вецер хмару аднекуль прынёс* (Н. Маеўская);

спалучэнне аднародных членаў (злучальная злучнікавая і (ці) бяззлучнікавая сувязі): *Дзень такі празрысты і высокі* (Н. Маеўская). *Парасе, па траве, па вадзе босенькі хлопчык кудысьці ідзе* (Н. Маеўская);

спалучэнне з адасобленымі членамі сказа (паўпрэдыкатыўная сувязь): *Вярба, схілена, мае вецце, бы маладзіца валасы* (Н. Маеўская). *Вухне ў садзе, падаючы, яблык* (Н. Маеўская);

аналітычныя спалучэнні (адным са складнікаў якіх найчасцей з'яўляецца службовае слова):

для дзеяслова:

складаная форма будучага часу: *будуць сілкавацца, будзе апавядаць*;

складаная форма даўномінулага часу: *быў сказаў, былі вярнуліся*;

складаная форма загаднага ладу: *давайце паплаваем, (ня)хай працуе*;

для прыметніка і прыслоўя:

складаная форма вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання: *больш каштоўны, менш удалы, самы надзейны, найбольш мэтазгодна*;

складаная форма будучага часу (калі прыметнік ці прыслоўе з'яўляюцца часткай выказніка): *будзе карысна, будзе дажджлівай*;

для назоўніка:

склонавая форма назоўніка з прыназоўнікам: *на рамонку, па водле меркавання, дзякуючы дапамозе, з нагоды свята, у сувязі з іспытамі*;

для лічэбніка:

састаўныя лічэбнікі: *дваццаць сем, пяцьдзсят восьмы, сто адзінаццаць.*

У адрозненне ад несловазлучэння, **с л о в а з л у ч э н н е** — акрэслены граматычны тэрмін, якім пазначаецца «свабоднае сэнсавае і фармальнае аб'яднанне двух або болей знамянальных слоў (разам з адпаведнымі службовымі словамі або без іх), якое служыць для перадачы адзінага, але расчлянёнага паняцця або ўяўлення» (В. Ахманова) і ўтворана на аснове падпарадкавальнай сувязі, напр.: *камп'ютарныя гульні, з музычнага твору, самотніца-восень, трываласць матэрыялу, адчыніць дзверы, хтосьці з іх, па-ранейшаму спакойна, са скрухай заўважыць, збочыць з шашы* і інш.

Словазлучэнне адрозніваецца і ад слова, і ад сказа. Калі слова называе нейкі прадмет (асобу, з'яву, факт), то словазлучэнне канкрэтызуе ці характарызуе яго, параўн.: *мова і мілагучная мова, царкоўнаславянская мова, родная мова, мова старадрукаў, мова дзіцяці; пісаць і пісаць ліст, пісаць сяброўцы, пісаць акуратна, пісаць з задавальненнем* і інш. У адрозненне ад сказа, словазлучэнне заўсёды бінарнае (складаецца не менш як з двух слоў), а сказ можа ўтварацца і з аднаго слова, напр.: *Ноч. Зоркі. Цішыня*. Акрамя таго, словазлучэнне функцыюе ў структуры сказа, таму не мае ўласнай інтанацыйнай і камунікатыўнай завершанасці. Словазлучэнне арганізуецца толькі на аснове падпарадкавальнай сувязі, а сказ мае і прэдыкатыўную (сувязь дзейніка і выказніка), і падпарадкавальную, і злучальную.

У адрозненне ад сказа, словазлучэнне не мае прэдыкатыўнага значэння, г. зн. яму не ўласцівыя катэгорыі часу, ладу, асобы, мадальнасці, і таму яно не можа самастойна выконваць камунікатыўных функцый, утвараць закончанае паведамленне. У маўленні словазлучэнні звычайна выступаюць у якасці частак асобных паведамленняў. Так, у сказе *Жоўтыя пухаўныя каткі звісалі на вербалозінах, склікаючы пчолак і чмелікаў* (Я. Колас) вылучаюцца наступныя словазлучэнні: *жоўтыя пухаўныя каткі (жоўтыя каткі, пухаўныя каткі), звісалі на вербалозінах, склікаючы пчолак і чмелікаў (склікаючы пчолак, склікаючы чмелікаў)*.

Па-за сказыма словазлучэнні не могуць быць з дастатковай паўнатой ахарактарызаваныя і ў адносінах інтанацыі, таму што апошняя набывае акрэсленасць і выразна праяўляецца толькі ў акце камунікацыі.

Такім чынам, для словазлучэння аказваюцца нерэlevantнымі, неістотнымі некаторыя аспекты нарматыўнай ацэнкі, што маюць значэнне для характарыстыкі сказа. Разам з тым словазлучэнні, як і ўсе іншыя віды сінтаксічных канструкцый (простыя і складаныя сказы, адасобленыя, далучальныя, параўнальныя і іншыя віды зваро-

таў і г. д.), атрымліваюць нарматыўную ацэнку-характарыстыку па канструкцыйнай адпаведнасці правілам граматыкі (нарматыўна-граматычная ацэнка) і па мэтазгоднасці іх граматычнага і камунікатыўна-стылістычнага ўжывання (нарматыўна-камунікатыўная ацэнка).

Нарматыўна-граматычная ацэнка свабодных аб'яднанняў паўназначных слоў можа быць здзейснена толькі пры вылучэнні пэўных разрадаў словазлучэнняў. Найбольш агульныя разрады вылучаюцца перш за ўсё ў залежнасці ад колькасці аб'яднаных слоў і тыпу адносін паміж імі. На гэтай падставе адрозніваюцца словазлучэнні простых (двухслоўных) і складаных (шматслоўных), а таксама падпарадкавальных (злучальныя спалучэнні разглядаюцца ў межах простага сказа).

Нарматыўна-граматычная ацэнка падпарадкавальных словазлучэнняў грунтуецца на аналізе заканамернасцей іх утварэння, а нарматыўна-камунікатыўная ацэнка — на аналізе заканамернасцей ужывання словазлучэнняў у сказах, г. зн. у маўленні. Згодна з гэтым нарматыўная характарыстыка свабодных падпарадкавальных аб'яднанняў паўназначных слоў уключае апісанне некалькіх груп заканамернасцей: утварэння простых падпарадкавальных словазлучэнняў, утварэння складаных падпарадкавальных словазлучэнняў, ужывання простых і складаных падпарадкавальных словазлучэнняў.

Для паўнаты характарыстыкі падпарадкавальных словазлучэнняў трэба ўлічваць шэраг паказчыкаў, большасць якіх мае і нарматыўнае значэнне. Галоўныя з гэтых паказчыкаў такія:

- бінарнасць словазлучэння;
- фармальна-граматычная спалучальнасць слоў;
- марфалагічныя асаблівасці слоў;
- семантыка-сіntaxічная спалучальнасць слоў;
- словаўтваральныя асаблівасці слоў у словазлучэнні;
- віды падпарадкавальнай сувязі слоў;
- сродкі падпарадкавання слоў;
- парадак слоў у словазлучэнні;
- наяўнасць сінонімаў для словазлучэння;
- неадназначнасць (аманімічнасць) словазлучэння;
- семантыка-сіntaxічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні;
- стылістычныя ўласцівасці словазлучэння;
- даўжыня (аб'ём) словазлучэння;
- сіntaxічная чляннасць словазлучэння;
- спосабы ўскладнення словазлучэння;
- ужывальнасць словазлучэння;
- сэнсавыя асаблівасці словазлучэння.

Нарматыўныя аспекты ўтварэння простых падпарадкавальных словазлучэнняў

Бінарнасць словазлучэння

Усе падпарадкавальныя словазлучэнні маюць бінарную структуру, г. зн. што ў іх структуры заўсёды вылучаюцца два члены — галоўны і залежны. Залежны член перадае дадатковую характарыстыку паняцця, якое выражана галоўным членам. У простых падпарадкавальных словазлучэннях галоўны і залежны члены супадаюць са значнальнымі словамі — іх адпаведнымі словаформамі, напр.: *стары дуб, перад падрыхтоўкай да экзамену, рэдагаваць рукапіс, восем гадзін*. Ранг члена вызначаецца напрамкам сінтаксічнага падпарадкавання, параўн.: *прачытаць → кнігу і прачытаная ← кніга, мудры ← чалавек і мудрасць → чалавека, кветкі → для маці і маці → з кветкамі, сем → бяроз і сёмая ← бяроза*. На бінарнасць структуры словазлучэння не ўплываюць службовыя элементы (службовыя словы): *інтэрнат → для студэнтаў, каля інтэрната → для студэнтаў, пайсці → ў грыбы, апісаць → на падставе фактаў, ісці → ў кірунку да вакзала і пад*.

Галоўны член простага падпарадкавальнага словазлучэння можа быць выражаны словамі, што належаць да любой з шасці значнальных часцін мовы: назоўнікам, прыметнікам, займеннікам, прыслоўем, лічэбнікам і дзеясловам. Адпаведна вылучаюцца шэсць асноўных тыпаў падпарадкавальных словазлучэнняў:

назоўнікавыя: *хата за лесам, жаданне працаваць, трэці этап, вёска Паплавы, дубы-волаты і пад;*

прыметнікавыя: *поўны захаплення, гатовы змагацца, вельмі рухавы;*

займеннікавыя: *нехта з афіцэраў, штосьці загадкавае, яму з ёй;*

прыслоўныя: *занадта хутка, справа ад сцяжынкi, нечакана для ўсіх;*

лічэбнікавыя: *дзесяць месяцаў, другі злева, двое ў шынялях;*

дзеяслоўныя: *сустракаць гасцей, раптоўна знікнуць, катацца на каньках, паехаў вучыцца*, галоўны кампанент якіх выражаецца не толькі спрагалнымі формамі дзеяслова, але і яго асобымі формамі — дзеепрыметнікам і дзеепрыслоўем: *напісаны ад рукі, толькі-толькі расквітнелы; самотна курлыкаючы, глыбока асэнсавалішы*.

Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні

У залежнасці ад ступені зліцця кампанентаў адрозніваюць свабодныя і несвабодныя словазлучэнні. С в а б о д н ы я с л о в а з л у ч э н н і ўтвараюць словы з самастойным лексічным значэннем, кожнае з якіх мае сваю сінтаксічную ролю ў сказе, напр.: *гістарычныя нарыс, уважліва выслухаць*. Н е с в а б о д н ы я с л о в а з л у ч э н н і складаюцца са слова і спалучэння лексічна несамастой-

ных слоў, якія ў сказе выконваюць функцыю аднаго члена сказа, напр.: *правучыцца тры семестры, спатрэбіцца дзень хадзьбы, хлопец з шырокімі плячыма, свята 8 Сакавіка*. Сярод несвабодных словазлучэнняў адрозніваюць сінтаксічна, фразеалагічна і метафарычна непадзельныя.

С і н т а к с і ч н а н е п а д з е л ь н ы я — гэта словазлучэнні, лексічна звязаныя і нечлянiмыя толькі ў пэўным кантэксце. Да іх адносяцца:

- колькасна-іменныя спалучэнні двух знамянальных слоў: *На старонках лётанісу Тураў упамінаецца ўпершыню ў 980 годзе* (В. Вольскі);

- спалучэнні з выдзяляльным значэннем: *У 40-х гадах XIX стагоддзя Напалеон Орда з'яўляўся дырэктарам Італьянскай оперы ў Парыжы — аднаго з самых знакамітых тэатраў Еўропы* (Звязда);

- азначальныя спалучэнні з двух знамянальных слоў: *Гняздо бусла знаходзіцца на высокай алейшыне са зрэзанай вяршлінай* (В. Вольскі);

- спалучэнні дапаможнага (паўслужбовага) і знамянальнага слоў: *Прыйсці ўжо гразіцца зіма... (Н. Маеўская). Ці ж вартаварушыць балючае — былое... (Я. Янішчыц);*

- спалучэнні двух знамянальных слоў (апісальныя аналітычныя спалучэнні): *А мы баімся прытулак яму даць (І. Шамякін) (прытуліць).*

Ф р а з е а л а г і ч н а н е п а д з е л ь н ы я — гэта словазлучэнні, лексічная несамастойнасць кампанентаў якіх выяўляецца ў любым кантэксце, напр.: *Будзе мне сніцца ў квецені вішня, сцежка, якою ў свет белы выйшла (Н. Маеўская). Млечны Шлях мне кладзецца пад ногі... (Н. Маеўская).*

М е т а ф а р ы ч н а н е п а д з е л ь н ы я — гэта ўстойлівыя спалучэнні, галоўнае слова якіх набывае новае значэнне праз метафарычны перанос, напр.: *Так, сумнення ў трывожны сувоі расказіўся маркотнай дарогай (Н. Маеўская) (пры прамым значэнні — сувой матэрыі). Ужо гады на восень хіляць, хада мая — усё цяжэй (П. Макаль).*

Фармальна-граматычная спалучальнасць слоў

Выбар залежнага члена падпарадкавальнага словазлучэння вызначаецца перш за ўсё фармальна — прыналежнасцю слова да адпаведнай часціны мовы. У беларускай мове дзейнічаюць наступныя правілы спалучэння часцін мовы:

назоўнік + назоўнік, прыметнік, займеннік, прыслоўе, лічэбнік, дзеяслоў;

прыметнік + назоўнік, займеннік, прыслоўе, дзеяслоў;
займеннік + назоўнік, прыметнік, займеннік, лічэбнік;
прыслоўе + назоўнік, займеннік, прыслоўе;
лічэбнік + назоўнік, займеннік, прыслоўе, лічэбнік;
дзеяслоў + назоўнік, займеннік, прыслоўе, дзеяслоў.

Такім чынам, у залежнасці ад узаемаспалучальнасці часцін мо-
вы існуе 25 фармальна-граматычных разрадаў простых падпарадка-
вальных словазлучэнняў:

назоўнікава-назоўнікавыя: *кара бярозы, прызыў на службу*;
назоўнікава-прыметнікавыя: *лёгка хмары, бацькава хата*;
назоўнікава-займеннікавыя: *ягонья дзеці, мары пра яе*;
назоўнікава-прыслоўныя: *заняткі зранку, дзверы насупраць*;
назоўнікава-лічэбнікавыя: *дом дзевяць, першы снег*;
назоўнікава-дзеяслоўныя: *жаданне вучыцца, просьба прыехаць*;
прыметнікава-назоўнікавыя: *рады сустрэчы, сумны ад гора*;
прыметнікава-займеннікавыя: *смялейшы за ўсіх, гатовы для нас*;
прыметнікава-прыслоўныя: *незвычайна смелы, па-асеннямю шэры*;
прыметнікава-дзеяслоўныя: *павінны працаваць, гатовая ад-
мовіцца*;

займеннікава-назоўнікавыя: *хтосьці з гасцей, яна з сястрой*;
займеннікава-прыметнікавыя: *каму-небудзь знаёмаму, нешта
сур'ёзнае*;

займеннікава-займеннікавыя: *мы з вамі, штосьці з гэтага*;
займеннікава-лічэбнікавыя: *кожны трэці, хто-небудзь з двух*;
прыслоўна-назоўнікавыя*: *далёка ад горада, напярэдадні вайны*;
прыслоўна-займеннікавыя*: *зблізу ад іх, вышэй за ўсіх*;
прыслоўна-прыслоўныя: *зусім хутка, па-ранейшаму цёпла*;
лічэбнікава-назоўнікавыя: *адзінаццаць жэрдак, пяты ад канца*;
лічэбнікава-займеннікавыя: *сямёра з вас*;
лічэбнікава-прыслоўныя: *трэці знізу, двое ззаду*;
лічэбнікава-лічэбнікавыя: *чатыры з шасці, дзве пятыя*;
дзеяслоўна-назоўнікавыя: *касіць траву, кіраваць інстытутам*;
дзеяслоўна-займеннікавыя: *напрасіць яе, пагутарыць з усімі*;
дзеяслоўна-дзеяслоўныя: *хачу спытацца, паехалі дапамагаць*;
дзеяслоўна-прыслоўныя: *трошкі спазніцца, сустрэцца адвя-
чоркам*.

Маўленчая рэалізацыя кожнага з 25 разрадаў падпарадкаваль-
ных словазлучэнняў залежыць ад марфалагічных, семантыка-сін-
таксічных (або лексіка-граматычных) і словаўтваральных асаблівас-
цей канкрэтных слоў, з якіх утвараюцца словазлучэнні.

* Прыслоўе ў такіх спалучэннях функцыянальна набліжаецца да прыназоўніка і часта пераходзіць у яго (гл. пра такі пераход найноўшыя даследаванні М. І. Ка-
нюшквіч).

Марфалагічныя асаблівасці слоў

Марфалагічныя абмежаванні словаспалучальнасці дзейнічаюць у межах кожнага з фармальна-граматычных разрадаў словазлучэнняў. Так, назоўнікі далучаюць да сябе ў якасці залежнага члена толькі неасабовыя формы дзеяслова: дзеепрыметнікі, інфінітывы і зрэдку дзеепрыслоўі, напр.: *недачутае слова, загад наступаць, парот налева*.

Скланяльныя формы і разрады слоў (напр., дзеепрыметнікі і парадкавыя лічэбнікі) лёгка спалучаюцца з назоўнікам на ўзор прыметніка, але прыналежныя займеннікі ў залежнасці ад марфалагічнай формы (*яго, іх — ягоны, іхні*) па-рознаму звязваюцца з назоўнікамі, якія яны замяшчаюць і якія азначаюцца імі. Сістэма літаратурнай мовы абмяжоўвае спалучальнасць дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу на *-учы, -ючы* з назоўнікамі. Не спалучаюцца асабовыя займеннікі з прыметнікамі. Парадкавыя лічэбнікі могуць падпарадкоўваць назоўнікі толькі пры дапамозе прыназоўніка і г. д.

Для нарматыўнасці словазлучэння могуць мець значэнне і асобныя марфалагічныя катэгорыі: трыванне, час і інш. Так, трыванне дзеяслова абумоўлівае магчымасць далучэння прыслоўя пэўнага тыпу і семантыкі, параўн.: *часта прыходзіць, нечакана прыйсці*, але не *часта прыйсці*.

Даследаванне і апісанне падобных марфалагічных абмежаванняў складае важны аспект нарматыўнай характарыстыкі словазлучэнняў.

Семантыка-сінтаксічная спалучальнасць слоў

Іншы тып абмежаванняў пры рэалізацыі фармальна-граматычных разрадаў словазлучэнняў утвараюць правілы спалучэння слоў, якія належаць да асобных, сінтаксічна значымых лексічных групавак. Так, дзеясловы са значэннем стану прадмета падзяляюцца на дзве падгрупы: дзеясловы нязменнага стану (*спаць, вісець, ляжаць, тырчаць, драмаць* і пад.) і дзеясловы зменнага стану (*таўсіцець, чырванець, ніжэць, разумнець, лягчэць* і пад.), і толькі другая падгрупа спалучаецца з прыслоўямі, якія ўказваюць на інтэнсіўнасць дзеяння (*хутка, імгненна, раптоўна, знянцу* і пад.).

Другім прыкладам могуць служыць назоўнікі са значэннем аб'ёму, якія, у адрозненне ад назоўнікаў іншай семантыкі, рэгулярна ўтвараюць колькасныя словазлучэнні (*вядро пяску, шапка груш, шафа папер, вагон торфу* і пад.).

Асабовыя імёны не спалучаюцца з прыметнікамі; інфінітыў прымыкае толькі да тых дзеясловаў, што маюць мадальнае (*хацець*

вучыцца, магчы працаваць), фазавое (пачаць расказаць, скончыць сьпяваць, працягваць гуляць), рухальнае (бегчы ратаваць, нахіліцца разгледзецца), маўленчае (абяцаць прыехаць, згаджацца пагасціць, дамаўляцца сустрэцца), каўзальнае значэнне (прасіць прыехаць, раіць не спяшацца, загадваць настроіцца).

Вывучэнне семантыка-сінтаксічнай спалучальнасці слоў можа даць шмат як уласна граматычнай, так і арталагічнай (нарматыўнай) інфармацыі.

Словаўтваральныя асаблівасці слоў у словазлучэнні

Словаўтваральная характарыстыка членаў словазлучэння істотная ў многіх адносінах.

Перш за ўсё варта адзначыць, што словаўтваральныя асаблівасці слоў нярэдка вызначаюць іх спалучальнасць. Так, дзеепрыслоўі падпарадкоўваюцца пераважна аддзяяслоўным назоўнікам (*размовы стоячы, чытанне лежачы*). Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання з суфіксамі *-ейш-*, *-эйш-* дапасуюцца да назоўнікаў, а з суфіксамі *-ей-*, *-эй-* прымыкаюць да іх, прычым апошні тып словазлучэнняў хоць і ўжываецца ў мастацкіх творах і вусным маўленні, але выходзіць за межы нормы сучаснай літаратурнай мовы.

Трэба ўказаць таксама на наяўнасць шматлікіх радоў, або серый, словазлучэнняў, звязаных з тоеснасцю лексіка-семантычнага зместу пры адрозненні іх фармальна-граматычнай будовы, напр.: *прыгожы краявід — прыгажосць краявіду; чытаць кнігу — чытанне кнігі*. Такія функцыянальна-пазіцыйныя варыянты словазлучэнняў выконваюць у сказах розныя сінтаксічныя ролі. Гэта дазваляе паставіць пытанне аб вытворнасці / невытворнасці словазлучэнняў, аб сістэмных адносінах паміж рознымі фармальна-граматычнымі разрадамі, аб відах сінаніміі паміж словазлучэннямі і інш.

Асобную праблему складае лексічнае словаўтварэнне і звязаныя з ім выпадкі змешвання аднакаранёвых слоў і парушэння правілаў утварэння словазлучэнняў, параўн.: *пускацца ў авантуры, схільны да авантурызму і пускаяцца ў авантурызм; аплаціць праезд, плаціць за праезд і аплаціць за праезд; прад'явіць патрабаванне, праявіць патрабавальнасць і прад'явіць патрабавальнасць; боль ад раны, балючасць раны і балючасць ад раны*.

У залежнасці ад словаўтваральных асаблівасцей галоўнага слова словазлучэнні можна падзяліць на першасныя (невытворныя) і другасныя (вытворныя), напр.: *выйсці наперад → выхад наперад*. Апошняя словазлучэнне з'яўляецца другасным. Пра гэта сведчыць і тое, што спалучальнасць дзеяслова з прыслоўем рэалізуецца шырока і паслядоўна, а сувязь назоўніка з прыслоўем адносіцца да перыферыі сістэмы словазлучэнняў.

Першасныя і другасныя сінтаксічныя сувязі маюць месца і ў такіх выпадках, як *ісці дадому* → *дарога дадому*, *увайсці ў сені* → *дзверы ў сені*, *падарыць дзяўчыне кветкі* → *кветкі для дзяўчыны* і пад.

Марфалагічныя, семантыка-сінтаксічныя і словаўтваральныя ўласцівасці слоў, што ўтвараюць словазлучэнні, рэгулярна ўзаемадзейнічаюць, ускладняючы агульныя заканамернасці пабудовы свабодных спалучэнняў паўназначных слоў.

Віды падпарадкавальнай сувязі слоў

П а д п а р а д к а в а л ь н а я (гіпатаксічная, субардынацыйная) сувязь аб'ядноўвае галоўны і залежны ад яго кампанент, напр.: *прасіць прабачэння*, *плёск хваляў*, *случкія паясы*, *задужа рухавы*. Граматычная залежнасць абумоўліваецца тым, што залежны кампанент прымае тую граматычную форму, якая дыктуецца ўласцівасцямі галоўнага слова як пэўнай часціны мовы. Падпарадкавальная сувязь можа быць непасрэднай і апасродкаванай (праз прыназоўнікі ці іх эквіваленты), напр.: *вызначаны густам*, *паэты-перакладчыкі*, *шчыраваць на д ружамі*, *адмовіцца з п р ы ч ы н ы дрэннага настрою*, *рухацца ў к і р у н к у д а плошчы Незалежнасці*.

А б а в я з к о в а я (аблігаторная) сувязь выяўляецца тады, калі залежнае слова неабходнае для рэалізацыі значэння галоўнага кампанента, напр.: *знаходзіцца ў вёсцы (за дрэвам, пад вадой, на сенажаці, ...)*; *валасы піанічнага (цёмнага, светлага, дзіўнага, ...) колеру*; н е а б а в я з к о в а я (факультатыўная) — калі залежны кампанент толькі магчымы: *прыцішыць хуткасць [на скрыжаванні]*; *прымерыць [модную] абноўку*. П р а д к а з а л ь н а я падпарадкавальная сувязь выяўляецца тады, калі адзін кампанент прадвызначае форму іншага (напр., вінавальны склон пры пераходных дзеясловах: *прачытаць рукапіс*, *дэкламаваць вершы*; форма прыметніка пры назоўніках: *дачыно дзіце*, *з цудоўным голасам* і пад.). Н е п р а д к а з а л ь н а я будзе сувязь, калі форма залежнага кампанента абумоўліваецца не столькі ўласцівасцямі галоўнага слова, колькі кантэкстам, напр.: *сустрэцца... ранкам (у кавярні, з кліентам, перад вылетам, дзеля цябе, праз тры гады, а 17.00, для размовы, пасля вячэры ...)*; *гаршчок ... кашы (з кашай, з-пад кашы, для кашы)*;

Згодна з марфалагічнымі і семантычнымі ўласцівасці слоў у беларускай мове вылучаюць тры асноўныя віды падпарадкавальнай сувязі: дапасаванне, кіраванне і прымыканне.

Д а п а с а в а н н е — такі від сувязі, калі залежнае слова па словазмяняльных катэгорыях прыпадабняецца да галоўнага, г. зн. паўтарае яго формы роду, ліку і склону. Калі прыпадабненне ахоплівае ўсе названыя катэгорыі, яно з'яўляецца поўным, у іншых выпадках — няпоўным: *ліпеньскі мёд*, *першая ластаўка*, *любое выказванне*, *мае сябры*, *машына-лесавоз*.

Пры дапасаванні ўзнікаюць азначальныя адносіны, і пры змене формы галоўнага слова адпаведна змяняецца форма залежнага, напр.: *спелае жыта* (назоўны склон), *спелага жыта* (родны склон), *спеламу жыту* (давальны склон), *на спелым жыце* (месны склон).

У якасці залежнага слова выкарыстоўваюцца прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, займеннікі (прыналежныя, указальныя, азначальныя, неазначальныя *нейкі, якісьці, абы-які*); граматычны сродак сувязі — канчатак: *гэты першы зімовы некрануты снег, гэтага першага зімовага некранутага снегу...*, *гэтыя першыя зімовыя некранутыя снягі* і г. д. У якасці галоўнага слова могуць выступаць не толькі назоўнікі, але любая часціна мовы ці форма слова, якія выконваюць ролю назоўніка (г. зн. субстантывуюцца, пры гэтым могуць заставацца нязменнымі), напр.: *наша заўтра, самотнае «бывай», тваё «ага», звонкае «ку-ка-рэ-ку»*.

Дапасаванне ўзнікае і пры спалучэнні назоўніка з колькаснымі лічэбнікамі 2, 3, 4, якія патрабуюць ад яго форму назоўнага склону множнага ліку, напр.: *два падручнікі, тры сканеры, чатыры факсы* (але назоўнікі, якія маюць націскны канчатак, кіруюцца гэтымі лічэбнікамі, бо маюць форму роднага склону былога парнага ліку: *два плячы, дзве галавы, тры вядры, тры ракі, чатыры сястры* і пад.).

Колькасныя лічэбнікі ад 5, а таксама няпэўна-колькаснае слова *некалькі* кіруюць назоўнікам у назоўным і вінавальным склонах, ва ўсіх астатніх — дапасуюцца да яго, параўн.: *шэць канспектаў і шасці канспектаў, шасці канспектам, з шасцю канспектамі; некалькі чалавек і некалькіх чалавек, некалькім чалавекам* і пад.

Дапасаванне дзяслова да назоўніка адбываецца па-за межамі сістэмы словазлучэнняў — у прэдыкатыўных спалучэннях: *зіма прайшла, лета прайшло, год прайшоў, дні прайшлі*.

К і р а в а н н е — гэта від сувязі, калі галоўнае слова вымагае склонавую або прыназоўнікава-склонавую форму назоўніка ці займенніка, якая захоўваецца пры ўсіх змяненнях галоўнага кампанента словазлучэння: *чытаць кнігу, чытаю кнігу, чытаў бы кнігу, чытай кнігу* і г. д.; *цікавіўся кнігамі, цікавячыся кнігамі* і г. д.; *размова з сынам, размовы з сынам, размовамі з сынам* і г. д.; *здольны да навукі, здольнага да навукі* і г. д.; *здольнасць да навукі, здольнасцямі да навукі* і г. д.

У якасці залежнага могуць выступаць толькі словы з прадметным значэннем (назоўнікі ці субстантываваныя словы). Граматычныя сродкі сувязі наступныя: а) канчатак: *любуюся даляглядам*; б) канчатак і прыназоўнік: *клапаціцца пра бацькоў*; в) толькі прыназоўнік (пры нязменных словах): *зварнуцца да маці, распавядаць пра кенгуру*.

Адрозніваюцца два падвіды кіравання — моцнае і слабае. Пры моцным кіраванні форма залежнага слова вызначаецца непасрэдна лексіка-граматычнымі ўласцівасцямі галоўнага члена словазлучэння: *будаваць завод, карыстацца правам, спадзявацца на дапамогу*,

поўны захаплення, прыезд дэлегацыі. Пры слабым кіраванні выбар залежнай формы залежыць не столькі ад спецыфікі галоўнага слова, колькі ад мэты паведамлення: *адначываць у лесе (на канаве, пасля абеду, перад экспедыцыяй...); кветкі на лузе (у вазе, для гасцей...)* і г. д.

П р ы м ы к а н н е — від сувязі, калі сэнсавая суаднесенасць галоўнага і залежнага слоў выяўляецца не ў марфалагічнай будове апошняга, а ў яго сінтаксічнай пазіцыі. Прымыкаюць перш за ўсё словы марфалагічна нязменныя (прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітывы і нязменныя прыметнікі), а таксама словы, словазменныя катэгорыі якіх не маюць сінтаксічнага значэння (прыслоўі, што маюць ступені параўнання), напр.: *вёска наводдаль, тройчы герой, льецца не сціхаючы, умеў рамантаваць, пачало змяркацца, перастала дажджыць, мусіў ісці, любіў пагаманіць, кава мока, спадніца плісэ, ехаць хутка / хутчэй* і пад. Граматычна залежнасць перадаецца з дапамогай інтанацыі (у маўленні) і парадку слоў, параўн.: *Прыступкі разбурыліся знізу*. — *Прыступкі знізу разбурыліся*. Пры прымыканні ўзнікаюць адносіны акалічнасныя (пры дзеясловах і прыслоўях), азначальныя (пры назоўніках) ці дапаўняльныя, або камплетыўныя (пры семантычна недастатковых дзеясловах, найперш фазавых і мадальных, а таксама колькасных лічэбніках і няпэўна-колькасных словах).

Асобным выпадкам гэтага віду падпарадкавальнай сувязі з'яўляецца іменнае прымыканне: *горад Масты, горада Масты, у горадзе Масты*. Іменнае прымыканне часам грунтуецца на лексікалізацыі той ці іншай формы імені, напр.: *вярнуцца познім вечарам* (творы склон) → *вярнуцца вечарам / увечары*, а таксама *лес вечарам, прыгожая вечарам* (прыслоўе — лексікалізаваная форма творнага склону назоўніка).

Розніца паміж слабым кіраваннем і іменным прымыканнем

Праблема размежавання сувязі кіравання і прымыкання ўзнікае ў тых выпадках, калі залежны кампанент мае склонавую форму назоўніка (як пры кіраванні), а адносіны выражаюцца акалічнасныя (як пры прымыканні), напр.: *есці на хаду, сон на досвітку, працаваць з ранку да вечара*. І таму асноўным крытэрыем для вызначэння тыпу граматычнай сувязі ў словазлучэнні будучь яго семантыка-сінтаксічныя адносіны (граматычнае значэнне) і «застыласць», нязменнасць, формы залежнага кампанента.

Сувязь і м е н н а е п р ы м ы к а н н е ўласцівая:

а) дзеяслоўным словазлучэнням, залежнае слова якіх прадстаўлена нязменнай прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка, бо такая форма не кіруецца галоўным словам і мае акалічнаснае, а не прадметнае значэнне: *зжоўк без часу, беглі да знямогі, вярнуліся пад вечар, ішлі пад дажджом* (параўн.: *зжоўк без вады, беглі да суседа*,

вярнуліся пад дах, ішлі пад парасонам — сувязь слабае кіраванне (аб'ектнае значэнне));

б) назоўнікавым словазлучэнням, залежнае слова якіх прадстаўлена прыдаткам — адным словам ці цэлым спалучэннем, што не кіруецца галоўным словам, і адносіны паміж кампанентамі не аб'ектныя, а азначальныя, напр.: *штотыднёвік «Л і М», станцыя Вязынка, шаша Мінск — Варшава, кафэ «У Францыска», прынцып «не нашкодзь».*

Сувязь слабае кіраванне ўласцівая тым словазлучэнням, дзе залежны кампанент мае прыназоўнікава-склонавую форму назоўніка і адносіны паміж кампанентамі аб'ектныя, напр.: *націснуць на клавішы, гуляць у шахматы, гуляць з дзіцем, гуляць на дзіцячай пляцоўцы, расшчапіць сякерай, расшчапіць на трэскі.* Аднак з-за таго, што залежны кампанент словазлучэння мае прыназоўнікава-склонавую форму назоўніка, нярэдка адна і тая ж сінтаксічная з'ява кваліфікуецца і як слабае кіраванне, і як іменнае прымыканне.

Сродкі падпарадкавання слоў

Адносіны сінтаксічнай падпарадкаванасці паміж членамі словазлучэння афармляюцца з дапамогай канчатка, прыназоўніка і канчатка ці толькі прыназоўніка, словапарадку (сінтагматычнае суразмяшчэнне) і — у сказавым кантэксце — інтанацыі, напр.:

маляўнічы далягляд, родныя прасторы — канчатак;

здзіўляцца з таленту, разважаць над праблемай — прыназоўнік і канчатак;

паехаць на метро, запрасіць у кіно — прыназоўнік;

Радкі / зверху зусім сіёрліся і Радкі зверху / зусім сіёрліся — інтанацыя;

Радкі зверху зусім сіёрліся і Радкі зусім сіёрліся зверху — парадак.

Аднак часцей за ўсё пералічаныя спосабы афармлення сінтаксічнай сувязі камбінуюцца, утвараючы комплексы сінтаксічных сродкаў.

Асаблівую значнасць у нарматыўна-граматычным плане ацэнкі падпарадкавальных словазлучэнняў мае прыназоўнік. Існуе шэраг актуальных пытанняў, звязаных з нормамі яго ўжывання: варыятыўнасць склонавых форм пры адным і тым жа прыназоўніку (*рабіць на даручэнню / рабіць на даручэнні*), сінаніміка прыназоўнікаў (*ісці к лесу — ісці да лесу, жыць дзеля сына — жыць для сына*), пашырэнне сферы функцый асобных прыназоўнікаў (*план распрацоўкі — план на распрацоўцы, меры для аховы — меры на ахове і падобныя выпадкі ўжывання на*), узнікненне і колькаснае павелічэнне стылістычна маркіраваных складаных прыназоўнікаў (з *улікам, з мэтай, у інтарэсах, у параўнанні з, у кірунку да, на дамоўленасці з, з часоў і інш.*).

Парадак слоў у словазлучэнні

Парадак слоў у простым падпарадкавальным словазлучэнні ў нарматыўна-граматычным аспекце можа быць ахарактарызаваны як адносна ўстойлівы. Пры гэтым выяўляюцца наступныя тэндэнцыі.

1. Усе дапасаваныя залежныя члены стаяць перад галоўным словам: *маладыя галасы, памятая падлога, сёмы том, нашы лясы, найсмялейшы хлопчык, да восьмай гадзіны* і г. д. Адваротны, інверсійны, парадак слоў у такіх выпадках звязаны з умовамі кантэкставага ўжывання словазлучэння, параўн.: *да пятай гадзіны — гадзіны да пятай; нашы лясы — лясы нашы* [і рэкі — крыніца здароўя].

2. Залежныя члены ў кіруемых склонавых формах знаходзяцца звычайна пасля галоўнага слова: *майстраваць шпакоўню, гай за ракой, поўны радасці, злева ад дарогі, восьмы з краю, адзін з сяброў* і г. д. У постпазіцыі размяшчаюцца і залежныя члены, выражаныя словамі непрыметнікавага скланення: *дубы-волаты, над ракой Арэсай, дом шаснаццаць, кватэра-аднапакаёўка*, а таксама: *намер паспрачацца, сядзець дрэмлючы* і пад.

3. Залежныя члены, выражаныя незмяняльнымі словамі, могуць размяшчацца як перад, так і пасля галоўнага слова ў адпаведнасці з іх функцыяй (найперш у кантэксце выказвання): *усюды шукаць — шукаць усюды, апоўначы прыехаць — прыехаць апоўначы, па-ранейшаму дужы — дужы па-ранейшаму*.

Напр., у сказе *Спаткаліся двое на вуліцы тлумнай, ля клумбы асенняй, пад ліпаю сумнай* (Т. Дзмітрусёва) словазлучэнні *на вуліцы тлумнай, ля клумбы асенняй, пад ліпаю сумнай* маюць адваротны парадак слоў, бо дапасаваныя азначэнні стаяць пасля галоўнага слова (пры прамым парадку слоў было б: *на тлумнай вуліцы, ля асенняй клумбы, пад сумнай ліпаю*). У сказе *Позняяга лета святло вочы пяшчотна трывожыць* (Т. Дзмітрусёва) словазлучэнні *позняяга лета святло* і *вочы трывожыць* маюць адваротны парадак, бо ў абодвух выпадках кіруемыя залежныя словаформы стаяць перад галоўнымі (пры прамым парадку слоў было б: *Святло позняяга лета пяшчотна трывожыць вочы*).

Наяўнасць сінонімаў для словазлучэння

Сінаніміка словазлучэнняў азначае іх максімальную сэнсавую тоеснасць. Семантыка сінтаксічных сінонімаў тоесная, форма — адрозная, г. зн. яны маюць адзін тып семантыка-сінтаксічных адносін (граматычнае значэнне), але розную граматычную сувязь (сродкі выражэння падпарадкавання), напр.: *жытні хлеб — хлеб з жыта, зірнуў праз акно — зірнуў у акно, ад Дзвіны пацягнула вільгацію — з Дзвіны пацягнула вільгацію, бегчы сцяжынкаю — бегчы па сцяжынцы*. Най-

больш разнастайнымі ў адносінах сінаніміі з'яўляюцца словазлучэнні з прыназоўнікамі. Так, рускамоўнай канструкцыі з прыназоўнікам *на* адпавядае шэраг уласных беларускіх канструкцый з прыназоўнікам *ці* без яго, напр.: *жыць по соседству* — *жыць у суседстве* (у суседзях, суседзямі); *организовать по инициативе* — *арганізаваць з ініцыятывы* (пры ініцыятыве, ініцыятывай, паводле ініцыятывы); *сделать по принуждению* — *зрабіць пад прымусам* (з прымусу, прымусова, з-пад прымусу); *по происхождению* — *паходжаннем* (паводле паходжання, з паходжання).

Шматлікія простыя словазлучэнні маюць паралельныя сінанімічныя канструкцыі. Частка такіх сінанімаў звязана з магчымасцямі ўтварэння словазлучэнняў, частка — з кантэкставай сінанімізацыяй. Да ліку першых адносяцца, напр.:

а) сінанімы, што адрозніваюцца склонавымі формамі: *спрэчкі між сяброў* — *спрэчкі між сябрамі*;

б) сінанімы, што адрозніваюцца прыназоўнікамі: *працаваць дзеля перамогі* — *працаваць для перамогі*, *парашкі ад кашлю* — *парашкі супроць кашлю*;

в) сінанімы з адрознымі прыназоўнікамі і флексіямі: *марыць аб вясне* — *марыць пра вясну*, *ісці к брату* — *ісці да брата*;

г) сінанімы, якія адрозніваюцца наяўнасцю / адсутнасцю прыназоўніка: *скрып калёсаў* — *скрып ад калёсаў*, *двое з супрацоўнікаў* — *двое супрацоўнікаў*; *нехта знаёмы* — *нехта са знаёмых*;

д) сінанімы-трансформы: *човен брата* — *братаў човен*, *пачаць разважаць* — *пачаць разважанне*.

Колькасць тыпаў сінанімічных адносін значна ўзрасце, калі выйсці за межы двухслоўных (але па-ранейшаму двухчленных) словазлучэнняў, напр.: *сівабароды дзед* — *дзед з сіваю барадую*, *дом сем* — *дом нумар сем*, *ісці павольна* — *ісці павольнаю хадую* і пад.

Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні

Семантыка-сінтаксічныя адносіны ў словазлучэнні ўзнікаюць паміж яго кампанентамі на аснове ўзаемадзеяння лексічных значэнняў слоў-складнікаў і іх граматычных форм. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж членамі простага словазлучэння вельмі разнастайныя, аднак яны могуць быць абагульнена прадстаўлены некалькімі тыпамі: адносіны азначальныя, аб'ектныя, суб'ектныя, камплетыўныя і акалічнасныя. У межах кожнага тыпу існуюць прыватныя значэнні; акрамя таго, могуць быць змешаныя падтыпы: адносіны аб'ектна-азначальныя, азначальна-акалічнасныя і інш.

А з н а ч а л ь н ы я, ці атрыбутыўныя, а д н о с і н ы ўказваюць на прадмет і яго прымету, таму ўзнікаюць пры ўзаемадзеянні

назоўніка з тымі часцінамі мовы, якія абазначаюць прымету: прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, указальнымі, прыналежнымі, азначальнымі, некаторымі няпэўнымі займеннікамі, парадкавымі лічэбнікамі, напр.: *зорнае неба, гэткае здарэнне, твая залікоўка, увесь горад, якісьці хлопец, нечы адказ, трэцяе вытрабаванне*.

Азначальныя адносіны ўласцівыя і тым словазлучэнням, залежнае слова якіх з'яўляецца інфінітывам ці нязменным прыметнікам або назоўнікам са значэннем маўлення, напр.: *ахвота працаваць, імкненне аберагчы, азбука морзэ, крой рэглан, словы ўдзячнасці, лекцыя дэкана*.

А б' е к т н ы я а д н о с і н ы ўказваюць на дзеянне і прадмет, на які дзеянне пераходзіць; узнікаюць перадусім пры ўзаемадзеянні дзеясловаў (у тым ліку іх форм — дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў) з назоўнікамі: *раздрукаваць нататку, рэкламаваць спажывуцам, узяцеўшы на дрэва, характарыстыка супрацоўніку, капаць рыдлёўкай, дзякаваць за дапамогу, атрымаць ад дзядулі, убачыць траіх, запрасіць сямнаццаць чалавек*.

Аб'ектныя адносіны ўласцівыя словазлучэнням з галоўным словам прыметнікам: *падобны да бацькі, гатовы да сяўбы, ласкавы з дачкой*; назоўнікам, які суадносіцца з дзеясловам: *наведамленне пра навальніцу, спагада да людзей, рэцэнзія на кнігу, сузмесце артыкула* і інш.

С у б' е к т н ы я а д н о с і н ы (як разнавіднасць аб'ектных) указваюць на дзеянне і яго ўтваральніка; узнікаюць у словазлучэннях з дзеясловамі і дзеепрыметнікамі залежнага стану. Залежная форма назоўнікаў (творны склон) абазначае дзеяча: *чытаецца наведвальнікамі, зацягнулася хмарами, вызвалены арміяй, перакулены вадой, вернуты братам*; па аналогіі могуць быць і назоўнікавыя словазлучэнні: *абмеркаванне ўрадам, вызваленне прызыўной камісіяй*, у тым ліку і з родным склонам: *гоман людзей, з'яўленне аўтамабіля, ад'езд капітана, смех дзіцяці*, бо ўстанаўліваюцца адносіны 'дзеянне і дзеяч'.

К а м п л е т ы ў н ы я, ці дапаўняльныя, а д н о с і н ы — гэты вынік сэнсавай недастатковасці галоўнага слова, таму ўзнікаюць у сінтаксічна несвабодных спалучэннях (са значэннем меры, колькасці, часткі, сукупнасці, дапаўняльнасці). Гэтыя адносіны, як правіла, накладваюцца на адзін з тыпаў ужо названых адносін і сігналізуюць пра непадзельнасць спалучэння, напр.: *чатыры вуглы, мех бульбы, іхлянка сырадою, сустрэцца два разы, чакаць з тыдзень, мусіў прызнацца, ворта натэлефанаваць, пачало дажджыць*. (Некаторыя лінгвісты вылучаюць асобна колькасныя адносіны, якія ўзнікаюць пры спалучэнні лічэбнікаў ці слоў са значэннем колькасці з назоўнікамі.)

А к а л і ч н а с н ы я а д н о с і н ы ўказваюць на дзеянне і яго прымету ці на прымету прыметы; уласцівыя словазлучэнням дзеяслоўным, бо спадарожнічаюць пэўным дзеянням ці станам. Гэта могуць быць адносіны спосабу дзеяння, меры і ступені, месца, часу, прычыны, мэты і інш., напр.: *загадкава ўсміхацца, дужа строга*,

вярнуцца праз год, пазнаёміцца на Каляды, памыліцца праз хваляванне, сказаць здуру, зрабіць наўмысна, падараваць на памяць.

Змешаныя адносіны — гэта вынік граматычнага ўзаемадзеяння кампанентаў словазлучэння, і ўзнікаюць яны тады, калі словазлучэнне зазнала пэўную трасфармацыю (як правіла, кандэнсацыю, ці сцяжэнне) і граматычныя значэнні накладваюцца адно на адно. Гэта датычыць перадусім спалучэнняў з залежнай прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка ці прыслоўем, нахштальт *клён у двары, кава па-ўсходняму*. Такія словазлучэнні перадаюць змешаныя адносіны: азначальныя і акалічнасныя, бо гэта вытворныя (другасныя) словазлучэнні, якія ўтварыліся ў выніку спрашчэння сінтаксічных сувязей: *клён, які знаходзіўся ў двары* → *клён у двары*; *кава, прыгатаваная па-ўсходняму* → *кава па-ўсходняму*. (Адбылася кандэнсацыя азначальнай часткі складанага сказа ў першым выпадку ці дзееспрыметнага зварота — у другім да простага словазлучэння, аднак пры гэтым з марфалагізаванай (уласцівай гэтым часцінам мовы) пазіцыі акалічнасці яны «трапілі» ў немарфалагізаваную (не ўласціваю ім як назоўніку і прыслоўю) пазіцыю азначэння.) Аналагічны працэс і ў словазлучэнняў з формай аб'ектнага інфінітыва *прывесці абедаць*, дзе выяўляюцца адносіны аб'ектныя (па аналогіі з *прывесці абед*) і акалічнасныя мэты (*прывесці ежу, каб нехта мог паабедаць*).

Аднак характар семантыка-сінтаксічных адносін непасрэдна не звязаны з відам падпарадкавальнай сувязі, таму і ўзнікае магчымасць неадназначнага вытлумачэння сувязі членаў словазлучэння. Характар семантыка-сінтаксічных адносін у значнай ступені залежыць ад разумення, ад суб'ектыўнага ўспрыняцця сэнсу словазлучэння і амаль не ўплывае на яго нарматыўнасць, напр.: *кветкі на балконе, спатканне пад зоркамі* і падобныя, дзе на азначальнае значэнне накладваюцца адценні значэнняў акалічнасных: *кветкі якія? кветкі дзе? кветкі на чым?* і г. д.

Неадназначнасць (аманімічнасць) словазлучэнняў

Аманімічнасць некаторых словазлучэнняў беларускай мовы ўваходзіць у нарматыўнае апісанне як адзін з яго аспектаў, бо нормай павінна лічыцца адназначнасць сінтаксічнага спалучэння слоў, напр.: *мілагучная песня, дзедаў капялюш* і пад.

Аманімічнасць простых словазлучэнняў выклікаецца рознымі прычынамі. Найбольш частыя з іх — супадзенне склонавых канчаткаў (*дапамога арміі* з суб'ектным значэннем роднага склону і *дапамога арміі* з ускосна-аб'ектным значэннем давальнага склону); неадназначнасць склонавых форм (*запрашэнне пісьменніка* з суб'ектным значэннем роднага склону і *запрашэнне пісьменніка* з аб'ектным значэннем роднага склону) і інш.

Парадыгматыка словазлучэнняў

Словазлучэнням уласцівыя розныя відазмяненні. Формы словазлучэнняў утвараюць два тыпы парадыгм — марфалагічныя і трансфармацыйныя.

Марфалагічная парадыгма грунтуецца на фармальнай парадыгме галоўнага слова ў словазлучэнні і прызначана для абслугоўвання фармальна-граматычнай структуры сказа. Напрыклад, словазлучэнне *галасістая птушка ўваходзіць* у фармальна-граматычную структуру розных сказаў з той склонавай формай слова *птушка*, якая патрабуецца значэннем адпаведнага члена сказа: *Салавей — галасістая птушка* (назоўны склон); *Чуецца спевы галасістай птушкі?* (родны склон); *Зіма пагражае галасістай птушцы* (давальны склон) і г. д. Марфалагічная парадыгма словазлучэння *галасістая птушка* вызначаецца сукупнасцю склонавых форм назоўніка *птушка*. Адпаведна марфалагічная парадыгма словазлучэння *чытаць кнігу* адлюстроўвае сукупнасць асабовых, часавых і ладавых форм дзеяслова *чытаць*: *чытаю кнігу, чытаеш кнігу, чытае кнігу, ..., чытаў кнігу, ..., чытай кнігу* і г. д.

Трансфармацыйная парадыгма словазлучэння грунтуецца на словаўтваральных магчымасцях членаў словазлучэння і прызначана для абслугоўвання семантыка-сінтаксічнай будовы выказвання. Пры трансфармацыях словазлучэння абавязковым з'яўляецца захаванне лексічных марфем, напр.: *чытаць кнігу, чытанне кнігі, чытаная кніга, кніжнае чытанне, кніга для чытання* і падобныя або: *глухі ад шуму, глухата ад шуму, гложуць ад шуму, шумавая глухата* і г. д.

Трансфармацыйная парадыгма ў мове выступае як сродак размежавання аманімічных словазлучэнняў. Так, словазлучэнне *запрашэнне пісьменніка* мае суб'ектнае значэнне, калі ўваходзіць у адну парадыгму са словазлучэннем: *пісьменнік запрашае, пісьменніцкае запрашэнне*, і аб'ектнае, калі ўключаецца ў парадыгму: *запрашэнне пісьменніка, запрасіць пісьменніка, запрашэнне для пісьменніка, запрошаны пісьменнік*.

Нарматыўныя аспекты ўтварэння складаных падпарадкавальных словазлучэнняў

Простыя словазлучэнні з'яўляюцца базай усяго мноства сінтаксічных спалучэнняў знамянальных слоў, таму словазлучэнні складаныя маюць шмат агульнага з простымі. Гэта тычыцца такіх характарыстык, як фармальна-граматычная спалучальнасць слоў, віды і сродкі падпарадкавальнай сувязі, семантыка-

сінтаксічныя адносіны паміж словамі і г. д. Разам з тым складаныя словазлучэнні, якія вылучаюцца паводле агульнай для іх фармальнай прыметы — наяўнасці ў іх складзе больш чым двух змяняльных слоў, — маюць шэраг нарматыўна значымых рыс, уласцівых толькі ім.

Нагадаем, што простыя словазлучэнні складаюцца з двух паўназначных слоў, адно з якіх пашыраецца іншым: *экзаменацыйны білет, дождж-вадалей, ехаць аўтобусам, кошык суніц, вельмі ўзнёслы*. Да простых словазлучэнняў адносяць і словазлучэнні, кампанентам якіх з'яўляюцца аналітычныя формы слова — са звязкай *быць*, займеннікам *самы*, кампаратывамі *больш*, *менш*, часціцамі *давай(це)*, *(ня)хай*, вытворнымі прыназоўнікамі, напр.: *хутка будуць снедаць, самае кемлівае дзіцё, менш рэдкая з'ява, давайце паслухаем джаз, няхай сходзіць у суніцы, прачнуцца дзякуючы будзільніку, з нагоды святкавання Вялікадня, паводле меркавання аўтара*.

Спосабы пабудовы складаных словазлучэнняў

Сярод складаных падпарадкавальных словазлучэнняў выразна вылучаюцца два тыпы адзінак: словазлучэнні, суадносныя з простымі, і словазлучэнні, не суадносныя з простымі.

Суадносныя з простымі складаныя словазлучэнні ўтвараюцца двума спосабамі:

а) шляхам лінейнага шматступеннага пашырэння простага словазлучэння, напр.: *новы будынак* → *зусім новы будынак* → *зусім новы будынак школы* → *зусім новы будынак пачатковай школы* і г. д.;

б) шляхам замены аднаго члена словазлучэння яго функцыянальна-семантычным эквівалентам, напр.: *высокі хлопец* — *хлопец высокага росту*, *даўгадзюбая птушка* — *птушка з доўгай дзюбай*, *чатырохпавярховы будынак* — *будынак на чатыры паверхі*, *успаміны пра камандарма* — *успаміны пра камандзіра арміі*, *кіёск чатыры* — *кіёск нумар чатыры*, *баец атрада* — *баец аднаго з атрадаў*, *прыйсці позна* — *прыйсці позняй парой*, *паабяцаць прыехаць* — *даць абяцанне прыехаць* і пад.

Беларускай мове ўласцівыя розныя тыпы складаных словазлучэнняў, не суадносных з простымі:

а) словазлучэнні, у якіх лексічнае значэнне галоўнага слова ўмагае некалькі залежных: *шаша Брэст* — *Мінск*, *лік два: пяць*, *памножыць два на дзесяць*, *гутарка паміж Іванам і Антонам*, *пералёт Еўропа* — *Аўстралія* і пад.;

б) словазлучэнні з залежнай часткай, што абазначае прамежак часу, частку прасторы, чарговасць дзеяння і пад.: *сустрэкац-*

ца са студзеня па красавік, цягнуцца са старажытнасці па сёння, бегач з ранку да вечара, напоўніць з нізу да верху, лятаць ад краю да краю, знаёмы ад сцяжыны да каліны, хадзіць ад вёскі да вёскі, працаваць з рання да вечара, перасоўваць з кутка ў куток, расці з лета ў лета, красці зорку за зоркай, браць за вышынёю вышыню, пісаць радок за радком, успамінаць час ад часу, мацнець год ад году і пад.;

в) словазлучэнні з фразеалагізмамі ці ўстойлівым спалучэннем у ролі галоўнага або залежнага кампанента: прыцып «падзяляй і ўладарнічай», перыяд халоднай вайны, даць дыхту ворагу і пад.;

г) словазлучэнні, у якіх залежны член выражаецца складанай назвай: верш «Далёка ад дому», прэмія «За ўмацаванне міру», вёска Валога гара, зайскі ў выдавецтва імя П. Броўкі і пад.;

д) словазлучэнні з залежным членам, у склад якога ўваходзяць словы ўвесь, цэлы, кожны і пад.: праславіцца на ўсю старонку, абняславіць на цэлы свет;

е) словазлучэнні тыпу займацца чым хто хоча, бадзяцца немаведама дзе, з'есці колькі хто зможа.

Сінтаксічная члянімасць складаных словазлучэнняў

Складаныя словазлучэнні ў залежнасці ад характару іх сінтаксічнай члянімасці падзяляюцца на дзве разнавіднасці:

а) словазлучэнні з паслядоўнай залежнасцю слоў, што ўваходзяць у іх склад: вельмі ← дарагі ← падарунак, прапанова → падрыхтаваць → дакументацыю → будаўніцтва → завода;

б) словазлучэнні з непаслядоўнай залежнасцю слоў. Такія словазлучэнні не дапускаюць паслоўнага скарачэння слова за словам і называюцца словазлучэннямі з сінтаксічна непадзельнай часткай, напр.: кашуля → зялёнага шоўку, брахаць → лянiвым брэхам, атрымаць → дзве тэлеграмы (параўн.: кашуля шоўку, брахаць брэхам, атрымаць дзве).

Бінарнасць складаных словазлучэнняў

Незалежна ад тыпу ўсе складаныя словазлучэнні маюць бінарную структуру, г. зн. падзяляюцца на галоўную і залежную часткі. У сваю чаргу, у кожнай частцы, калі яна пабудаваная на падставе падпарадкавання, можна вылучыць граматычна галоўны і граматычна залежны кампаненты: (мірныя ← адносіны) → (паміж дзяржавамі → Еўропы), але барацьба → (паміж старым і новым), (футбольная ← сустрэча) → (Італія — Беларусь).

Фразеалагізмы як часткі свабодных складаных словазлучэнняў сінтаксічнаму члянэнню не падлягаюць: схавачь → (чорт яго ведае куды), збегчы → (куды вочы глядзяць) і пад.

Сінтаксічныя сувязі ў складаных словазлучэннях

Сінтаксічныя сувязі ў складаных словазлучэннях могуць відазмяняцца ў параўнанні з сувязямі ў словазлучэннях простых. Напрыклад, калі ў простае назоўнікавае словазлучэнне з родным склонам суб'екта ўключаецца назоўнік са значэннем аб'екта, змяненняцца склонавая форма першага залежнага члена: *выкананне спевака* → *выкананне песні спеваком*.

У складаных словазлучэннях значна шырэй выкарыстоўваецца прымыканне: *аповесць «Воўчая зграя», сустрэчы кожны дзень, рухацца старэчаю хадюю, шахматная партыя Гулько — Пяткевіч*.

Парадак слоў у складаных словазлучэннях

У гэтым плане складаныя словазлучэнні характарызуюцца і больш складанымі заканамернасцямі, бо, акрамя прэпазіцыі і постпазіцыі залежнага члена ў простым словазлучэнні, пачынаюць дзейнічаць правілы лінейнага размеркавання некалькіх сузалежных і падзалежных элементаў, правілы сінтаксічна-стылістычнай семантыкі.

Прыкладамі адносна ўстойлівага парадку членаў могуць служыць наступныя словазлучэнні: *вельмі зручная прылада, новы дырэктар школы, вёска на тым беразе ракі, двое ў шэрых шынялях, дом нумар сем, пераход Мінск — Брэст, падлетак пятнаццаці гадоў, ісці павольным крокам, раман «Сустрэнемся на барыкадах», адправіць два лісты*. У іншых выпадках назіраецца пэўная адвольнасць размеркавання членаў словазлучэння, параўн.: *прывесці дзённік настаўніцы і прывесці настаўніцы дзённік, маладыя ясныя галасы і ясныя маладыя галасы* і г. д. Урэшце тут вырашальную ролю адыгрывае не значэнне словазлучэння, а змест і сэнс выказвання, сінтаксіс сказа. Іншымі словамі, змяненне парадку залежных членаў у складаным словазлучэнні так ці інакш звязана са змяненнем яго сэнсу, таму што складанае словазлучэнне нясе на сабе пэўны адбітак заканамернасцей размеркавання слоў у сказе, г. зн. адбітак заканамернасцей свайго ўжывання.

Сінанімія складаных словазлучэнняў

Складаныя словазлучэнні маюць больш шырокія магчымасці сінанімізацыі з іншымі словазлучэннямі, бо кожнае з іх сумяшчае магчымасці двух (або болей) простых словазлучэнняў. Сінанімамі складаных словазлучэнняў могуць быць як словазлучэнні таксама складаныя, так і простыя, напр.: *чалавек добрай душы — чалавек*

з добрай душою, душэўны чалавек; жанчына немаладога ўзросту — немаладая жанчына.

Разам з тым складаным словазлучэнням уласцівыя свае абмежаванні ва ўтварэнні сінонімаў. Так, *свежае лісце бярозы* мае сінонімам *свежае бярозавае лісце*. Словазлучэнне ж *свежае лісце маладой бярозы* не сінанімічнае словазлучэнню *свежае маладое бярозавае лісце*.

Аманімія складаных словазлучэнняў

Такая аманімія ўключае ўсе тыпы аманіміі простых словазлучэнняў. Акрамя таго, пры ўскладненні структуры словазлучэння можа ўзнікаць так званая лінейна-пашыральная аманімія, калі адна са словаформ можа быць аднесена да іншых членаў словазлучэння, напр.: (*напрасіць голасна*) → *не размаўляць і напрасіць* → (*голасна не размаўляць*), (*маладыя мужчыны*) → *і жанчыны і маладыя* ← (*мужчыны і жанчыны*), (*успомніць пра малых*) → *у лесе і ўспомніць* → (*пра малых у лесе*) і пад.

Нарматыўныя аспекты ўжывання простых і складаных падпарадкавальных словазлучэнняў у сказе

Сінтаксічныя заканамернасці пабудовы сказа звычайна больш складаныя, чым правілы ўтварэння словазлучэнняў. У сказе (тэксце) адбываюцца працэсы, пад уплывам якіх ускладняюцца падпарадкавальныя сувязі, перабудоўваецца словапарадак у словазлучэннях, відазмяняюцца сінтаксічныя адносіны, што існуюць паміж асобнымі словаформамі і іх групамі ў межах простых і складаных падпарадкавальных аб'яднанняў лексічных адзінак.

Сінтаксічныя працэсы ў сказе (тэксце)

У сказе (тэксце) адбываецца шэраг маўленчых сінтаксічных працэсаў, такіх як адасабленне, інверсія, парцэляцыя, далучэнне, эліпсіс, кандэнсацыя, кантамінацыя, падваенне, апакайну і іншыя, для якіх сістэмна пабудаванае словазлучэнне служыць толькі зыходным матэрыялам.

А д а с а б л е н н е — гэта сэнсава-інтанацыйнае вылучэнне даданых членаў сказа з мэтай надання ім адноснай самастойнасці шляхам змянення іх семантыка-сінтаксічных функцый, напр.: *Каравай — як сонца, пад якім дарога, палявая, летняя, у сівым пылку* (М. Калачынскі) (словазлучэнне *палявая летняя дарога ў сівым пылку*); *Каля школы шчабяталі і смяяліся*

дзеці — звонка, радасна (Я. Колас) (словазлучэнне смяяцца звонка і радасна).

І н в е р с і я — узмацненне або частковае відазмяненне функцыянальна-семантычнай значымасці слоў шляхам змянення парадку слоў: *Пад ліўнямі слёз лён бяліўся ля жалы, чакаючы рукамаладых і дужых* (Р. Барадулін) (словазлучэнні ляжалы лён, маладыя і дужыя рукі); *За крокаў трыста ад сябе ў святле вулічнай лямпы ён убачыў высокага старога* (К. Чорны) (словазлучэнне ўбачыць за трыста крокаў мае дакладнае колькаснае значэнне, убачыць за крокаў трыста — прыблізнае).

П а р ц э л я ц ы я — расчлянэнне словазлучэння ў тэксте на інтанацыйна адасобленыя часткі з мэтай узмацнення экспрэсіўнасці выказвання: *Укатлаван зайшоў камандзір гарматы, убачыў мяне, крыва ўсміхнуўся: «Раман піша ш?» Я сумеўся. «Не. Пісьмо. Жоңцы»* (І. Шамякін) (словазлучэнне пісаць пісьмо жоңцы).

Д а л у ч э н н е — інтанацыйна падкрэсленае дапаўненне асноўнай інфармацыі выказвання дадатковай: *Я пак а х а ў цябе з дзяцінства, і пакахаў да слёз* (П. Трус) (словазлучэнне з дзяцінства пакахаць да слёз); *Міколка разумеў, што яны з дзедам трапілі ў бяду, ды яшчэ вялікую* (М. Лынькоў) (словазлучэнне трапіць у вялікую бяду).

Э л і п с і с — пропуск элемента выказвання, абумоўлены асаблівасцямі кантэксту: *З галінак усюды звісаюць гнёзды. Нявідныя ўлетку, цяпер яны агаліліся: з ігліцы і травінак — клястовы, бярэма ламачча — сарочае, моцнае і круглае, бы шапка-зімоўка, — драздова* (Б. Сачанка) (словазлучэнні гняздо з ігліцы і травінак, моцнае і круглае гняздо); *Потым лятаць вучыліся ў птахаў, а гоңь здабываць — у навальніц* (А. Вярцінскі) (словазлучэнне вучыцца ў навальніц здабываць агоңь).

К а н д э н с а ц ы я, ці скарачэнне, — гэта сінтаксічнае і семантычнае сцяжэнне словазлучэння (або выказвання) у кантэксте. Напрыклад, у сказе *Калісьці намаганьнямі Усяслава Сафія свой знала зорны час* (І. Багдановіч) кандэнсавалася спалучэнне *Полацкі Сафійскі сабор* → *Сафія*; у сказе *І ўсё мілагучна для слыху майго: і звонкае «дзе» і густое «чаго»*. (П. Панчанка) скараціліся словазлучэнні *звонкае слова «дзе», густое слова «чаго»*.

К а н т а м і н а ц ы я, ці аб'яднанне, — утварэнне ў маўленні новага словазлучэння шляхам спалучэння частак двух іншых, сэнсва блізкіх словазлучэнняў: *адыгрываць значэнне* ← *адыгрываць ролю і мець значэнне*; *аплачваць за праезд* ← *аплачваць праезд і плаціць за праезд*; *Поспех атрымалі і нашы валеібалісты* (З радыёінфармацыі) (словазлучэнні, пабудаваныя згодна з нормай: *дабіцца поспеху і атрымаць перамогу*); *Многія вершы новага зборніка — гэта своеасаблівая заклапочанасць чалавека над карэннымі*

пытаннямі нашага жыцця... (Звезда) (нарматыўныя словазлучэнні *роздум над карэннымі пытаннямі і заклапочанасць карэннымі пытаннямі*).

П а д в а е н н е — стылістычна абумоўленае паўтарэнне аднаго з членаў словазлучэння ў сказе: *Пад акном я бачу к в е т к і, к в е т к і ю н а ц к а г а к а х а н н я...* (ЛіМ) (словазлучэнне *кветкі юнацкага каханья*).

А п а к а й н у — утварэнне складанага словазлучэння з неаднародных частак: *І дзед р а з в а ж а е а б л ё с а х М а д р ы д а і я к я м у п о м а ч н а д а ц ь* (Я. Колас) (спалучэнне канструкцый *разважаць аб чым і разважаць як...*).

У многіх выпадках ахарактарызаваныя і іншыя сінтаксічныя працэсы адбываюцца адначасова. Так, у сказе *Жывой паэзіі крыніца напоіць смагу маладых і будзе, светлая, бруіцца праз нелічоныя гады* (П. Глебка) прыметнік-азначэнне *светлая* са словазлучэння *светлая крыніца жывой паэзіі* адначасова і інверсаваная, і адасобленая.

Сінтаксічныя працэсы, што адбываюцца ў словазлучэннях у маўленні, даюць падставы вылучыць пяць асноўных тыпаў падобных змяненняў: расшырэнне сінтаксічных сувязей, іх перабудова, ускладненне, спрашчэнне і парушэнне.

Р а с ш ы р э н н е с і н т а к с і ч н ы х с у в я з е й адбываецца ў розных формах, у прыватнасці:

а) калі кантэкст дае магчымасць падпарадкоўваць прыметнікі і дзеепрыметнікі асабовым займеннікам, напр.: *Шчаслівы, зноў вітаю я народ праслаўленых герояў* (М. Танк). *Моцна ўсхваляваная, яна вярнулася за сваю парту* (І. Шамякін). Па-за кантэкстам такая спалучальнасць адсутнічае, параўн.: *шчаслівы я, усхваляваная яна*. Мадэллю падобнага дапасавання служаць назоўнікава-прыметнікавыя словазлучэнні;

б) калі адасабленне прыводзіць да ўзнікнення пэўнай залежнасці паміж сінтаксічна раўнапраўнымі членамі словазлучэння, напр.: *Тут, у баку ад вялікіх дарог, у лясным закутку, не было яшчэ грукатніны, не пахла дымам і порахам* (А. Бялевіч). *Заўтра, у дзень адпачынку, зноў многа хто ў грыбы пойдзе* (З. Бядуля). *Разгарні ручнік, і ўсё наўяў паўстане, шлях нялёгка ўвесь, што з даўніны пралёг, ад сялянскіх — за зямлю і хлеб — паўстанняў і да бітвы з камяністасцю палёў* (М. Калачынскі). Сказавыя ўдакладняльныя адносіны не маюць пазакантэкставага афармлення ў выглядзе словазлучэнняў *тут у баку ад дарог, сялянскія за зямлю і хлеб, заўтра ў дзень адпачынку*;

в) калі падпарадкавальныя адносіны ўзнікаюць паміж сказам у цэлым (галоўны член) і асобным словам (залежны член), так званым дэтэрмінантам сказа, напр.: *З выпадку снежных заносаў ← (паязды на некаторых перагонах не ходзяць)* (3 газет). *Ён... не надта*

захапляецца чаркай — гэта такая брыдота цяпер сярод маладзейшых (В. Быкаў);

г) калі падпарадкавальныя адносіны ўзнікаюць паміж двума словамі, адно з якіх выконвае функцыю структурнай асновы сказа: *Смерць фашысцкім захопнікам!; Прывітанне ўдзельнікам навуковай канферэнцыі!;*

д) калі кантэкст наглядна выяўляе, што падпарадкавальныя адносіны існуюць не паміж асобнымі словамі, а паміж словазлучэннем і словам. Так, у сістэме дзеяслоўна-назоўнікавых словазлучэнняў існуюць канструкцыі з вінавальным і давальным склонамі: *прывесці кнігу брату, выдаць білеты пасажырам*, а таксама з кожным з гэтых склонаў паасобку: *прывесці кнігу, даць брату, выдаць білеты, выдаць пасажырам*. Але ў маўленні не адзначаны поўныя сказы тыпу *Ён прывёс брату* або *Кандуктар выдаў пасажырам*. Гэта дае падставы меркаваць, што падпарадкавальныя адносіны існуюць не непасрэдна паміж дзеясловам і формамі назоўнікаў давальнага і вінавальнага склонаў паасобку, а паміж словазлучэннем дзеяслова з назоўнікам вінавальнага склону і назоўнікам у давальным склоне: (*прывесці кнігу*) → *брату*, (*выдаць білеты*) → *пасажырам* (параўн.: *абілеціць пасажыраў*). Параўн. у сказах: *І л о в я ц ь л а с т а ў к і н а д г а л а в о й л а с у н к і с в а і м д з е ц я м* (П. Матэвушаў). *Пайсці ў грыбы ці ў тую ж рыбу, або п а е х а ц ь у с я л і б у ц і ў м л ы н м а л о ц ь н а х л е б з б а ж ы н к у* — *усё гэта вабіла хлапчынку...* (Я. Колас). *К а р а в а ю о д у п р а ц а й п р ы б я р з і н с к і с п я в а е к р а й* (М. Калачынскі);

е) калі паміж галоўным і залежнымі членамі існуюць метамоўныя адносіны, напр.: *Не заўсёды «трэба» п е р а м а г а л а «х а ч у», але ён ужо добра чуў, што «трэба» — важнейшае...* (І. Мележ). Толькі ў кантэксце існуе словазлучэнне *перамагаць «хачу»*, а таксама падобныя: *ваша «не», бацькава «пачакай», словаформа «апошняя»* і г. д.

Прыкладам перабудовы сінтаксічных сувязей служаць наступныя выпадкі:

а) генералізацыя сувязей аднародных членаў сказа: *чырвоны і жоўты сцяжкі, маладыя настаўніца і ўрач*. У кантэксце: *...У слоі сярэдзіны дванаццатага стагоддзя быў знойдзены камплект ручкі меча, які складаўся з а з д о б л е н ы х с е р а б р о м ж а л е з ь н ы х п е р а к р ы ж а в а н ь н я і в е р х а в і н к і* (Весці НАН);

б) ушчыльненне сувязей у выніку кандэнсацыі, абрэвіяцыі і падобных працэсаў: *Вярнуўшыся з задання, Андрэй д з е н ь - д в а н е в ы х о д з і ў с а с в а ё й з я м л я н к і* (І. Шамякін). *...Злосна гуў знаёмы б а с о к і х н о в а г а н а ч а л ь н і к а ш т а б а , н я д а ў н я г а к а м р о т ы - а д з і н* (В. Быкаў). *Адбыўся перадвыбарны сход к а л е к т ы в у Б У - 3 1 т р э с т а № 2* (Звязда);

в) выкарыстанне розных склонавых форм словазлучэнняў з лічэбнікам у ролі галоўнага члена: *сем* → *крэслаў* (кіраванне), але *сямі* ← *крэслаў* (дапасаванне): *На рэспубліканскіх і абласных сцэнах настаўлена шэсць п'ес маладога драматурга, сярод іх тры п'есы аб моладзі* (3 газет);

г) змяненне характару сувязей пры эліпсісе і субстантывізацыі: *Былі цяжкія дарогі сорак першага, калі вораг рваўся да Масквы* (ЛіМ). *У космас не бяруць дужа рослых* (М. Калачынскі). *За балотам вёска на выспе* (Р. Барадулін); параўн.: *поўныя словазлучэнні дарогі сорак першага года, не браць дужа рослых людзей, стаяць (быць, знаходзіцца) за балотам;*

д) змяненне характару сінтаксічных сувязей словазлучэння ў сказе пры паўторных злучніках: *Не расстайца мне з тужой ні днём, ні ноччу*, але *расстайца ні днём*.

Ускладненне сінтаксічных сувязей у сказе ў параўнанні з сувязямі ў словазлучэнні набывае розныя формы, у прыватнасці:

а) узнікненне прэдыкатыўнага азначэння: *Камсамольцам Лукаш вярнуўся ў сваё сяло* (П. Кавалёў). *Стал стаяў засланы белым абрусам* (Ц. Гартны). *І той пасівелы маёр з кіёчкам..., і ўсе байцы добра ведалі, што ў гэтую ціхую лясную вёску яны зайшлі апошнімі...* (А. Бялевіч). *Пане Антось нездаволены лезе ў кішэню за табакеркай* (М. Лынькоў); параўн.: *засланы белым абрусам стол, нездаволены пан Антось* і г. д.;

б) узнікненне дадатковых — прычынных, паясняльных і іншых — значэнняў у выніку адасаблення членаў сказа: *Цёмна-карычневыя, нібы абпаленыя агнём, лісты палахліва трапечуцца на дубах да самай вясны* (І. Шамякін). *Відзён той дуб з усіх дарог, з галінамі густымі...* (П. Броўка). *Маша размашыста, памужчынску, абцерабіла толькі што паваленае дрэва* (І. Шамякін);

в) замена спалучальнай сувязі падпарадкавальнай: *Міколка з дзедам адразу ж падаліся з вагона, далей ад разгневанай маці* (М. Лынькоў). *Ганна са старою стаялі каля печы* (К. Чорны). *Спявалі ўвечар пад сасною сляпы жабрак з павадыром* (П. Трус). *Сумленне з сумленнем раяцца* (Р. Барадулін). *Слова да слова ляглі ў такт, рыфма і рытм на месцы...* (Н. Тарас). *Але прымаюць берагі паром — ў паром з берагамі свой пароль* (Р. Барадулін). Параўн.: *Міколка і дзед, Ганна і старая, жабрак і павадыр* і г. д. Іншыя сінтаксічныя адносіны назіраюцца ў сказах, дзе дзеяслоў-выказнік стаіць у адзіночным ліку, напр.: *Дзік ходзіць з дзічыхай, за ім — табун воўчы* (Я. Купала). *Дзед Талаш сустраўся з Панасам у хмызняку* (Я. Колас). *Узгорак з руінамі быў ахутаны*

таямнічасцю (Т. Хадкевіч). *Доўга веце р з т р а в о й гаварыў...* (Н. Тарас);

г) узнікненне падвойных сувязей, што вядзе да неадназначнасці словазлучэнняў ці сказаў: *Яна прахапілася ад шчэбету птушак за акном...* (Звязда). Магчыма дваякая інтэрпрэтацыя: *птушыны шчэбет* → *за акном і птушкі* → *за акном*. Параўн. яшчэ: *Жыта шнуркаля хаты выспеў* (Р. Барадулін). *Хмызняк на ўзлеску паварочваў убок, нават трохі кудысь назад...* (В. Быкаў). *Воўк з гушчару дарогай нязджанай бяжыць к вёсцы няпрошаным госцем* (М. Чарот);

д) сумяшчэнне словазлучэнняў пры пропуску сэнсава вядомага і таму сінтаксічна збыткоўнага элемента, напр.: *Ездавы нерашуча патаптаўся з шапкай у руках...* (В. Быкаў), параўн.: *Ездавы нерашуча патаптаўся, трымаючы шапку ў руках*. Так замест простых словазлучэнняў *патаптацца нерашуча, патаптацца трымаючы, трымаючы шапку, трымаючы ў руках* узнікае складанае словазлучэнне *нерашуча патаптацца з шапкай у руках*. Параўн. яшчэ: *Неўзабаве яна выйшла адтуль з вядром у руцэ...* (І. Чыгрынаў). *Упаў на траву у руках заўтаматам, каб свяціла сонца над роднаю хатай* (В. Матэвушаў). *Тут і песні, што даўно паспелі, вырваліся з вуснаў удзяўчат...* (М. Калачынскі). *Занадта руплівы сыноч і за партай у класе, і ў хаце* (П. Матэвушаў). *З горы ччу ў сэрцы пазіраў Пётр Жалабковіч на пачарнелыя каласы...* (А. Бялевіч). *Побач у прыцемках чужой саламянай пасцелі амаль са страхам у спакутаваных вачах на іх пазірала Клава* (В. Быкаў). *З горкай песняй на дзюбе, ён крылом памехае жалобе* (У. Хадыка);

е) узнікненне дадатковых значэнняў колькаснай няпэўнасці пры інверсіі лічэбнікаў: *Кіламетраў за два адгэтуль, калі ехаць у бок ад дарогі лясной дарожкай, стаяла на краю дробнай вёсачкі трухлявая хата* (К. Чорны). *Сяргей так і абамлеў: каля яру, крокаў пяцьдзесят ад яго, хадзіў вартавы і аклікаў яго* (Я. Колас).

Спрашчэнне сінтаксічных сувязей адбываецца часцей у наступных выпадках:

а) пры сінтаксічнай кандэнсацыі, напр.: *машына, прызначаная / прыстасаваная для перавозкі малака* → *машына для малака*; *нядаўна адбудаваная за ракой царква* → *новая царква за ракой* і пад. Параўн. яшчэ: *...Антось Ярмаліцкі быў лясніком [славурым] на ўсю Богараўшчыну* (К. Чорны). *Усё, што мог, ты мне даваў, святло, цяпло і ўтулак, і крэсла — адпачыць нагам, стол для бясед сяброўскіх...* (П. Броўка);

б) пры спрашчэнні падвойных сувязей у выніку эліпсісу, напр.: *Рвануўся Цімох з усіх ног ды [пабёг] далей ад страшнае*

х в о і (Я. Колас). У словазлучэнні *пабегчы далей ад страшнае хвоі* спалучэнне *ад страшнае хвоі* мела б дваякую сувязь — з дзеясловам *пабегчы* і прыслоўем *далей*.

П а р у ш э н н е с і н т а к с і ч н ы х с у в я з е й у кантэксце выклікаецца рознымі прычынамі. Так, пашыранае ў вусным маўленні «адваротнае» дапасаванне назоўніка — назвы месяца парадкавага лічэбніка ў назве дат (*прыехаць к дваццатаму снежня, перад першым маем*) звязана з пастаянным эліпсісам прамежкавага звяна — назоўнікаў *дзень, чысло* і пад. (параўн.: *прыехаць к дваццатаму чыслу снежня, перад першым днём мая*).

Да парушэння нярэдка вядзе кантамінацыя. Вылучаюцца наступныя выпадкі:

а) парушэнні на падставе сінанімічнасці: *Вы маглі с а д з е й н і - ч а ц ь н а р а ш э н н е гэтай праблемы* (уплываць на што — *садзеінічаць чаму*); *На пасяджэнні камісіі ён а х а р а к т а р ы з а в а ў а б с т а н о в і ш ч ы ў інстытуце* (ахарактарызаваць што — *расказаць / наведаміць аб чым*); *У мінулым годзе я п а ц і к а в і ў с я п р а л ё с свайго рукапісу* (пацікавіцца чым — *спытаць пра што*); *Прыйдзеца п р ы с в я ц і ц ь д л я а з н а я м л е н н я з праектам дзень-другі* (прысвяціць чаму — *адвесці для чаго*);

б) парушэнні на падставе кантэкставай сінанімічнасці: *Настаўнік п р а в і ц ь да яго педагагічны т а к т* (праявіць увагу да каго-небудзь — *быць тактоўным да каго-небудзь — праявіць такт у адносінах да каго-небудзь*); *Яны н а ш м а т л і к і х п р ы к л а д а х р а с - к а з в а ю ц ь аб гераізме свайго ваяка* (паказваць на прыкладах што — *расказваць, даючы прыклады чаго*); *А б гэ т ы м можаце мне п а в е р ы ц ь* (можаце мне паверыць — *аб гэтым я гавару праўду*);

в) парушэнне пад уплывам іншамоўнай канструкцыі: *Таварышы с м я я л і с я н а д і м* (бел. смяцца з каго — рус. смеяться над кем); *П р ы г л е д з і м с я с р о д к а м*, якія былі ўжыты крытыкамі (бел. прыгледзеца да чаго — польск. *przypatrzeć się czemu*);

г) парушэнне з прычыны неспалучальнасці лексічных і граматычных катэгорый: *А б гэ т ы м я ў ж о н е р а з г а в а р у* (часта гавару — *не раз гаварыў — не першы раз гавару*); *М о л а д з ь к о ж н ы г о д п а в і н н а п а й с ц і ў народную гаспадарку* (кожны год ісці — *у гэты год, як і раней, пайсці*); *З а а п о ш н і ч а с ё н р а б і ў н я м - л а* (у апошні час / апошнім часам рабіў — *за апошні час зрабіў*);

д) парушэнне, выкліканае зблытваннем граматычных форм або словаўтваральна звязаных адзінак: *Яны былі з д з і ў л е н ы с а м о - м у ф а к т у і с н а в а н н я такой установы* (здзівіцца чаму — *здзіўлены чым*); *З а р а з с т в а р а е ц я н о в ы п о м н і к а б а х в я р а х* (памнік ахвярам — *памятаць аб ахвярах*); *У ж о , я к с т а л а в я д о м а , п а с т а н о ў л е н а а б - п р а в я д з е н н і ф е с т ы в а л ю ў М і н с к у* (пастаноўлена правесці — *пастанова аб правядзенні*).

е) парушэнні пры аб'яднанні рознаструктурных словазлучэнняў, што маюць агульны залежны член: *Яны самі а р г а н і з о ў - в а л і і ў д з е л ь н і ч а л і ў г э т ы х с в я т а х* (арганізоўваць святы і ўдзельнічаць у святах); *Стары часта д у м а ў і в е л ь - м і х а ц е ў в я р т а н н я н а р а д з і м у* (думаць пра што / аб чым і хацець чаго).

Даўжыня словазлучэнняў

Даўжыня простага (г. зн. з двух знамянальных слоў) падпарадкавальнага словазлучэння залежыць ад колькасці службовых элементаў, параўн.: *галінка бярозы, спаткацца на досвітку, разважаць з ўлікам перспектывы, працаваць у адпаведнасці з дамовай*.

Складанае словазлучэнне тэарэтычна можа быць бясконцым, таму што існуе неабмежаваная магчымасць нарошчвання падпарадкавальных сувязей, напр.: *вызначэнне стану наказчыкаў прыдатнасці кабіны вадзіцеля аўтамабіля*. Аднак практычна такія словазлучэнні не ўжываюцца з прычыны стылістычных і псіхалінгвістычных абмежаванняў.

Чым разнастайней структура словазлучэння, тым даўжэйшым яно можа быць. Увогуле ж даўжыня вызначаецца і рэгулюецца кантэкстам, стылем маўлення, камунікацыйнымі задачамі выказвання.

Стылістычныя ўласцівасці словазлучэнняў і іх ужывальнасць

Усе фармальна-граматычныя разрады словазлучэнняў прадстаўлены ва ўсіх стылях мовы, аднак ужываюцца яны не аднолькава шырока. Так, словазлучэнні з аддзяслоўным назоўнікам у ролі галоўнага члена больш уласцівыя кніжна-пісьмовым стылям; у гутарковай жа мове ім найчасцей адпавядаюць дзяслоўныя канструкцыі, параўн.: *Усе чакалі прыходу цягніка і Усе чакалі, калі прыйдзе цягнік*.

Канструкцыі тыпу *фота-2001, Алімпіяда 1980* і падобныя сустракаюцца выключна ў газетна-публіцыстычным стылі. Словазлучэнні, падзеленыя адасабленнем, парцэляцыяй, інверсіяй, — адзнака стылю мастацкага. Кантамінацыя, эліпсіс пераважаюць у вусным маўленні і г. д.

Ужывальнасць словазлучэнняў залежыць таксама ад вагі той ці іншай часціны мовы ў моўнай сістэме. Зразумела, што назоўнікавыя і дзяслоўныя тыпы словазлучэнняў сустракаюцца ў маўленні значна часцей за іншыя ў адпаведнасці з той цэнтральнай роллю, якую назоўнік і дзяслоў адыгрываюць у граматыцы.

Да фактараў, ад якіх залежыць ужывальнасць словазлучэння ў кантэксте, трэба аднесці таксама шматзначнасць фармальна-граматычных схем словазлучэнняў, стылістычную вартасць сродкаў падпарадкавання, жанрава-стылістычныя асаблівасці тэкстаў, разгалінаванасць сінтаксічнай сінанімікі для асобных разрадаў словазлучэнняў і г. д.

Нарматыўна-сэнсавая ацэнка словазлучэнняў

Кожнае словазлучэнне можа атрымаць, акрамя нарматыўна-граматычнай і нарматыўна-камунікатыўнай, і нарматыўна-сэнсавую ацэнку, якая грунтуецца на заканамернасцях лексіка-семантычнай спалучальнасці слоў, г. зн. на іх сэнсавай сумяшчальнасці. У сэнсавай сумяшчальнасці слоў знаходзяць сваё адлюстраванне працэсы мыслення, якое абапіраецца на мову і замацоўвае ў словах і спалучэннях слоў вынікі пазнавальнай дзейнасці чалавека, накіраванай на бясконцую разнастайнасць з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Такім чынам, кожнае спалучэнне знамянальных слоў, якое можа быць асэнсаванае ў межах грамадскага вопыту і моўнай свядомасці калектыву носьбітаў мовы, можа быць прызнана сэнсава ўнармаваным. Іншымі словамі, любое словазлучэнне, якое выражае паняцце, абумоўленае грамадскім вопытам асэнсавання рэчаіснасці, адпавядае сэнсавым нормам мовы.

Наяўнасць сэнсавых норм і, адпаведна, магчымасці сэнсавай ацэнкі словазлучэнняў пацвярджаецца існаваннем з'явы прадметна-паняццёвай несумяшчальнасці слоў (*круглы квадрат, смажаны лёд* і пад.), калі ні пачуццё рэальнасці, ні здаровы сэнс, ні моўная кампетэнцыя носьбіта мовы не прымаюць такіх канструкцый.

У шэрагу выпадкаў такія спалучэнні выводзяцца за межы сінтаксісу ў намінатыўную падсістэму мовы, а іменна — у фразеалогію, складаныя адзінкі якой ужо не падлягаюць сінтаксічнаму члененню, напр.: *круглы квадрат* 'бяссэнсіца', *падмазаць пяты* 'ўцячы', *без году тыдзень* 'мала'.

Магчымы і трэці шлях, калі словазлучэнне ўжываецца і як свабоднае, і як фразеалагічнае: *нагрэць рукі, намыліць галаву, рожкі ды ножкі* і пад. Пры гэтым вырашальную ролю мае кантэкст, г. зн. зноў жа заканамернасці сэнсавай спалучальнасці слоў.

Адступленні ад сэнсавых норм могуць быць вынікам парушэння заканамернасцей не толькі прадметна-паняццёвых суадносін лексічных адзінак, але і правілаў сувязі лексічных значэнняў, уласцівых менавіта дадзенай мове (адзін з аспектаў яе ідыяматычнасці). Напр., слова *прычына* звычайна спалучаецца са словамі нейтральнага ці негатыўнага значэння: *прычына з'явы, прычына паражэння, прычына спазнення, прычына адставання, прычына нязгоды, прычына*

*аварыі і г. д. У той жа час словазлучэнні прычына перамогі, прычына натхнення, прычына поспеху і падобныя ўспрымаюцца як стылістычна нязвыклія (параўн.: *сакрэт поспеху, крыніца натхнення, вытокі перамогі*). Заканамернасці такога роду становяцца асабліва відавочнымі пры аналізе спалучальнасці слоў у межах свабодных, не фразеалагічных словазлучэнняў тыпу *прывесці факты* (параўн. *прывезці / прынесці факты*), *назваць лічбы, атрымаць перамогу, пацяраць паражэнне, вырашыць праблему, даць абяцанне* і пад.*

Такім чынам, мова дае вельмі шырокія магчымасці для ўтварэння ўсё новых і новых спалучэнняў, аднак сістэма мовы, сітуацыя зносін (прагматыка, стылістыка), моўная кампетэнцыя гаворачых, грамадскі вопыт людзей накладваюць на словаспалучальнасць пэўныя нарматыўныя абмежаванні, што і дазваляе характарызаваць словазлучэнні ў нарматыўна-граматычным, нарматыўна-камунікацыйным і нарматыўна-сэнсавым планах.

СКАЗ

С к а з — гэта граматычна і інтанацыйна аформленая адзінка моўных зносін, у якой сфарміравана і выражана пэўная думка: *Шануйце зямлю нашу ўвесну, што ўся адалася сяўбе* (Я. Сіпакоў). *Неба не пасвятлела, а дождж паменшаў, ішоў драбнейшы, радзейшы, але не пацяплела* (Ф. Янкоўскі). Сказ ад слова і словазлучэння адрозніваецца граматычнай аформленасцю, якая выражаецца ў цэлым шэрагу граматычных катэгорый, і самыя важныя з іх — катэгорыі прэдыкатыўнасці і мадальнасці.

П р е д ы к а т ы ў н а с ц ь — гэта граматычнае значэнне сказа. Яна фарміруе сказ як адносна закончанае выказванне, незалежна ад таго, ёсць у сказе дзейнік і выказнік ці няма: *Цішыня. Каліна спее* (П. Панчанка). *Ні ў полі, ні ў лесе віхру не спыніцца* (А. Русак).

Другой істотнай прыметай фарміравання сказаў з'яўляецца мадальнасць. М а д а л ь н а с ц ь — гэта суб'ектыўна-аб'ектыўныя адносіны зместу выказвання да рэчаіснасці. Мадальныя значэнні вельмі разнастайныя паводле свайго характару. Катэгорыя мадальнасці звычайна выражаецца формамі ладоў дзеяслова, мадальнымі словамі і часціцамі, а ў некаторых выпадках — узаемадзеяннем адпаведных граматычных форм з часціцамі і інтанацыйй. Інтанацыйная аформленасць — таксама важная прымета сказа. Граматычнае і інтанацыйнае афармленне сказа па законах пэўнай мовы падкрэсліваецца ў азначэнні В. С. Ахманавай: «Сказ — гэта граматычна і інтанацыйна аформленая па законах пэўнай мовы цэласная адзінка мовы, якая з'яўляецца галоўным сродкам фарміравання, выражэння і паведамлення думкі аб некаторай рэчаіснасці і адносін да яе прамоўцы». Аднак у дэфініцыях некаторых сучасных беларускіх даследчыкаў адлюстраванне граматычных і інтанацыйных заканамернасцей мовы неабгрунтавана адсутнічае ці нават адмаўляецца.

Кожны сказ выступае як семантыка-граматычная адзінка маўлення, і натуральна, што класіфікацыя тыпаў сказаў будзецца на аснове двух прынцыпаў — граматычнага і семан-

тычнага. Аднак нельга не ўлічваць, што сказ — гэта і камунікатыўная адзінка; ён заключае ў сабе адпаведнае камунікатыўнае заданне, якое вызначае канкрэтнае праяўленне яго семантыка-граматычнай функцыі. Уся колькасць самых розных выказванняў будзеца на аснове пэўных моўных мадэлей, па іх узору, а значыць, можа быць звязана да пэўнай колькасці тыпаў. Тыпы сказаў вылучаюць па некалькіх параметрах: камунікатыўнай устаноўцы (мэты паведамлення) і інтанацыйнага афармлення, структуры і адносін зместу сказа да аб'ектыўнай рэчаіснасці.

Асноўнай формай выражэння і фарміравання думак чалавека з'яўляецца сказ. Згодна з камунікатыўнай устаноўкай, г. зн. ад таго, што прадугледжвае ў сваёй інфармацыі носьбіт мовы (паведамленне, пытанне, пажаданне ці пабуджэнне), можна вылучыць чатыры тыпы сказаў: апавядальныя, пыталыя, пабуджальныя і аптатыўныя (якія перадаюць пажаданне). Усе адзначаныя тыпы сказаў у залежнасці ад іх эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі падзяляюцца на няклічныя і клічныя. У вусным маўленні клічнасць перадаецца інтанацыйнай, выклікамі і эмацыянальна-ўзмацняльнымі часціцамі.

Структура сказаў разглядаецца ў некалькіх аспектах:

па колькасці граматычных асноў (прэдыкатыўных цэнтраў) — адной ці некалькіх — вылучаюць сказы простыя і складаныя;

па наяўнасці або адсутнасці дадзеных членаў сказа адрозніваюць сказы развітыя ці неразвітыя;

у залежнасці ад саставу і формы прэдыкатыўнага цэнтра — два граматычныя саставы ці адзін — размяжоўваюць двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы;

паўната ці непаўната запаўнення абавязковых пазіцый членаў сказа дае падставы падзяляць сказы на поўныя і няпоўныя;

у залежнасці ад наяўнасці або адсутнасці кампанентаў, што ўскладняюць структуру сказа (аднародныя члены, адасобленыя канструкцыі, параўнальныя звароты і інш.), сказы дзеляцца на няўскладненыя і ўскладненыя.

Усе пералічаныя вышэй аспекты характэрныя для сінтаксічна падзельных сказаў, што проціпастаўляюцца сказам сінтаксічна непадзельным.

Зыходзячы з таго, што сказ — адзінка шматаспектная, мэтазгодна разглядаць яго з пункту гледжання структуры, семантыкі і камунікатыўнага задання, таму размяжоўваюць сінтаксічныя тыпы (сінтаксіс мовы, што апісвае сказы, або схемы пабудовы сінтаксічных адзінак) і сінтаксічныя дынамічныя (сінтаксіс маўлення, што ўлічвае рэальнае выказванне).

Тыпы сказаў паводле мэты паведамлення і інтанацыйнага афармлення

Паводле мэты паведамлення і інтанацыйнага афармлення сказы дзеляцца на апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя і клічныя, ці інакш аптатыўныя (якія перадаюць пажаданне).

Апавядальныя сказы

А п а в я д а л ь н ы м і называюцца сказы, якія заключаюць у сабе паведамленне пра тыя ці іншыя з'явы, падзеі, факты рэчаіснасці, іх прыметы, паняцці, наяўнасць або адсутнасць чаго-небудзь. Для апавядальных сказаў характэрна спакойная апавядальная інтанацыя з нязначным павышэннем голасу на якім-небудзь лагічна выдзеленым слове або групе слоў і паніжэннем у канцы сказа. У вуснай мове яны аддзяляюцца адзін ад аднаго паўзай, а на пісьме кропкай: *Ноч была светлая, месячная* (І. Шамякін). *Не чуваць на рэчцы ні галасоў птушых, ні вясёлага плёскату рыбы* (П. Місько). *Чыстым інеем пакрыты на гасцінцы безарняк* (Я. Колас). *Над ціхай крыніцаю спеў салаўіны ўвечары сэрца маё закранае* (А. Русак). *Мінск — адзін з самых старажытных гарадоў Беларусі* (А. Якімовіч).

Сказы, у якіх паведамляецца аб працэсах, маюць у сваім саставе дзеяслоўны выказнік, а сказы, у якіх выражаецца паняцце аб прадмеце ці называюцца яго ўласцівасці, — іменны: *За ракой туманяцца лугі* (А. Русак). *Воўк спыняецца, а заяц — уцякаць* (Я. Колас). *Начны зімовы холад пачынаў прабіраць дзеда Талаша* (Я. Колас). *Жыта як сцяна* (І. Навуменка). *Трава на калені* (М. Лупсякоў). *Жнівеньскія росы ярчэй серабра* (М. Машара).

Апавядальныя сказы распаўсюджаны ва ўсіх стылях вуснай і пісьмовай мовы. Яны часта ўжываюцца пры апісанні чаго-небудзь, у замалёўках, апавяданнях: *Шуміць бярозавы лес. Шамаціць пад нагамі лісце. Дзіўным веерам насыпала залатовак на зеленаватую траву бяроза. Ад белізны ствалоў і золата крон на ўсё поле льецца казачнае святло. Дубы націлаюць пад сабой цёмна-карычневую мяккую пасцель. Лісце іх не ляціць далёка, а падае тут жа вертыкальна. У гэту пасцель мякка кладуцца жалуды* (І. Шамякін). Агульная асаблівасць апавядальных сказаў — адносна закончанасць думкі.

Пыталныя сказы

П ы т а л ь н ы м і называюцца сказы, якія заключаюць у сабе пытанне. Граматычнымі сродкамі афармлення такіх сказаў з'яўляюцца пыталная інтанацыя, пыталныя часціцы, займеннікі, прыслоўі: *ці, хіба, а, няўжо, колькі, як, чый, што, чаму, дзе, калі*: «Ну як вам, калега, спадабаліся паненкі?» — «Ну што ж,

дзяўчаты як дзяўчаты» (Я. Колас). *Ці ж мы, хлопцы, рук не маем? Ці ж нам сілы бог не даў?* (Я. Колас). *Хіба ж не міл і час такі на схіле лецейка, пад восень, калі на верасах між сосен пачнуць расці баравікі?* (Я. Колас). *Чаму ж нядобры час прынёс мне доўгае рас-танне з вамі?* (М. Багдановіч). *Дзе ж ты, цёплае лета, сонцам яр-кім сагрэта?* (А. Русак). *Чаму шчэбет чыжоў замоўк?* (М. Хведа-ровіч). У канцы пыталнага сказа на пісьме ставіцца пыталнік. Сказы з пыталнымі займеннікамі і прыслоўямі называюцца займеннікавымі, а ўсе астатнія пыталныя сказы — незаймен-нікавымі.

Асноўныя канструкцыйныя элементы пыталных сказаў — інта-нацыя, пыталныя словы і парадак слоў. Змешчанае ў сказе пы-танне часцей за ўсё бывае звернута да суб'яднака з мэтай атры-маць адказ, пэўную інфармацыю. Таму пыталныя сказы ўласці-вы дыялагічнай мове. У асобных выпадках яны могуць уводзіцца і ў маналагічную мову з мэтай засяродзіць увагу на выказванні, паставіць пытанне перад самім сабой, выразіць катэгарычнае сцвярджанне. У пыталных сказах інтанацыя рэзка павышаец-ца на тым слове, у якім заключаецца пытанне. Значыць, лагічны націск падае на слова, з якім звязаны сэнс пытання: *Вы будзе-це чытаць даклад? Вы б у д з е ц е ч ы т а ц ь даклад? Вы будзеце чытаць д а к л а д?* Сэнс пытання можа выражацца і з дапамогай парадку слоў у сказе — слова, у якім заключаецца лагічны сэнс пытання, выносіцца ў пачатак сказа: *Ё н быў учора на занятках? Б ы ў ё н учора на занятках? У ч о р а ё н быў на занятках? Н а з а н я т к а х ё н быў учора?* Аднак роля парадку слоў у афар-мленні пыталнага сказа другасная, паколькі сам па сабе ён не можа ўтварыць пыталнага сказа. Пыталныя сказы паводле знач-эння падзяляюцца на ўласна-пытальныя, пытална-рытарычныя і пытална-пабуджальныя.

У л а с н а - п ы т а л ь н ы я сказы патрабуюць абавязкова-га адказу на пытанне, якое ў іх заключаена: — *На базар павезяце яблыкі?* — *спытаў Пятро.* — *На базар.* — *Хату будзеце ставіць?* — *Хату* (І. Навуменка). — *Ваша прозвішча?* — *Рыбка.* — *Завуць як?* — *Завуся Алесем* (А. Куляшоў). — *Няўжо вы ведаеце пра нашы поспехі ў вёсцы?* — *запытала Элаіза.* — *Ведаць не ведаю, але здагадваюся...* (С. Александровіч).

П ы т а л ь н а - р ы т а р ы ч н ы я сказы не патрабуюць прамо-га адказу — у іх саміх штосьці сцвярджаецца або адмаўляецца. Па форме яны пыталныя, а спецыфічнай пытална-клічнай інтана-цыяй штосьці сцвярджаюць або адмаўляюць: *Ці ж можна не любіць яе, гэтую лепшую, прыгажэйшую казку Палесся?* (Я. Колас). *Вось і дуб. Колькі ж гэта вякоў ён вартуе Свіцязь?* (Я. Пархута). *Хіба свет не без добрых людзей?* (Я. Колас). Пытална-клічная інтанацыя на

пісьме адзначаецца пыталнікамі або клічнікамі, а пры моцнай экспрэсіі і эмацыянальнасці — пыталнікамі і клічнікамі: *І дзе на свеце ёсць такая, як Нёман, рэчанька другая?! (Я. Колас). Што ж хаваецца, людзі, думкі свае?! (У. Караткевіч).*

Пытална-пабуджальныя сказы ў форме пытання выражаюць пабуджэнне да дзеяння, просьбу, загад: — *А, можа, вы заўтра пройдзецеся з намі на раз'езд? — спытала Лабановіча Габрынька. — Навошта турбаваць пана настаўніка? — прамовіла Ядвіся (Я. Колас). Гэй, хто стрывае наш творчы размах? (В. Таўлай). Дык мо пад'едзеце са мною ў канец поля? (Г. Далідовіч).*

Пабуджальныя сказы

Пабуджальнымі называюцца сказы, якія выражаюць волевыяўленне, пабуджэнне да дзеяння. Яны могуць выражаць просьбу, парад, заклік, пажаданне, дазвол, забарону, пратэст, загад: *«Глядзі пад ногі сабе! — крычыць Коля. — Не гойсай на лесе! Танчыся і танчыся!» (І. Навуменка). Адметная рыса такіх сказаў — пабуджальная інтанацыя: Не шуміце веццем, вербы, ля ракі (Я. Колас). Ніколі не спыняйцеся на паўдарозе (Я. Колас). Прымай, хлебароб, плён сваіх рук і турбот! (Т. Хадкевіч). Не забывай ніколі, дружа, сваю зямлю, свой родны край! (А. Вярцінскі). Пабуджэнне да дзеяння ў такіх сказах, як правіла, выражаецца формамі загаднага ладу дзеяслова і пабуджальнай інтанацыяй: Прынясі нам хмарку, вецер лёгкакрылы (М. Машара). Мой мілы таварыш, мой лётчык, вазьмі ты з сабою мяне! (Я. Купала). Не шукай ты шчасця, доли на чужым далёкім полі (Я. Купала). Няхай жа для шчасця цвіце наша доля (А. Русак). Пажаданне, просьба, загад могуць выражацца і іншымі формамі дзеяслова. Напрыклад, умоўнымі ладамі у спалучэнні з інтанацыяй просьбы, парад: Хутчэй бы прыйшла вясна з сонечнымі вадападамі (П. Панчанка). А можа б пайшлі ў хату? (С. Александровіч); інфінітывам у спалучэнні з імператывунай інтанацыяй: Трымаць інтэрвал! Не страляць! (А. Кулакоўскі). «Джым, ляжаць!» — строга скамандаваў Валашын (В. Быкаў); будучым простым часам у спалучэнні з інтанацыяй распараджэння: Заўтра зробіш, і ўсё як мае быць! (У. Шахавец); цяперашнім ці будучым часам у спалучэнні з інтанацыяй запрашэння: Ідзём туды! Пойдзем адсюль!; будучым часам у спалучэнні з часціцамі і з інтанацыяй сказа: Ці не пабудзеш ты сёння са мной дома? Катэгарычны загад можа выражацца бездзеяслоўнымі канструкцыямі: «Паўзком, паўзком! — камандаваў Зайцаў. — Палластунску!» (А. Кулакоўскі). У такіх канструкцыях інтанацыя з'яўляецца асноўным граматычным сродкам выражэння пабуджэння да дзеяння.*

Пабуджальныя сказы выкарыстоўваюцца ў розных жанрах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы, рэдка — у навуковым стылі. Асноўная сфера ўжывання пабуджальных сказаў — простая мова. Яны надаюць выказванню жывасць і эмацыянальнасць, перадаюць непасрэднасць гутарковай мовы.

Клічныя сказы

Клічымі называюцца сказы з узмоцненым адценнем экспрэсіўнасці і клічнай інтанацыяй. У такіх сказах выказванне набывае ўрачыстае або эмацыянальнае гучанне. Эмацыянальную афарбоўку могуць атрымліваць апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя сказы. Так, могуць быць сказы а п а в я д а л ь н а - к л і ч н ы я: *Навечна будзь благаслаўлены, запрацаваны ў поце хлеб, не квашаны і не салены, для важных спечаны патрэб!* (П. Глебка); п ы т а л ь н а - к л і ч н ы я: *Як многа гэтых дарог і якія разнастайныя яны ў сваім руху і ў сіле імкнення!* (Я. Колас). *Край мой родны! Дзе ж у свеце край другі такі знайсці!* (Я. Колас); п а б у д ж а л ь н а - к л і ч н ы я: *Заўсёды наперад! Ніколі назад!* (Я. Купала).

Эмоцыі, што выражаюцца клічнымі сказамі, могуць мець самыя разнастайныя адценні — ласкі, упэўненасці і няўпэўненасці, немагчымасці, пажадання, роздуму, просьбы, папроку, іроніі, згоды, жаласці, загаду: *Добра ў лузе ў час палудны!* (Я. Колас). *Э, плюнь, браток мой! Плюнь, Антоні! Гадок, ну, два таго змагання — пырніку не будзе звання!* (Я. Колас). *Не злічыш дароў тваіх, верасень, сёлета!* (А. Вялюгін). *Навекі слаўся, мой родны край, мая Радзіма!* (К. Кірэнка). *Дарогі, цёмныя дарогі! Вы так маўклівы, вы так строгі!* (Я. Колас). *А, дзядзька! Дзядзечка, сакол! Насып мне ягадак у прыполік!* (Я. Колас). *Ужо снедаць час, і поўдзень сора, ды з гэтым бацькам адно гора!* (Я. Колас). *Ну, языкі параспускалі! Не дам вам клёцак і панюхаць.* (Я. Колас). У канцы клічных сказаў на пісьме ставіцца клічнік. Ва ўсіх клічных сказах эмацыянальная афарбоўка дапаўняе асноўны змест сказа: паведамленне, пытанне, пабуджэнне. І толькі ў некаторых выпадках выражэнне эмоцый становіцца асноўным: *Якія знаёмыя назвы і словы! Якая цудоўная родная мова!* (П. Панчанка). *У Васі вунь трыццаць баравікоў!* (І. Навуменка).

Асноўным граматычным сродкам афармлення эмацыянальных сказаў з'яўляецца асобая, клічная, інтанацыя, якая характарызуецца больш высокім тонам, з лагічным выдзяленнем таго слова, якое выражае пачуццё: *Якія тут цудоўныя краявіды!* (В. Вольскі). Акрамя інтанацыі, розныя адценні пачуццяў выражаюцца пры дапамозе выклічнікаў і часціц: *Эх, як прывольны прастор наднямонскіх лугоў!* (Я. Колас). *А як прыгожы пуцвявінкі ў шаўках зялёнае травінкі!* (Я. Колас).

Клічныя сказы ўжываюцца ў розных жанрах мастацкай літаратуры, у публіцыстыцы, рэдка — у навуковым стылі.

Тылы сказаў паводле адносін зместу выказвання да рэчаіснасці

Паводле адносін выказвання да рэчаіснасці апавядальныя, пы- тальныя і пабуджальныя сказы падзяляюцца на сцвярджальныя і адмоўныя.

Сцвярджальныя сказы выражаюць сцвярджанне, існа- ванне чаго-небудзь у рэчаіснасці: *Неба раз'яснілася, нафарбавалася ў зеленаваты халодны колер* (Я. Колас). *Над рэчкай лозы дрэмлюць* (Я. Колас). *За Дняпром шырокім вырасла пшаніца* (А. Русак).

У адмоўных сказах адмаўляецца наяўнасць таго, пра што ў іх паведамляецца. Граматычнымі паказчыкамі адмоўных сказаў з'яўляюцца адмоўныя часціцы *не, ні*, слова *няма*: *Прыпяці, схаванай гурбамі, адсюль яшчэ не было відаць* (І. Мележ). *На сухой тра- ве ні расінкі* (І. Шамякін). *А для салдат, чые навек закрыты вейкі, няма ўжо дат, ніякіх дат* (П. Панчанка). Адмоўныя сказы ўтвараюцца таксама пры дапамозе адмоўных займеннікаў і прыслоўяў: *Дзень ідзе, другі ідзе, не відаць гары нідзе* (К. Крапіва). Без адмоў- ных слоў могуць быць адмоўнымі пытальна-рытарычныя сказы: *Хіба ж ёсць на свеце шчасце лепшае, як пад небам Бацькаўшчыны жыць?* (В. Вітка).

Сярод адмоўных сказаў адрозніваюць агульнаадмоўныя і пры- ватнаадмоўныя. Агульнаадмоўныя сказы выражаюць поў- нае адмаўленне, якое граматычна выражаецца ўжываннем часціцы *не* перад выказнікам: *Не курыцца светлы пыл усцяж дарог* (М. Багда- новіч). *Кветцы завяўшай зноў не цвісці* (Я. Купала). У прыватна- адмоўных (частковаадмоўных) сказах выражаецца частковае адмаўленне. Граматычна яно выражаецца ўжываннем часціцы *не* перад дзейнікам ці даданым членам: *Не месца ўпрыгожвае чалавека, а чалавек — месца* (Прыказка). *Не мяцеліцы снегавыя, не марозы лю- тыя гоняць ад нас птушак на зіму* (Я. Колас). *Свае сілы не марна мы трацілі* (А. Астрэйка).

Сказы з адмоўем *не* не заўсёды адмоўныя. Сцвярджальныя сэнс набываюць: сказы ў якіх перад кожнай часткай састаўнога выказні- ка ўжываецца часціца *не*: *Не магла ж яна не рэагаваць на такі факт* (А. Кавалёў); безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны спалучэннем безасабова-прэдыкатыўнага слова *нельга* і інфініты- ва з адмоўем *не*: *Нельга было не захапляцца прыгажосцю зімовага лесу* (К. Чорны); пытальна-рытарычныя сказы з адмоўем *не* і пы- тальнымі часціцамі *ці, хіба, няўжо, як*: *А ці не паехаць на луг і да нітачкі вымакнуць пад дажджом?* (І. Шамякін). *І хіба можна ўжо ўстрымацца, у час касьбы не пакупацца?* (Я. Колас). Сказы са спалучэннямі *хто ні, куды ні, хто не, як не* таксама маюць сцвяр- джальнае значэнне: *Хто ні паглядзіць, кожны зразумее. Куды ні*

глянь — усюды прыгажосць. Дзеці... Як не думаць пра іх будучае? Хто не разумее гэтага! (В. Вітка). Як не помніць сяжынак дзяцінства! (В. Вітка).

Сцвярджальнымі і адмоўнымі могуць быць усе тыпы сказаў: апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя і клічныя (аптатыўныя), аднастаўныя і двухстаўныя, поўныя і няпоўныя.

Тыпы сказаў па структуры

У залежнасці ад структуры ўсе сказы дзеляцца на простыя і складаныя.

Простым называецца сказ, які змяшчае ў сабе адну прэдыкатыўную адзінку, г. зн. адну граматычную аснову сказа, што ўтвараецца яго галоўнымі членамі. Просты сказ выражае адну закончаную думку: *Над вольнаю краінай прасторнаю пуцінай ідзе наш ясны дзень* (Я. Колас). *Нідзе так мілагучна не звініць песня жаваранка, як у чыстым полі* (І. Грамовіч).

Складаным называецца сказ, які складаецца з дзвюх і больш прэдыкатыўных частак, што аб'ядноўваюцца паводле інтанацыі, сэнсу і граматычна: *Верасы над лісцем спалі, бор зялёны гнуўся, недзе пелі ў цёмнай далі журавы да гусі* (Я. Купала). *Змоўклі ўсе вакол абшары, бо замыслілі штось хмары* (Я. Колас). *Звіслі ўніз каласы і над месяцам спяць, толькі кроплі расы на вусах іх блішчаць* (А. Бачыла). *Сосны і яліны, кучаравыя бярозы глядзяць у ваду, як у люстра, і кроны іх адбіваюцца ў ціхай плыні* (Т. Хадкевіч). Часткі складанага сказа могуць аб'ядноўвацца як раўнапраўныя, граматычна незалежныя, і як залежныя: *То віўся ўгору густым вянком спелы пажоўклы хмель, то абвісалі цяжкімі гронкамі спелыя чырвоныя вішні, а то раптам шырока раскідваў сваё веце пышны ружовы куст* (П. Галавач). *А ў ціхім лузе над калінай, дзе дываном муры-трава, пастух засмучанай дзяўчыне легенды ў песнях напяваў* (П. Трус).

Простыя сказы могуць быць двухстаўнымі і аднастаўнымі, неразвітымі і развітымі, поўнымі і няпоўнымі.

Двухстаўным называецца сказ, у якім ёсць састаў дзейніка і састаў выказніка: *Сонца па-ранейшаму паліць нясцерпна* (І. Навуменка). *Гаманіла хваля з хваляй спевам роўных каласоў* (Я. Колас). *У буйным лузе ззяюць, граюць кветкі, мошкі, матылькі* (Я. Купала). *Пяе сасна. Шуміць сівы быльнэг* (Я. Янішчыц). *Пад акном маім бярозы ціха веццейкам шумяць* (С. Новік-Пяюн). *Зайздросны мароз узяў ды пазакрываў лёдам і снегам шыбы на вокнах* (Я. Колас). У сучаснай беларускай мове пераважаюць сказы двухстаўныя.

Аднастаўным называецца такі сказ, у якім ёсць граматычны састаў толькі аднаго галоўнага члена, які суадносіцца з дзейнікам ці выказнікам двухстаўнага сказа: *Вось старая хат-*

ка. *Садзік невялічкі. Малады алешнік на краях крынічкі* (Я. Колас). *Зноў над роднай зямлёй вее водарам хмельным, вясновым* (Н. Гілевіч).

Н е р а з в і т ы м называецца сказ, які складаецца толькі з галоўных членаў ці з аднаго галоўнага члена сказа: *Пятро «прагала-саваў»*. *Машина не спынілася* (І. Шамякін). *Полудзень*. *Вар*. *Цішыня* (Я. Колас). *Угрэла сонца* (Я. Колас).

Р а з в і т ы м называецца сказ, у якім, акрамя галоўных, ёсць і даданыя члены сказа: *Гарачы дзень*. *На полі душна* (Я. Колас). *Эх, многа думак перадумана ў дарозе адзінокімі галоўмі* (Я. Колас). *Люблю лугі квяцістыя, за полем шумны гай, палеткі каласістыя, цябе, мой родны край* (А. Русак).

П о ў н ы м называецца сказ (аднасастаўны ці двухсастаўны), у якім ёсць усе неабходныя члены гэтай структуры, што робіць зразумелым сэнс выказвання: *Снежна*. *Санна*. *Свежа* (А. Вялюгін). *Антось заложна і цярпліва ў землю ўкладваў сваю сілу* (Я. Колас). *Добра было ясным днём на высокім беразе* (К. Чорны).

Н я п о ў н ы м называецца такі сказ, у якім апушчаны структурна неабходны галоўны або даданы член сказа, але ён лёгка ўзнаўляецца з кантэксту ці пэўнай сітуацыі: *Міхал хватае дубальтоўку і хоча выстраліць у воўка*. *А потым стрэльбу апускае і воўка зблізку разглядае* (Я. Колас). *Сонца дае цеплыню і святло, зямля — свае жыватворныя сокі* (І. Навуменка). Найчасцей няпоўныя сказы сустракаюцца ў дыялогах: — *Дзе вы ваду бралі?* — *спытаў хлопец*. — *У калодзежы*, — *адказаў Трахімчук...* (І. Навуменка).

Простыя сказы падзяляюцца на сінтаксічна падзельныя і сінтаксічна непадзельныя.

С і н т а к с і ч н а п а д з е л ь н ы я сказы — тыя, у якіх можна вызначыць члены сказа: *Змяркалася*. *Густыя прыцемкі апускаліся на зямлю* (І. Шамякін). Сінтаксічна падзельныя — гэта самая вялікая група сказаў, у іх склад уваходзяць усе двухсастаўныя сказы, аднасастаўныя, поўныя і няпоўныя сказы: *Надышла сцюдзёная пара*. *Суровы снежань-зімнік намёў у лесе вялізныя гурбы, надзеў на дрэвы і хмызнякі снежавыя шапкі, пухкім белым дываном заслаў лясныя паляны, лугі і палі* (А. Курскоў). *Жніво*. *Ранне* (М. Гарэцкі).

С і н т а к с і ч н а н е п а д з е л ь н ы я сказы — тыя, у якіх нельга выдзеліць ні галоўных, ні даданных членаў сказа, яны структурна непадзельныя: *«Не, проста добры сад...»* — *адказаў Лемяшэвіч* (І. Шамякін). *«Ды не, нічога... Крытыкуй, калі ласка...»* — *Бародка зноў узяўся за паперы* (І. Шамякін).

Простыя сказы могуць быць няўскладненай і ўскладненай структуры.

Н я ў с к л а д н е н ы я сказы не маюць у сваім складзе ні аднародных членаў сказа, ні пабочных і ўстаўных канструкцый, ні звароткаў: *Якое раздолле ў зялёным бары летам!* (А. Якімовіч). *Вецер*

уздымае на паверхні маленькія пеністыя хвалі (С. Александровіч). *Хораша летам і ў лузе* (Р. Ігнаценка). *Увосень ночы доўгія* (К. Чорны). *На полі душна* (Я. Колас).

У складненыя сказы — тыя, у якіх ёсць ці аднародныя члены сказа, ці адасобленыя члены сказа, ці пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы, ці зваротак: *Вось і Гарынь, глыбокая, шырокая, імклівая* (В. Вольскі). *Зімовае сонца хілілася на захад, нізка спуцілася над самым лесам* (М. Лынькоў). *Першы гром, дрымотны і далёкі, як з нябыту рык старога тура* (А. Вялюгін). *Уважліва прыслухоўваючыся да кожнага шораху, ходзяць табункі аленяў, ласёў і дзікіх коз* (А. Курскоў). *Самыя небяспечныя мясіны, як здавалася дзеду, засталіся ззаду...* (Я. Колас). *Высока цанілі дружбу з Цішкам Гартным паэты Якуб Колас і Янка Купала, а таксама Змітрок Бядуля (Ясакар) і Міхась Чарот* (М. Лынькоў). *Хлопчык, родны ты мой, мілы! Як жа граеш ты, браток!* (Я. Колас). *Сціхі, Васіль!* (І. Навуменка).

Просты сказ

Агульная характарыстыка

Цэнтральнай граматычнай адзінкай сінтаксісу з'яўляецца просты сказ. Як сінтаксічная адзінка просты сказ мае свае ўласныя граматычныя характарыстыкі. Ён утвораны па спецыяльна прызначаным для гэтага абстрактным граматычным узору, валодае сваімі моўнымі значэннямі, фармальнымі характарыстыкамі, інтанацыйнай аформленасцю, а таксама ўласцівасцю да відазмяненняў — як строга фармальных, так і такіх, якія звязаны з выкананнем адным і тым жа сказам розных камунікатыўных задач. Просты сказ мае разгалінаванае кола функцый, вызначаецца фармальнай, семантычнай і камунікатыўнай арганізацыяй. Гэта спецыфічныя асаблівасці, якія рэалізуюцца пры пабудове кожнага сказа і сумесна характарызуюць яго як шматаспектную сінтаксічную адзінку. Усё гэта фарміруе спецыяльную галіну сінтаксісу — сінтаксіс простага сказа.

Просты сказ — гэта граматычна і інтанацыйна аформленая сінтаксічная адзінка, утвораная на аснове аднаго прэдыкатыўнага цэнтра: *Невялікая зеленаватая птушка вылецела з густых галін старой елкі. Гэта нехта напалохаў крыжадзюба-яловіка. Ён адляцеў недалёка, усеўся на вяршыні суседняга дрэва* (А. Курскоў). П р э д к а т ы ў н ы ц е н т р — гэта мінімальная структурна-сінтаксічная схема сказа з мадальна-часавым значэннем: *Гракі, вароны чарадою за свежай ходзяць баразною* (Я. Колас). *Дадому я адразу не пайшоў* (І. Навуменка). *Хай месяц між зор пахаджае з ліхтарыкам, быццам пастух* (А. Астрэйка).

Фармальная арганізацыя простых сказаў рэалізуецца суаднясеннем іх з адцягненым узорам, які прынята называць структурнай схемай сказа. Канструктыўнымі кампанентамі структурнай схемы сказа служаць пэўным чынам арганізаваныя словаформы, якія займаюць пазіцыю галоўных членаў сказа. Калі сказ развіты, то з галоўнымі членамі звязаны даданыя члены, якія ўдакладняюць або паясняюць тое, што выражана галоўнымі членамі. Аднак у большасці выпадкаў даданыя члены не з'яўляюцца канструктыўнымі кампанентамі структурнай схемы сказа.

У якасці членаў сказа выступаюць знамянальныя часціны мовы, а таксама ўстойлівыя словазлучэнні, якія з'яўляюцца эквівалентам слова. Службовыя часціны мовы не бываюць членамі сказа: яны або зусім не ўваходзяць у састаў членаў сказа (злучнікі, узмацняльныя часціцы), або ўтвараюць іх разам са знамянальнымі словамі (прыназоўнікі, формаўтваральныя часціцы, звязкі); не з'яўляюцца членамі сказа таксама звароткі, мадалныя словы, выклічнікі. Члены сказа могуць быць марфалагізаванымі і немарфалагізаванымі. **М а р ф а л а г і з а в а н ы м і** членамі сказа з'яўляюцца часціны мовы, якія выступаюць у сваёй асноўнай функцыі, а **н е м а р ф а л а г і з а в а н ы м і** — у функцыі вытворнай, нетыповай. Так, для назоўніка галоўнай з'яўляецца роля дзейніка ці дапаўнення, для прыметніка — роля азначэння, для дзеяслова — роля выказніка, для прыслоўя — роля акалічнасці; іншыя сінтаксічныя функцыі гэтых часцін мовы лічацца вытворнымі.

Просты сказ мае адпаведную фармальную арганізацыю: ён будзецца шляхам аб'яднання на аснове ўзаемазалежнасці двух абавязковых кампанентаў (назоўны склон назоўніка і спрагальная форма дзеяслова), кожны з якіх валодае патэнцыяльнай здольнасцю да разгортвання: *Любіць Сцяпан пасядзець на прызбе, пасмактаць люльку* (К. Крапіва). Фармальная арганізацыя простага сказа ў пэўнай меры вызначае яго значэнне, тып інфарматыўнага зместу — яго семантычную структуру. Гэта значэнне падтрымліваецца лексічным напаўненнем: назоўнік абазначае асобу, дзеяслоў — дзеянне гэтай асобы. Для значэння важна таксама і камунікатыўная арганізацыя сказа, якая не залежыць ад яго фармальнай арганізацыі, а вызначаецца моўным кантэкстам і камунікатыўным заданнем, што ўзнікае ў канкрэтным кантэксте. Таму адзін і той жа сказ у розных сітуацыях з рознымі камунікатыўнымі ўстаноўкамі звычайна ўтварае некалькі камунікатыўных адзінак — паведамленняў, якія адрозніваюцца актуальнай інфармацыяй, што знаходзіць сваё выражэнне ў парадку слоў і месцы лагічнага націску: *А л е н а вярнулася ўчора. — В я р н у л а с я А л е н а ўчора? — У ч о р а А л е н а вярнулася; Чытаў яго р а м а н. — Ч ы т а ў яго р а м а н? — Чытаў яго р а м а н!*

На падставе проціпастаўлення сказаў, якія адрозніваюцца па мэце выказвання пры дапамозе інтанацыйных сродкаў, вызначаюцца тыпы інтанацыйных канструкцый, якія найбольш істотныя для мовы. Іншы раз спроба памяншаць інтанацыйныя канструкцыі месцамі прыводзіць да разбурэння ўзаемазвязей у лексічна аднолькавых выказваннях: *Падрыхтаваліся! Можна пачынаць! — Падрыхтаваліся? Можна пачынаць?* Калі ў першым прыкладзе дзеяслоў *падрыхтаваліся* вымавіць з пытальнай інтанацыяй, то зменіцца яго сэнс. Магчымасці інтанацыі ў адрозненні выказванняў па сэнсу звычайна павялічваюцца пры ўзаемадзейні сінтаксічнай пабудовы і лексічнага складу.

Галоўныя члены сказа

Любы сказ складаецца з асобных членаў, якія адлюстроўваюць разнастайныя адносіны паміж з’явамі рэчаіснасці. Граматычную аснову сказа складаюць галоўныя члены, якія з’яўляюцца неабходнымі кампанентамі, ядром структуры і выражаюць асноўны сэнс. Да галоўных членаў сказа адносяцца дзейнік і выказнік у двухсастаўным сказе: *Над канюшынным полем звінелі жаўрукі* (Я. Радкевіч). *Мякка падаюць пухкія сняжынкі, зіхотнымі зоркамі асядаюць на зямлю* (А. Курскоў). *Сосны і вязы, дубы і асіны вакол возера вартай пасталі* (Я. Купала) і суадносны з імі галоўны член аднасастаўнага сказа: *Прымай, хлебароб, плён сваіх рук і турбот!* (Т. Хадкевіч). *Добрае помні, злое забывай* (Прыказка). *Маленства і юнацтва дар* (К. Кірэенка). *Ішоў звычайны рабочы дзень старшыні гарсавета. Тэлефонныя званкі. Наведвальнікі. Паперы. Лівень папер.* (І. Шамякін).

Сэнсавыя адносіны паміж дзейнікам і выказнікам могуць быць розныя: прадмет і прымета: *Раніцай падзьмуў паўднёвы вецер* (А. Асіпенка); суб’ект і дзеянне: *Я палюбіў словы Брыля* (А. Казлоў); дзеянне і яго прымета: *Ісці на прыціхлым начным гарадку было прыемна* (І. Навуменка). Побач з разнастайнасцю гэтых адносін паміж галоўнымі кампанентамі сказа існуюць абавязковыя адносіны прэдыкатыўнасці. Менавіта прэдыкатыўнасць, разам з сэнсавай, інтанацыйнай закончанасцю і мадальнасцю, дазваляе лічыць падобныя спалучэнні слоў сказамі.

Наяўнасць двух галоўных членаў уласціва толькі двухсастаўнаму сказу. Яны служаць яго структурнай асновай і часцей за ўсё адпавядаюць членам суджэння — суб’екту і прэдыкату.

Акрамя галоўных членаў, у сказе могуць быць і іншыя члены — даданыя, якія паясняюць дзейнік і выказнік. Узаемаадносіны паміж галоўнымі і даданымі членамі ў сказе надзвычай складаныя. Галоўныя члены ўдзельнічаюць у стварэнні прэдыкатыўнай асновы ска-

за. Даданыя члены не ўдзельнічаюць у стварэнні прэдыкатыўнай асновы сказа; яны адносяцца да прэдыкатыўнай асновы, утворанай у выніку спалучэння галоўных членаў, або да аднаго з галоўных членаў ці да іншых даданых членаў, характарызуючы галоўныя члены толькі апасродкавана: *Белым снегам замятае вецер чорныя палі* (Я. Колас). *Для ўпрыгожання жылля людзі Случчыны шырока карыстаюцца вышытымі сурвэткамі* (Н. Камсюк).

Такім чынам, двухсастаўны сказ дзеліцца на састаў дзейніка і састаў выказніка. Састаў дзейніка складаецца з дзейніка і даданых членаў сказа, якія да яго адносяцца. Састаў выказніка складаецца з выказніка і даданых членаў, якія да яго адносяцца.

У неразвітым двухсастаўным сказе ў састаў дзейніка ўваходзіць толькі дзейнік, а ў састаў выказніка — толькі выказнік.

Дзейнік. Спосабы выражэння дзейніка

Д з е й н і к — галоўны член двухсастаўнага сказа, які абазначае прадмет думкі і паясняецца выказнікам. Дзейнік можа абазначаць суб'ект дзеяння: *Мы будзем ставіць новую хату* (Я. Брыль); аб'ект дзеяння: *Будавалася новая хата*; дзеянне як назву: *Будаванне — гэта сапраўды цікава*. Ён можа быць выражаны любой часцінай мовы, але найбольш тыповай формай яго выражэння з'яўляецца назоўнік любога лексіка-граматычнага разраду ў назоўным склоне ці абагульнена-прадметны займеннік: *Вада нястрымна неслася ўдалеч* (Л. Дайнека). *За белым поплавам дарога вывела да шляху* (І. Мележ). *На пустым і закінутым полі не народзяць зярнят каласы* (А. Бялёвіч). *Апошні раз акінуў Лабановіч вачамі ўсе ваколіцы* (Я. Колас). *Яна [дачка] неяк адразу супакоіла маці* (І. Шамякін). *Я тугу ў тваіх вачах ніколі, маці, не забуду!* (М. Хведаровіч). *Што магло б там прылучыцца Петрусю малому?* (Я. Колас). *Ніхто каб ніколі не меў на вас злосці...* (А. Русак). *Ноччу на лесе абы-хто не ходзіць* (Я. Колас). Аднак у якасці дзейніка ў сучаснай беларускай мове выступаюць і іншыя знамянальныя і службовыя часціны мовы, выклічнікі, гукаперайманні, а таксама сінтаксічна непадзельныя спалучэнні і сказы, калі яны набываюць прадметнае значэнне, г. зн. субстантывуюцца: *Звыклае, часта чутае і багатае не насцярожвае ўжо чалавека, ён яго як бы і не заўважае* (Р. Сабаленка). *Было гэтак пазалетась* (В. Карамзаў). *Знаёмая мая тут працуе* (Т. Бондар). *Відаць, самае страшнае і непрыемнае — чакаць* (Я. Сіпакоў). *Куды-ы!* — *плыве на лугавым кіліме* (Р. Баравікова). *Асабліва прыемна гучала ў некаторых словах «л», падзіцячы падобнае на «в»* (У. Карпюк). *Не пішацца асобна з дзеясловамі і дзеепрыслоўямі* (Правілы). *У каго не сціснецца сэрца, калі з яшчэ цёплага неба восені загучыць і тужлівае і жалкотнае «кур-лы-кур»*

лы» (К. Кірэенка). *Ціхай радасцю на траве іскрылі мільярдны расінак* (А. Карпюк). *Дзесяткі тысяч гектараў балот асушаны і ператварыліся ва ўрадлівыя землі* (Я. Колас). *Гэтае «я ж каваля» Платона спалохала* (М. Ракітны). *«Хлеб — усяму галава» — справядлівая прыказка*.

Паводле структуры дзейнікі бываюць простыя, складаныя і са-стаўныя. Простыя дзейнікі выражаюцца адной словаформай: *Позна вечарам прыйшоў бацька* (І. Навуменка). *На лясной паляне снег перамешаны з зямлёй, тырчаць карэнні* (А. Курскоў). Простыя дзейнікі, выражаныя спалучэннем (або паўторам) аднолькавых ці сінанімічных слоў, называюцца ўскладненымі: *Каля Браслаўскіх сініх азёр гусі-лебедзі мыліся* (М. Лужанін). *А вось дзіўныя шляхі-крыжыкі на снезе, што губляюцца ў неглыбокіх ямакх* (А. Курскоў). *На камені, белым ад плесені, у засені сосен зялёных гучаць, як забытыя песні, імёны, імёны, імёны* (А. Вялюгін). Складаныя дзейнікі выражаюцца спалучэннем слоў: *У дол каля печкі ўдарыў пук святла ад ліхтарыка* (В. Быкаў). *Большасць рыб з надыходам халадоў залягае ў глыбокіх месцах, так званых зімавальных ямах* (А. Курскоў). *Раз увечар дзед з Сымонкам выйшлі ў парк у свой абход* (Я. Колас). Састаўныя дзейнікі выражаюцца спалучэннем дзеясловаўнай звязкі ў форме інфінітыва і іменнай часціны мовы: *Стаць за можнымі — наша мэта* (І. Шамякін).

У ролі дзейніка могуць выступаць сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні са значэннем колькасці, сумеснасці, выбіральнасці.

Дзейнік з колькасным значэннем выражаецца спалучэннем колькаснага ці зборнага лічэбніка з назоўнікам у назоўным ці родным склоне: *Усе чацвёрта хлопцаў скончылі васьмігодку сёлетняй вясной* (Т. Хадкевіч).

Акрамя таго, у сучаснай беларускай мове зрэдку пад уплывам гаворак у якасці дзейніка сустракаюцца колькасна-іменныя спалучэнні, абедзве формы якіх — лічэбнік і назоўнік — стаяць у родным склоне: *На крэслах (ложкі былі бялюткія) сядзела трохгожанькіх дзяўчат* (У. Караткевіч) ці толькі субстантывавая форма роднага склону лічэбніка: *На лаўцы каля дзвярэй сядзела чатырох...* (Я. Брыль).

Дзейнік са значэннем сумеснасці выражаецца спалучэннем назоўніка ці займенніка ў назоўным склоне з назоўнікам ці займеннікам у творным склоне з прыназоўнікам з (са): *Мікіта са старым Купрыянам з камісіяй робяць абход* (Я. Колас).

Дзейнік са значэннем выбіральнасці выражаецца спалучэннем займеннікаў *кожны, любы, усякі, адзін, нехта* і падобных з іншым займеннікам ці назоўнікам у родным склоне: *Кожны з нас памятае прачытаную ў юнацтве першую кніжку* (Я. Скрыган). *Адзін*

з в я с к о ў ц а ў гучна засмяяўся ў цемнаце (В. Адамчык). *Не х т а з с я л я н бег князю насустрач...* (У. Караткевіч).

Дзейнік можа выражацца інфінітывам. Пры такім дзейніку звычайна ўжываецца выказнік, які выражаны інфінітывам, назоўнікам ці прыслоўем. Інтанацыйна такі сказ раздзяляецца на дзве часткі — састаў дзейніка і састаў выказніка: *Чы т а ц ь гэ ты твор — асалода і праца* (Я. Брыль). *Жы ц ь — Радзіме служыць* (Прыказка). *Жы ц ь у зямлянцы нязручна* (К. Чорны).

Выказнік. Спосабы выражэння выказніка

Выказнік — галоўны член двухсастаўнага сказа, які суадносіцца з дзейнікам і падпарадкоўваецца яму. У якасці выказніка ўжываюцца не толькі дзеясловы, але і іменныя часціны мовы (з нулявой ці вербальна прадстаўленай звязкай), напр.: *Паветра т р ы м ц і ц ь пад гарачымі промнямі* (А. Адамовіч). *І — скок Жабоцька смела ды ў каляіну с е л а* (К. Крапіва). *Вадзім п а й ш о ў н а п а п р а ў к у* (Т. Бондар). *Яна з а г а с п а д ы н ю* (У. Караткевіч). *Хлеб у нас с в о й* (І. Шамякін). *Там рыба — о г о - г о!* (Я. Маўр). *Кватэра ў яго з т р о х п а к о я ў* (Б. Сачанка). *Ён наогул б ы ў вельмі х у т к і н а с л ё з ы* (У. Ягоўдзік). *Перад вайной Архіп Ціханавіч п р а ц а - в а ў у калгасе к о н ю х а м, б р ы г а д з і р а м, пасля вайны х а д з і ў л е с н і к о м* (А. Адамовіч). *С а м а й в ы д а т н а й ф і г у р а й А д р а д ж э н н я б ы ў Францыск Скарына, сын купца з Полацка* (У. Караткевіч).

У залежнасці ад граматычнага выражэння выказнікі падзяляюцца на дзеяслоўныя і іменныя. Д з е я с л о ў н ы в ы к а з н і к выражаецца дзеяслоўнай формай ці словам са значэннем дзеяння: *Цягнік п р ы й ш о ў на світанні* (Р. Сабаленка). *Потым — г о п яна з калёс, с е л а л я дарогі...* (К. Крапіва). І м е н н ы в ы к а з н і к выражаецца дзеяслоўнай звязкай і іменнай часткай: *Мова настаўніка — п а к а з ч ы к яго агульнай культуры, узроўню яго прафесійнай дасканаласці* (В. Вітка). Паводле структуры і спосабаў выражэння выказнікі падзяляюцца на простыя, ускладненыя, састаўныя і складаныя. Дзеяслоўныя выказнікі бываюць усіх чатырох тыпаў, а іменныя — толькі састаўнымі ці складанымі.

П р о с т ы я в ы к а з н і к і складаюцца з адной словаформы, у якой заключана іх лексічнае і граматычнае значэнне, ці спалучэння слоў, што ўтвараюць адну граматычную форму: *Лёгкі ветрык чуць прыметна збажыну к а л ы ш а* (Я. Купала). *За ракой т у м а н я ц ц а дугі* (А. Русак). *Мне б у д у ц ь с н і ц ц а кожны дзень шпакоўні і аржанога хлеба родны пах...* (Г. Бурлаўкін). Яны могуць выражацца інфінітывам: *Век пражыць н е поле перайсці* (Прыказка); дзеясловамі абвеснага, загаднага і ўмоўнага ладу: *З а -*

с в я ц і л і с я хоць бы з-за хмары высокія лямпачкі зор! (А. Вялюгін). *З а з в і н і т ы, наша песня, як воля, магутная!* (Я. Купала). *А д д а ў б ы я край самы райскі і дзіўны за цень ад сасны на далёкай Радзіме* (П. Панчанка). Нярэдка пазіцыю простага выказніка займаюць дзеяслоўныя фразеалагічныя словазлучэнні, якія сваім значэннем суадносяцца з асобнымі дзеясловамі: *Поле — в о к а м н е а б н я ц ь* (А. Русак). *Максім, што называецца, х а д з і ў н а г а л а в е* (Я. Колас). Сустракаюцца простыя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя ўсечанай формай дзеяслова — так званым дзеяслоўным выклічнікам: *Не паспеў Мікола выехаць на дарогу — зноў б у х ячмень з воза!* (Я. Колас).

Простыя дзеяслоўныя выказнікі могуць ускладняцца, калі выражаюцца двума ці больш аднолькавымі дзеясловамі, якія звязваюцца паміж сабой пры дапамозе злучнікаў *і, ды* або бяззлучнікавым спосабам: *Лес г уд з е - р а к о ч а цёмнай шапкай верхавін* (Я. Колас). *Гадзіннік няўмольна лічыць і лічыць хвіліны...* (Б. Сачанка). *Л я т у ц ь д ы л я т у ц ь кволя сняхжынкі* (З. Бядуля). У радзе выпадкаў пры адным з паўтораных дзеясловаў знаходзіцца адмоўная часціца *не*: *Я ў сваёй хаце і пры матцы ж ы ў н е ж ы ў, бяда выпхнула бадззяца, у свет пабрыў* (Я. Купала). *Ён ляжаў з прыплюшчанымі вачамі: с л у х а ў н е с л у х а ў, д р а м а ў н е д р а м а ў* (М. Лужанін). Пры гэтым адзін дзеяслоў можа мець форму незакончанага трывання, а другі — закончанага: *Ч а к а е я н а н е д а ч а к а е ц ц а, пакуль выгяне сонца і на дварэ пацяплее* (З. Бядуля). Просты дзеяслоўны выказнік можа быць ускладненым, калі ён выражаны спалучэннем дзеяслова з формай прошлага часу дзеяслова *ўзяць*, звязаных пры дапамозе злучнікаў *і, ды, ды і*: *Зайздросны мароз у з я ў д ы п а з а к р ы в а ў лёдам і снегам шыбы на вокнах* (Я. Колас). *Маці в о з ь м е і п о й д з е ў агарод палоць грады* (С. Баранавых). *Дзяўчынка ў з я л а д ы і р а с п л а к а л а с я* (Я. Маўр). Спецыфічнай моўнай канструкцыяй з'яўляецца выказнік, што складаецца з дзеяслова ў форме прошлага часу і такой жа формы дапаможнага дзеяслова *быць*: *Хімка з усім сваім прыданым б ы л а ўжо в я р н у л а с я ў Страшава, але пакуль што не знаходзіла сабе месца* (А. Карпюк). Такі выказнік абазначае даўномінулае дзеянне або дзеянне, якое не было даведзена да канца ці не дало жаданага выніку; дапаможны дзеяслоў, як і асноўны, каардынуецца з дзейнікам у родзе і ліку: *У хмуры і мокры дзень восені, пад вечар, в ы й ш л і яны б ы л і разам з піўной* (К. Чорны). *Праўда, адзін салдат у в а л і ў с я б ы ў у тое патайнае «акно» і нарабіў крыку* (П. Пестрак). Форма дзеяслова *быць* можа ўжывацца як часціца толькі ў ніякім родзе, незалежна ад роду асноўнага дзеяслова: *Маці тады з а т р ы м а л а с я б ы л о ў вёсцы* (З. Бядуля). *Але й яго нястрымны голас б ы л о з р ы в а ў с я і д р ы ж э ў* (П. Броўка).

Выказнік можа ўключаць у свой састаў мадальны дзеяслоў *мецца* (*мець*): *З дому Кося м е ў с я в ы е х а ц ь краджом, але перад бацькам нібы разгаварыўся...* (В. Адамчык). *Ноч жа, богу дзякаваць, м а е б ы ц ь, добрая* (Я. Скрыган).

П р о с т ы я і м е н н ы я в ы к а з н і к і выражаюцца рознымі часцінамі мовы, акрамя дзеяслова. Часцей за ўсё такія выказнікі выражаюцца прыметнікамі ў форме назоўнага склону: *Вада ў возеры надзіва ч ы с т а я і с в е т л а я* (В. Вольскі). *Луг п о в е н пчалінага гуду* (В. Каваль). Такія выказнікі паказваюць прымету, якая ўласціва прадмету, абазначанаму дзейнікам. Як правіла, у беларускай літаратурнай мове кароткія формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у якасці выказнікаў ужываюцца абмежавана, а дамінуе іх поўная форма: *У познюю восень вада над мастком ч ы с т а я і х а л о д н а я* (К. Чорны). *Капкан ужо з а с ы п а н ы снегам* (Э. Самуйлёнак). Хаця могуць сустракацца ў складзе выказніка і іх кароткія формы: *Я табе вельмі ў д з я ч а н, Генрых* (К. Чорны).

Простыя іменныя выказнікі могуць выражацца назоўнікамі ў форме назоўнага склону без прыназоўнікаў, а таксама ўскосных склонаў з прыназоўнікамі ці без іх: *Да пэўнай ступені бусел — с і м в а л Беларусі* (У. Караткевіч). *На прамовы ён м а с т а к* (М. Лужанін). *Дружба д р у ж б а ю, а служба с л у ж б а ю* (М. Лынькоў). *Радасць не ў д а с т а т к у і шчасце не ў б а г а ц ц і* (Я. Колас). Актыўна выкарыстоўваюцца ў іх структуры назоўнікі ў творным склоне без прыназоўніка і вінавальным з прыназоўнікам за: *Яна з а г а с п а д ы н ю* (У. Караткевіч). Канструкцыя з прыназоўнікам за часцей за ўсё мае значэнне ‘быць кімсьці’, называючы род дзейнасці, заняткаў, прафесіі, хаця ўжываецца і са значэннем ‘быць замест каго-небудзь’ (адрозненне выяўляецца са зместу сказа або кантэксту): *Мы ж яго выбралі з а б р ы г а д з і р а* (К. Чорны). *І палічылі ўсе Асла з а ш ы ш ы к у* (К. Крапіва).

Часам простыя іменныя выказнікі выражаюцца лічэбнікамі ў форме назоўнага склону і займеннікамі ў форме назоўнага ці ўскосных склонаў з прыназоўнікамі або без іх: *Рабіна ў садку а д н а* (К. Чорны). *Хлеб у нас с в о й* (І. Шамякін). *Цяжкая справа н е д л я н а с* (А. Чарнышэвіч). Падобныя выказнікі служаць для колькаснай і абагульненай прадметна-якаснай характарыстыкі дзейніка.

Асобнае месца займаюць выказнікі, якія выражаны дзеепрыметнікамі, прыслоўямі, выклічнікамі, гукапераймальнымі і безасабова-прэдыкатыўнымі словамі. Хаця гэтыя часціны мовы не з’яўляюцца іменнымі, аднак у радзе выпадкаў збліжаюцца з імі па сваёй функцыі ў сказе: *Жыта з в е з е н а даўно* (Я. Колас). *Зося ўжо з а м у ж а м* (К. Чорны). *О г о - г о - г о яшчэ дзядзька наш!* (А. Чарнышэвіч). *Бурбалкі са дна возера — б у л ь - б у л ь - б у л ь* (Я. Брыль).

А мой пранік ля сь ды ля сь на гліняным таку... (Я. Купала). *Ухаце пуста і ня ўт ульна* (А. Асіпенка).

Іншы раз простыя выказнікі выражаюцца іменнымі фразеалагічнымі або сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі, якія ў пэўнай ступені суадносяцца з асобнымі словамі іменных часцін мовы: *Дзядзька — добра і душы чалавек* (Я. Колас). *Міхалка цяпер сам не свой* (К. Чорны). *Выгляд — нічога асаблівлага* (У. Краўчанка).

Састаўныя выказнікі складаюцца з двух структурных кампанентаў: дзеяслова-звязкі і выказальнага слова. Дзеяслоў-звязка выражае граматычнае значэнне (паказвае на час, асобу, лік, род) і каардынуе тым самым сувязь выказальнага слова з дзейнікам. Выказальнае слова выражае асноўнае лексічнае значэнне выказніка: *Без буслоў бяздоннае сіняе неба станоўіцца пустым і нецікавым* (В. Быкаў). *Лета было цёплае і сонечнае* (Я. Маўр). У ролі звязак ужываюцца асабовыя формы дзеясловаў *быць, стаць, перастаць, закончыць, пачаць, хацець, магчы, жадаць, з'яўляцца* і інш., прыметнікі *рад, гатоў, дзеепрыметнікі абавязаны, вымушаны, павінен*, мадальныя словы *варта, трэба, нельга, немагчыма*. Ролю выказальных слоў у састаўным выказніку могуць выконваць як дзеясловы, так і іменныя часціны мовы. На гэтай падставе састаўныя выказнікі падзяляюцца на дзеяслоўныя і іменныя.

Састаўныя дзеяслоўныя выказнікі складаюцца з выказальнага слова ў форме інфінітыва і звязкі, якая ў асноўным выражаецца асабовымі формамі фазісных і мадальных дзеясловаў. Фазісныя дзеясловы абазначаюць пачатак, працяг і канец дзеяння. Інфінітыў пры гэтых дзеясловах ужываецца толькі ў форме незакончанага трывання; самі ж дзеясловы могуць мець форму як незакончанага, так і закончанага трывання: *Начны зімовы холад пачынаў прабіраць дзеда Талаша* (Я. Колас). *К вечару пакідае звінец неабдымная шырыня летняга дня* (К. Чорны).

Мадальныя дзеясловы абазначаюць *магчымасць / немагчымасць, жаданне / нежаданне, імкненне, схільнасць* выканаць тое ці іншае дзеянне: *Букрэй мусіў згадзіцца з дзедавымі довадамі* (Я. Колас). *Мне хочацца з сябрамі тут сустрацца, ключы аддаць ад задушэўнай песні, якую нам бацькі ў жыццё прынеслі* (Я. Пушча).

Зрэдку ў ролі звязкі выступаюць прыметнікі, дзеепрыметнікі: *Мы здатны ўсе пра шчасце парава жаць парой* (Н. Гілевіч). *Нам кожнаю назвай (вялікай і дробнаю) патрэбна, як імем сваім, даражыць* (П. Панчанка); назоўнікі ў форме ўскосных склонаў: *Пазбыцца сноў і з'яў былых не ўсілах я і сёння* (Я. Колас).

Выказальнае слова састаўнога дзеяслоўнага выказніка можа быць выражана дзеяслоўнымі фразеалагічнымі або сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі, якія сваім значэннем суадносяцца з асобнымі інфінітывамі: *Мужыкі на сходзе пачалі языкамі мянціць* (Я. Колас). *Госці ўмелі трымаць язык за зубамі* (У. Караткевіч).

Састаўны іменны выказнік складаецца з выказальнага слова, выражанага іменнымі часцінамі мовы, і дзеяслоўнай звязкі. Звязка выражае граматычнае значэнне (час, асобу, лад) і злучае выказнік з дзейнікам. Выказальнае слова перадае лексічнае значэнне выказніка. У іменным выказніку ўжываюцца звязкі трох тыпаў: адцягненыя, паўадцягненыя, рэчыўныя.

Адцягненыя звязкі поўнасю страцілі лексічнае значэнне. У якасці іх звычайна ўжываюцца асабовыя формы дзеяслова *быць*. Паўадцягненыя звязкі страцілі лексічнае значэнне толькі часткова. Ролю іх выконваюць дзеясловы *бываць*, *з'яўляцца*, *рабіцца*, *станавіцца*, *стаць*, *назвацца* і пад. Рэчыўныя звязкі поўнасю захавалі лексічнае значэнне. Гэтымі звязкамі бываюць дзеясловы руху ці стану *ісці*, *вртацца*, *сядзець*, *ляжаць* і пад.: *Млын маўчаў, лопасці стаялі сухія і нерухомыя...* (В. Хомчанка).

Часцей за ўсё выказальнае слова ў такіх выказніках выражаецца назоўнікамі назоўнага або ўскосных склонаў без прыназоўнікаў ці з імі: *Дык ты неўзабаве гаспадаром будзеш!* (К. Чорны). *Янка ў лётчыкі падаўся, а Пятрусь музыка ўдаўся* (А. Русак); прыметнікамі, дзееспрыметнікамі, лічэбнікамі або займеннікамі ў форме назоўнага ці творнага склону: *Дні стаялі спякотныя* (І. Шамякін). *Шум залацістай дубровы стаў родным для партызан* (Р. Няхай). *Сталы і столікі былі засланы чыстымі настольнікамі і настольнічкамі* (Я. Колас). *Трэці ішоў следам я* (М. Лупсякоў). *Чалавек без мары быў бынішто* (І. Шамякін); прыслоўямі і безасабова-прэдыкатыўнымі словамі: *Ніна была ўжо замужам* (В. Быкаў). *Васілю стала добра, хораша* (І. Мележ). Выказальнае слова састаўнога выказніка можа быць выражана іменнымі фразеалагічнымі або сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі, якія сваім значэннем суадносяцца са словамі іменных часцін мовы: *Амелька працаваў за гадчыкам фермы* (А. Чарнышэвіч). *Моладзь ад радасці была на сёмым небе* (К. Чорны).

Пры нулявой звязцы звычайна ўжываецца назоўны склон назоўніка: *Міхась — брыгадзір, а Сяргей — камбайнер* (М. Хведаровіч). У сказе, дзе абодва галоўныя члены выражаны назоўнікам у назоўным склоне, выказнік звычайна знаходзіцца ў постпазіцыі: *Мінск — горад-герой*. Аднак пры інверсіі ён аказваецца ў прэпазіцыі: *Горад-герой Мінск*.

У складаны выказнік уваходзяць два структурныя кампаненты без дзеяслоўнай звязкі або тры і больш структурныя кампаненты з дзеяслоўнай звязкай: *Люты — самы халодны месяц года. Але ён [Валошын] з усяе сілы імкнуўся захаваць спакой і не згубіць вытрымкі* (В. Быкаў). Такімі кампанентамі могуць быць асабовыя і неасабовыя формы дзеясловаў, а таксама розныя формы іменных часцін мовы. У залежнасці ад граматычнага выражэння складаныя выказнікі падзяляюцца на дзеяслоўныя, іменныя і змешаныя (дзеяслоўна-іменныя).

Двухкампанентныя складаныя выказнікі бываюць толькі іменныя. Яны звычайна выражаюцца назоўнікавымі словазлучэннямі, у якіх асноўная сэнсавая нагрузка прыпадае на дапасаванае да назоўніка слова, якое разам з ім выступае ў пазіцыі складанага выказніка: *Мікола — добры чалавек* (К. Чорны). *Ластаўка — птушка разумная* (Я. Брыль). *Сама гаспадыня — руплівая жанчына* (З. Бядуля).

Складаныя дзеяслоўныя выказнікі выражаюцца спалучэннем асабовай формы дзеясловаў, якія выступаюць звязкай, і некалькіх інфінітываў: *А вось якія мае мыслі: я хачу навучыцца рабіць фатаграфічныя здымкі, хачу купіць апарат* (Я. Колас). *Бацька стаў збірацца ехаць араць пад азімае жыта* (П. Галавач).

Складаныя змешаныя выказнікі выражаюцца спалучэннем трох ці больш дзеяслоўных і іменных форм, якія могуць быць размешчаны ў розным парадку: *Дружба павінна быць вялікай і вечнай* (К. Чорны). *Я старшынёй быць не думаю* (І. Шамякін).

Пры наяўнасці звязкі складаны іменны выказнік становіцца чатырохкампанентным: *Маюцца толькі тыя, каму гэтая справа павінна была б стаць блізкай* (У Караткевіч). *Салдацкія протыя боты павінны быць моцнай работы* (П. Глебка).

Каардынацыя выказніка з дзейнікам

Дзейнік і выказнік у сказе ўзаемна суадносяцца: яны звязаны па сэнсу і граматычна, выказнік фармальна прыпадабняецца да дзейніка: *Прашумеў каршун. Узвіўся сокал. Дыхае расою сенажаць. Замірае лецейка. Высока зоры прахалодныя звіняць* (Я. Янішчыц). Сувязь паміж галоўнымі членамі двухсастаўнага сказа называецца каардынацыяй (ад лац. *coordinatio* — сумеснае ўпарадкаванне). Каардынацыя афармляе так званыя прэдыкатыўныя адносіны, або адносіны зместу сказа да рэчаіснасці, з дапамогай граматычных катэгорый часу, ладу, асобы, а таксама інтанацыі (у выказванні).

Як правіла, фармальнае прыпадабненне выказніка да дзейніка не выклікае цяжкасцей, аднак існуюць пэўныя асаблівасці ў каардынацыі галоўных членаў сказа, звязаныя з іх граматычным і сэнсавым выражэннем. Гэта ў першую чаргу датычыць дзейніка, выражанага колькасна-іменным спалучэннем, і пастаноўкі выказніка ў патрэбным ліку. Прэдыкатыўныя адценні часам бываюць вельмі тонкія, таму дапускаюцца варыянты формы выказніка па ліку.

Пытанне аб каардынацыі выказніка з дзейнікам у родзе можа ўзнікнуць у выпадках, калі дзейнік выражаны абрэвіатурай, запазычанымі нязменнымі словамі, а таксама словамі са значэннем прафесій, пасадак, званняў, роду заняткаў.

Калі ў якасці дзейніка выступае нескланяльная абрэвіатура, дастаткова ведаць яе апорнае слова, бо іменная з яго родам каардынуецца форма выказніка: *Перад Новым годам БЕЛТА перадало радасную навіну...* (ЛіМ) (БЕЛТА — Беларускае тэлеграфнае агенцтва). Калі ж абрэвіатура скланяецца, то яе род вызначаецца па тыпу скланення, адпаведна падбіраецца і форма выказніка.

Запазычаныя нязменныя словы, што абазначаюць неадушаўленыя прадметы, належаць да ніякага роду, значыць, і выказнік будзе мець адпаведную форму: *Замежнае турнэ ўдалося. Пад'ехала таксі.*

Пры абазначэнні асоб па роду заняткаў, прафесіі, званні, пасадак выказнік мае форму мужчынскага роду незалежна ад таго, асобу мужчынскага ці жаночага полу называе дзейнік. У гутарковым стылі выказнік можа выступаць і ў форме жаночага роду: *прафесар заўважыла, інжынер наказала*. Калі ў такім спалучэнні выкарыстоўваецца ўласнае імя, то выказнік каардынуецца з ім: *Доктар Іванова правяла кансультацыю*.

Галоўныя члены двухсастаўнага сказа з залежнымі ад іх кампанентамі ўтвараюць састаў (групу) дзейніка і групу выказніка, напр.:

група дзейніка

група выказніка

Малая бярозка   *стаяла* ля акна дыспетчарскага пакоя МТС
(Т. Хадкевіч).

Залежныя кампаненты звязваюцца з галоўнымі з дапамогай падпарадкавальнай сувязі — дапасавання, кіравання і прымыкання.

Спецыфіка к і р а в а н н я ў беларускай мове выражаецца як пры беспрыназоўнікавай сувязі, так і з дапамогай прыназоўнікаў.

Б е с п р ы н а з о ў н і к а в а е к і р а в а н н е звязвае залежны кампанент з галоўным пры дапамозе розных форм ускосных склонаў у адпаведнасці з пэўным значэннем. Так, беспрыназоўнікавыя родныя склон ужываюцца пры дзеясловах *адцурацца, зрачыся, пазбавіцца, пазбыцца, унікаць* (у знач. 'пазбягаць'), *сцерагчыся*: *Таня цалкам пазбавілася вясковай жаночай сарамлівасці і боя-*

зі (М. Машара). *«Чаму ты ўнікаеш мяне, Гелена?» — спытаў Алесь* (У. Караткевіч).

Толькі давальны беспрыназоўнікавы склон патрабуецца пры дзеясловах *выбачаць, дараваць, дзякаваць, падзякаваць, прабачыць*: *Ты даруй мне маўчанне, даруй мне халодную ростань...* (Г. Бураўкін). *Мы падзякавалі сваякам за турботы і моўчкі павялі Арла дадому* (А. Якімовіч).

Пры дзеясловах ужываецца давальны склон залежнага кампанента ў значэнні аб'екта перажывання, прыналежнасці (паралельна з родным склонам з прыназоўнікам у): *У няўмелага і рукі не баляць* (Прыказка) і *У пані Даміцэлі баляць ногі* (Я. Колас).

Беспрыназоўнікавы давальны склон уласцівы залежнаму кампаненту, калі ён мае значэнне суб'екта прыметы: *Герой «Дзённіка» блізкі асобе самога аўтара* (Р. Бярозкін). *Тут быў свой, толькі гэтаму цэху ўласцівы, рытм работы* (А. Рыбакоў).

Давальны склон характэрны і для ідыяматычных беларускіх спалучэнняў: *думаць сам сабе, смяяцца сам сабе, чытаць сам сабе* (а не *пра сябе*).

Прыназоўнікавае кіраванне ў сучаснай беларускай мове вельмі багатае і разнастайнае, прычым характарызуецца нацыянальнай спецыфікай. Так, родны склон залежнага кампанента з прыназоўнікам *да* ўжываецца ў значэнні параўнання: *Вялікае селішча мела падабенства да сабраных разам хутароў ці да зборных выселак* (К. Чорны); у значэнні аб'екта дзеяння: *Рана пачалі прывучаць мяне да працы* (А. Александровіч) ці аб'екта накіраванасці якасці: *Літаратар павінен быць вельмі чулы да слова* (Я. Колас).

Родны склон залежнага слова з прыназоўнікам *паверх* выкарыстоўваецца пры абазначэнні паверхні, вышэй якой што-небудзь адбываецца: *Там-сям паверх вады бездапаможна высоўвалася затопленая лаза* (У. Краўчанка). *Паверх лесу агонь гарыць* (Загадка).

Прыназоўнік з (*са*) з залежным словам у родным склоне ўжываецца пры абазначэнні асобы ці прадмета, у адносінах да якіх працягваецца якое-небудзь пачуццё, пры дзеясловах *глуціцца, дзівіцца, жартаваць, здэквацца, кліць, насміхацца, падсмейвацца, смяяцца, цешыцца*: *Хто не бачыў вялікага, з малога здзівіцца* (Прыказка). *Рыгорка смяецца з майго спрыту* (А. Якімовіч).

Асаблівасцю кіравання ў беларускай мове з'яўляецца ўжыванне праназоўніка *на* з давальным склонам залежнага кампанента ў значэнні велічыні, памеру: *Пасля прайшоў снег, густы, на лапцю...* (І. Пташнікаў). *У нас на вядру ўраджала капуста...* (П. Броўка).

Істотна пашырае колькасць своеасаблівых беларускіх спалучэнняў вінавальны склон з разнастайнымі прыназоўнікамі. Напрыклад, прыназоўнік *за* з вінавальным склонам залежнага кампанента ўжываецца не толькі пры абазначэнні роду дзейнасці, заняткаў,

прафесіі, прызначэння асобы або прадмета: *А я быў і за гаспадара і за няньку* (Я. Васілёнак). *Ён [Мухамор] нават не прызнаваў лісічак за грыбы* (К. Каліна), але і пры выражэнні колькасных адносін, калі абазначае адлегласць: *Знаходзіцца гаспадарка за сем кіламетраў ад Віцебска* (Звязда). *Гумно стаяла ад хаты крокаў за сорак* (П. Пестрак), і пры выражэнні адносін параўнання: *За Костуся ён год на дзесяць старэйшы* (К. Чорны). *Віцю было ўжо больш за два гады* (А. Кулакоўскі).

Асаблівасцю прыназоўніка вага кіравання ў беларускай мове з'яўляецца выкарыстанне пры дзеясловах *захварэць, прыхварэць, хварэць* і прыметніку *хворы* залежанага кампанента ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *на*: *Я захварэў на воспу* (Я. Маўр). *Многія на паноў хварэюць* (І. Гурскі). Прыназоўнік *на* ўласцівы наступным беларускім спалучэнням: *вызначаць на смак, некалькі разоў на тыдзень, звярнуцца на адрас, зрабіць на карысць, спатыкацца на пень* і пад.

Спецыфічнай канструкцыяй з'яўляецца спалучэнне прыназоўніка *на* з вінавальным склонам у значэнні мэты дзеяння: *Аднаго разу паехаў Кузьма з сынам на сена* (А. Якімовіч). *І нядарам на ўсмішку я хадзіў на твой парог* (П. Глебка).

У беларускай мове дзеясловы *думкі, маўлення, пачуцця тыпу гаварыць, ведаць, дбаць, думаць, казаць, клапаціцца, успамінаць* кіруюць залежнай словаформай у вінавальным склоне пераважна з прыназоўнікам *пра*: *Жывы пра жывое і думае* (Прыказка). *А старшыня тым часам дбаў пра машыны і апрацоўку трасты* (І. Новікаў). Хаця ў некаторых выпадках ужываецца пры такіх дзеясловах прыназоўнік *аб* (*а*) з месным склонам: *Як аб табе чуюць, так аб табе і мяркуюць* (Прыказка).

Прыназоўнік *праз* з вінавальным склонам залежнага кампанента перадае не толькі прасторавыя і часавыя адносіны: *Праз вароты тыя ўз'ехала елка на двор* (А. Куляшоў). *Праз два дні Надзя выйшла на работу* (С. Грахоўскі), але і прычынныя, калі ўказваецца прычына чаго-небудзь ці называецца асоба, якая з'яўляецца віноўнікам чаго-небудзь: *Выглядаў чалавек праз сваю запушчанаць на ўсе шэсцьдзсят гадоў* (І. Чыгрынаў). *Пан праз вас з мяне галаву здыме* (В. Лукін).

Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца ўжыванне прыназоўніка *паўз* з залежнай словаформай у вінавальным склоне са значэннем напрамку *ўздоўж, ускрай* названага аб'екта або месца знаходжання *непадалёк* яго: *Паўз чыгунку цягнуўся лес* (Л. Гаўрылкін). *Паўз нас паплавамі ляжала сенажаць* (Я. Скрыган).

Прыназоўнікавы творны склон выяўляе сваю адметнасць у беларускай мове ў спалучэннях з прыназоўнікам *з*, калі яны кіруюцца дзеясловамі *жаніцца (ажаніцца)* і *пазнацца (спазнацца)*: *У гэтыя дні Зыбін, нарэшце, па ўсіх загасаўскіх законах ажаніўся з Жэняй* (І. Мелж). *Я вельмі рана пазнаўся з гэтай работаю* (А. Якімовіч).

Прыназоўнік *на* з залежным кампанентам у месным склоне ўжываецца ў беларускай літаратурнай мове пры выражэнні прасторавых адносін: *Хмары плылі на высокім небе* (К. Чорны). *Натужліва гудзеў грузавік, коўзаючыся на слізкіх выбоінах* (М. Лынькоў).

Дзеясловы *журыцца, непакоіцца, нудзіцца, плакаць, смуткаваць, сумаваць, тужыць* патрабуюць спалучэння прыназоўніка *на* або *аб* з месным склонам залежнай словаформы: *Алесь тужыў на свежай баразне* (Я. Брыль). *Маць вельмі сумавала аб сваёй ранейшай працы*.

Прыназоўнік *на* ў спалучэнні з месным склонам залежнай словаформы ўжываецца ў беларускай мове пры абазначэнні з’явы, падзеі, тэрміну, пасля якіх што-небудзь адбываецца: *Мой міленькі прыйшоў ка мне на заходзе ўжо сонца...* (Я. Купала). *Улетку на поўдні была вельмі ж спёка* (К. Чорны).

Прыкметнай асаблівасцю прыназоўнікавага кіравання беларускай мовы з’яўляецца ўжыванне прыназоўніка *пры* з месным склонам залежнага кампанента пры ўказанні на непасрэдную блізаць ад якога-небудзь месца: *Міхась сядзеў адзінока пры мокрай дарозе, воддаль ад пастухоў* (Цётка). *Пры лесе, над горкай, бруцца крыніца* (П. Броўка).

К і р а в а н н е ў сучаснай беларускай мове прадстаўлена шматлікімі сінтаксічнымі сінонімамі, якія маюць розную нарматыўную значнасць і выклікаюць пэўныя цяжкасці пры іх размежаванні ў структуры канкрэтнага сказа.

С і н т а к с і ч н ы м і с і н о н і м а м і можна назваць аднародныя па сваёй структурнай арганізацыі канструкцыі, аб’яднаныя агульным значэннем, але адрозныя па сэнсавых адценнях і стылістычнай афарбоўцы: *працаваць каля лесу, працаваць пад лесам, працаваць паблізу лесу, працаваць недалёка ад лесу*.

Суіснаванне сінанімічных канструкцый — фактар, які паказвае на багацце мовы і забяспечвае выбар і магчымасці адбору найбольш прыдатнага спалучэння для выразнай і дакладнай перадачы інфармацыі. Наяўнасць двух і больш адпаведнікаў не азначае абавязковага выпяцнення адной канструкцыі іншай (хаця і такое мае месца), а дэманструе разнастайнасць сэнсавых нюансаў у межах агульнага значэння, што перадаюць прыназоўнікава-склонавыя формы: *ехаць да возера, ехаць к возеру, ехаць у бок возера, ехаць у напрамку возера, ехаць у кірунку возера* (агульнае значэнне — ‘напрамак да руху прадмета’). Паралельнае ўзнікненне і выкарыстанне падобных канструкцый сцвярджае факт, што гэта, як правіла, не тоесныя ўтварэнні; на адрозненні іх сэнсавых адценняў выразна паказваюць прыназоўнікі.

Сучасная беларуская мова надзвычай багатая сінанімічнымі сродкамі, што служаць для выражэння любых відаў адносін — прасторавых, часавых, аб’ектных, азначальных і інш.; аднак у некаторых

выпадках размежаванне іх абумоўлена правільнасцю і культурай маўлення.

Так, спалучэнне прыназоўніка у з вінавальным склонам назоўніка выражае кірунак дзеяння ў сярэдзіну прадмета: *зайсці ў хату*; спалучэнне з прыназоўнікам на выражае кірунак дзеяння на паверхню прадмета ці на верхнюю частку яго: *узyscy на гару*. Аднак ёсць выпадкі, калі гэтыя канструкцыі ўжываюцца як раўназначныя: *жыць на Беларусі і жыць у Беларусі*. Але варта мець на ўвазе, што канструкцыя з *на* паводле значэння бліжэй да спалучэння *на тэрыторыі Беларусі*, а з *у* — да спалучэння ў *Рэспубліцы Беларусь*; пры абазначэнні кірунку дзеяння дамінуе спалучэнне з прыназоўнікам у.

Канструкцыі *паехаць у вёску, працаваць у вёсцы і паехаць на вёску, працаваць на вёсцы* адрозніваюцца тым, што спалучэнне з *у* звычайна абазначае канкрэтнае месца, куды накіравана дзеянне або дзе яно адбываецца ці знаходзіцца прадмет; спалучэнне з *на* абазначае месца як агульны арыенцір, тэрыторыю, у межах якой дзеянне рэалізуецца ці знаходзіцца прадмет; як правіла, выраз *на вёску* азначае сельскую мясцовасць наогул.

Варыянты спалучэнняў *выйсці ў калідор і выйсці на калідор* таксама маюць пэўнае семантычнае адценне пры ўжыванні: прыназоўнік у пераважае пры дзеясловах з прыстаўкай *у-* (*ува-*) ці з іншымі прыстаўкамі або ўвогуле без іх; *на* звычайна сустракаецца пры дзеясловах з прыстаўкай *вы-*.

У сучаснай беларускай мове канструкцыі *быць у кухні і быць на кухні* ўспрымаюцца як тоесныя, прычым дамінуе спалучэнне з *на*. Аднак тут ёсць свае асаблівасці: прыназоўнік у заўсёды ўжываецца пры дзеясловах руху, якія маюць прыстаўку *у-* (*ува-*) і выразна акрэслены накіраванасцю руху ці іншага дзеяння ў сярэдзіну прадмета; назоўнік *кухня* абазначае ў гэтым выпадку спецыяльны пакой у жылым памяшканні, дзе гатуюць ежу. Прыназоўнік *на* ўжываецца з назоўнікам *кухня*, які абазначае частку памяшкання грамадскага харчавання ці спецыяльна прыстасаванага для гэтага месца. Тым не менш у жывым маўленні перавага застаецца за канструкцыяй *быць на кухні*.

Існуе меркаванне, што з сінанімічных спалучэнняў *ехаць у млын і ехаць на млын* апошняе з'яўляецца адхіленнем ад літаратурнай нормы сучаснай беларускай мовы. Але варта звярнуць увагу на паралельнае суіснаванне гэтых форм у жывым маўленні і адзначыць іх семантычную неідэнтычнасць. Канструкцыя з прыназоўнікам у паказвае канкрэтны кірунак руху да аб'екта, а *на* — больш агульны, які не мае на мэце абавязковыя дзеянні з мукой.

Канструкцыі *пайсці ў грыбы, пайсці на грыбы і пайсці за грыбамі* раўнапраўна ўжываюцца ў беларускай мове, але маюць некаторыя сэнсавыя адрозненні. Так, спалучэнне з прыназоўнікам у мае вуз-

кае значэнне ‘пайсці збіраць грыбы’, тады як канструкцыі з *на* і *за* выкарыстоўваюцца ў больш шырокім сэнсе, бо грыбы можна не толькі сабраць, але і купіць, прынесці аднекуль.

У сучаснай беларускай мове паралельна суіснуюць спалучэнні *пайсці на ваду* і *пайсці за вадою*, *пайсці вады*. Хаця ў некаторых моўных рэгіёнах выраз *пайсці за вадою* мае фразеалагічны характар, абазначае ‘за цячэннем’ — пайсці не думаючы, не кіруючы сваімі ўчынкамі.

Маюць свае пэўныя семантычныя адценні і сінанімічныя канструкцыі тыпу *ісці полем*, *ісці на полі*, *ісці праз поле*, *ісці цераз поле*. Так, творным беспрыназоўнікавым месца падкрэсліваецца безупынанасць лінейнага руху на няпэўным прамежку. Прыназоўнік *на* ўказвае больш на месца руху, а *праз* і *цераз* — на напрамак, пры гэтым *праз* указвае на напрамак руху скрозь што-небудзь, а *цераз* — на рух упоперак чаго-небудзь.

Сінтаксічная сінанімія ўласціва беларускай мове не толькі пры выкарыстанні шматлікіх прыназоўнікаў, але і пры варыянтнасці самой граматычнай формы залежнай словаформы: *хадзіць паміж (між) дрэў* і *хадзіць паміж (між) дрэвамі*. Але і ў такім разе асноўнае значэнне набывае дадатковае адценне: калі ў спалучэнні з родным склонам акцэнтуюцца само дзеянне, то ў спалучэнні з творным — прадметы, у прасторы паміж якімі адбываецца дзеянне.

Варыянтнасць склонавай формы залежнага кампанента назіраецца і ў спалучэннях парадкавых лічэбнікаў з назвай месяца: *дваццаць пятае сакавіка* і *дваццаць пятага сакавіка*. Калі такія канструкцыі ўжываюцца ў якасці непадзельных сінтаксічных спалучэнняў (пры абазначэнні пэўных свят і ўрачыстасцей), то заўсёды залежны кампанент мае форму назоўнага склона, а галоўны — роднага: *На дзевятае мая будзе ўрачысты парад*.

Варыянтнасць форм кіравання ў сучаснай беларускай мове можа быць абумоўлена і стылёвай прыналежнасцю таго ці іншага прыназоўніка. Так, прыназоўнік *аб* характэрны для навуковага і афіцыйна-дзелавога стыляў, а *на* — для размоўнага: *забыцца аб асцярожнасці* і *забыцца на асцярожнасць*.

У спалучэннях *падысці да хаты*, *падысці к хаце*, *падысці пад хату* стылістычна абмежаваным з’яўляецца прыназоўнік *пад*, які выкарыстоўваецца ў гутарковай мове і часам у мастацкіх творах. Прыназоўнікі *да* і *к* стылістычна нейтральныя, але маюць адценні ў значэнні: калі *к* выразна абазначае кірунак дзеяння, то *да* выражае не толькі кірунак, але ў пэўнай ступені паказвае мэту яго распаўсюджання.

Сярод падобных канструкцый-сінонімаў трэба адрозніваць сінтаксічныя спалучэнні, якія сінонімамі не з’яўляюцца. Так, спалучэнні тыпу *камандзіроўка на 15 жніўня* і *камандзіроўка да 15 жніўня*

або *прачытаць к нядзелі і прачытаць да нядзелі* неадэкватныя па сваім значэнні: у першых указваецца дакладны тэрмін — *на 15 жніўня* (уклучна), *к нядзелі* (не раней і не пазней), а ў другіх — толькі абазначаецца мяжа (не пазней, але можна і раней).

У спалучэннях *ісці на суд і ісці ў суд* адрозненне абумоўлена значэннем залежнага кампанента: калі назоўнік *суд* абазначае юрыдычны орган або памяшканне суда, ужываецца прыназоўнік *у*; калі ж пад *судом* разумеецца разгляд судовай справы, пасяджэнне юрыдычнага органа, то прыназоўнік *на*.

У адрозненне ад кіравання, залежная словаформа пры прымыканы і нязвольная граматычна дыферэнцыравана перадаць розныя сэнсавыя адносіны з галоўным кампанентам, бо для гэтага яна не мае дыферэнцыраваных граматычных форм. Параўн.:

<i>ісці</i>	{	<i>з бацькам</i> <i>ад бацькі</i> <i>на бацьку</i> <i>да бацькі і г. д.</i>	<i>ісці</i>	{	<i>прама</i> <i>злева</i> <i>вечарам</i> <i>хутка і г. д.</i>
-------------	---	--	-------------	---	--

Адрозніваюць прымыканне ўласнае і іменнае.

Пры ўласным прымыканы і ў якасці залежнага кампанента выступаюць граматычна нязменныя словы (прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітыў): *Віднелася невысокая града з дрэвам і вёскай наводдаль* (І. Мележ). *Песні салаўіныя льюцца не сціхаючы* (П. Глебка).

Пры іменным прымыканы і пазіцыю залежнага кампанента займаюць тыя назоўнікі ў форме ўскосных склонаў, якія маюць аслабленае прадметнае значэнне і абазначаюць не аб'екты, а розныя акалічнасці. Такое прымыканне мяжуе са слабым кіраваннем, аднак адрозніваецца ад яго тым, што залежны кампанент не кіруецца галоўным, а прымыкае да яго ў «застылай», нязменнай форме, ад чаго прыназоўнікава-склонавая форма назоўніка збліжаецца з прыслоўем: *Толькі пад вечар вярнуліся мы ў горад* (В. Вольскі). *Без часу ліст на дрэвах жоўк* (Я. Колае). *Крычалі абое да хрыпаты, да знямогі* (К. Крапіва).

Прымыканне (уласнае і іменнае) — слабая факультатыўная сувязь, бо не мае марфалагічных паказчыкаў падпарадкавання. Тым не менш сустракаюцца выпадкі нефакультатыўнага абавязковага прымыкання. Гэта датычыцца інфармацыйна недастатковых дзясловаў: фазісных з указаннем на пачатак, працяг ці заканчэнне дзеяння, мадальных са значэннем волевыяўлення, жадання, неабходнасці і г. д. і некаторых дзясловаў руху: *Перастала зязюля кукаваць у лясх да наступнага лета* (А. Куляшоў). *Рыгор мусіў ісці* (Ц. Гартны). *Маці паставіла бацьку абедаць* (Я. Брыль).

Асаблівасць сувязі прымыкання ў сучаснай беларускай мове праўляецца ў наступных выпадках:

1) пры ўжыванні беспрыназоўнікавага давальнага склону назоўніка для абазначэння месца з асобнымі дзеясловамі руху. У літаратурнай мове захавалася толькі адна форма *долу* (звычайна паслядоўна выкарыстоўваецца спалучэнне *к + давальны склон або да + родны склон*): *Лісце залатое там-сям ужо скідае долу гай* (А. Зарыцкі). *Пад плотам, асыпаючы долу расу, дрыжыць краніва...* (В. Быкаў);

2) пры ўжыванні беспрыназоўнікавага творнага склону для выражэння прасторавых адносін (звычайна ў творах мастацкай літаратуры), калі для абазначэння напрамку руху выкарыстоўваюцца спецыфічныя прыслоўі *кудою, тудою, сюдою*: *Летась я таксама ездзіў сюдою* (Я. Скрыган);

3) пры ўжыванні беспрыназоўнікавых спалучэнняў, што сталі ўжо ўстойлівымі зваротамі, са значэннем моманта дзеяння *аднаго разу, аднаго дня, аднае начы*: *Аднаго разу пан Вашамірскі звярнуўся да рэжысёра і драматурга...* (З. Бядуля);

4) пры ўжыванні спалучэння прыназоўніка з з'яўвальным склонам назоўніка ў значэнні прыблізнай меры часу, прасторы, памеру, вагі і пад.: *Счакаўшы яшчэ з мінуту, Лабановіч пастукаў* (Я. Колас). *Курная хатка з сабачую будку ў яго была* (А. Кулакоўскі);

5) характэрным для беларускай мовы з'яўляецца ўжыванне прыназоўніка *а* і залежнага слова ў месным склоне ў значэнні дакладнага або прыблізнага часу: *Васіль Іванавіч выехаў з сяла а самай поўначы* (М. Лынькоў). *Прыехала ў горад недзе а дванаццатай гадзіне* (М. Гроднеў);

6) вельмі пашырана прымыканне пры выражэнні часавых адносін такімі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў, што перайшлі ў прыслоўі: *апоўдні (апаўдні), днямі, досвіткам, наступнага дня, напрудвесні, падвечар, прыцемкам*: *Ездзіў я пазалетась туды* (І. Шамякін). *Досвіткам за садам падняўся белы густы туман* (П. Галавач).

Даданыя члены сказа

Кампаненты сказа, якія ўваходзяць у групу дзейніка ці выказніка, з'яўляюцца даданымі членамі сказа. Яны структурна і інфармацыйна пашыраюць галоўныя ці іншыя даданыя члены сказа.

Д а д а н ы я ч л е н ы с к а з а — паняцце граматычнае, якое звязана са структурнай іерархіяй кампанентаў сказа. З боку сэнсавай, інфармацыйнай значнасці яны могуць быць зусім не «даданымі» членамі, а дамінуючымі, вызначальнымі. У апошні час, акрамя традыцыйных — абазначэння (і яго разнавіднасці прыдатка), дапаўнення і акалічнасці — вылучаюць сінкрэтычныя члены сказа, дуп-

лексівы. Па-за межамі даданых членаў застаюцца дэтэрмінуючыя члены (дэтэрмінанты і сітуацты), бо яны залежаць не ад асобнага слова (ці слоў), а ад граматычнай асновы сказа ў цэлым, і звязваюцца з ёй не падпарадкавальнай прыслоўнай сувяззю, а сувяззю свабоднага далучэння.

А з н а ч э н н е — такі даданы член, які абазначае прымету прадмета і таму абавязкова падпарадкоўваецца слову з прадметным значэннем: *Каля бярозак беланогіх рабіны стройныя стаяць* (Г. Бураўкін). Спецыфічнай асаблівасцю азначэнняў з'яўляецца тое, што яны не выконваюць у сказе структурнай функцыі, але вельмі істотныя з пункту гледжання семантыкі, бо, канкрэтызуючы абазначаны прадмет, дазваляюць больш глыбока паказаць якасці прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Нярэдка іменна азначэнні нясуць асноўную сэнсавую нагрузку пэўнага члена сказа, калі ён выражаны назоўнікам: *Спраўна я машина неспадзявана хутка адодела доры асфальт і вынесла яго на зялёны ўзгорак* (А. Карпюк). *Жылі там людзі з розных краёў* (П. Броўка).

Аб сэнсавай нагрузцы азначэнняў сведчыць і іх актуалізацыя пры парцэляцы: *Чалавеку патрэбен чалавек. Жывы. Цёплы. Усмешкаю ў сэрцы* (Т. Бондар). *Мы ўбачым дом. Новы. На высокім падмурку. З вялікімі вокнамі* (ЛіМ) або далучэнні: *Негава ркі Мікалай Міхайлавіч. Распытаць трэба было, падварушваць пытаннімі. І сарамлівы* (А. Адамовіч).

Па спосабу выражэння вылучаюць дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні.

Да п а с а в а н ы я а з н а ч э н н і заўсёды выражаюцца словамі, здольнымі да дапасавання: прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, займеннікамі-прыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі. Прыметнік, што ўваходзіць ва ўстойлівае спалучэнне, не лічыцца азначэннем: *Мінская мора, Вялікая Мядзведзіца, Восьмае сакавіка*.

Не д а п а с а в а н ы я а з н а ч э н н і не дапасуюцца да азначаемага слова, а кіруюцца ім ці прымыкаюць да яго. Яны выражаюцца ўскоснымі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўніка, радзей прыслоўямі, інфінітывам, непадзельнымі словазлучэннямі і г. д.: *Іх галасы ціха гулі недзе ў большым накоі* (К. Чорны); *Батальён з крыкам «ура» падняўся ў поўны рост* (С. Грахоўскі).

У ролі азначэння, выражанага непадзельным словазлучэннем, выступаюць: спалучэнне назоўніка ў родным склоне з дапасаваным да яго колькасным лічэбнікам (*дзіця гадоў пяці*); спалучэнне назоўніка з прыметнікам у творным склоне (*дзяўчына з тонкім станам, хлопец з шэрымі вачыма*); словазлучэнні, якія складаюцца з прыметніка і назоўніка ў родным склоне, у якіх немагчыма апусціць прыметнік, таму што іменна ў ім заключаецца абазначэнне размежавальнай прыметы (*голас прыемнага тэмб-*

ру, віно лепшага сорту, вочы невыразнага колеру, хлопец прызыўнога ўзросту).

П р ы д а т а к — гэта азначэнне-назоўнік, якое дапасуецца да назоўніка ў склоне ці ўжываецца толькі ў форме назоўнага склону: *Доўгімі вякамі стаяў дуб-асілак у самай добрай згодзе з суседам Нёмам* (Я. Колас).

Спецыфічнай рысай семантыкі прыдаткаў з'яўляецца тое, што, вызначаючы прадмет, яны даюць яму іншую назву. Гэта і абумовіла субстантываваную форму такога віда азначэння, бо галоўная функцыя назоўніка — намінатыўная.

Прыдатак, надаючы прадмету ці асобе іншую назву, падкрэслівае іх характэрныя рысы. Так, ён абазначае: а) сваяцкія адносіны, сацыяльную прыналежнасць, прафесію, нацыянальнасць: *дзядзька Антоць, рабочы-муляр*; б) уласнае імя — геаграфічныя назвы, назвы прадпрыемстваў, устаноў, газет, мастацкіх твораў і г. д.: *вёска Слабада, часопіс «Вясёлка», раман «Людзі на балоце»*; в) экспрэсіўную ацэнку прадмета ці асобы: *дожджык-грыбасей, Дзвіна-красуня*.

Па сваёй структуры прыдаткі могуць быць простымі (калі выражаюцца адной словаформай) і складанымі (калі выражаюцца словазлучэннем): *Для чалавека нават і бяздомніцы-зяюлі прыносяць вялікую карысць* (В. Вольскі) і *За сталом расселіся ледзь не двухметровы асілкі, Лаўрэнавы сыны — старэйшы Павел ды сярэдні Уладзік* (А. Карпюк).

Ад прыдаткаў трэба адрозніваць асацыятыўныя спалучэнні (*хлеб-соль, каліна-маліна*), антанімічныя спалучэнні (*пытанне-адказ, прыход-расход*), сінанімічныя спалучэнні (*трава-мурава, гусі-лебедзі*), складаныя словы, што з'яўляюцца тэрмінамі (*генерал-маёр, раман-газета*) ці маюць у саставе ацэначнае слова (*жар-птушка, гром-баба*).

Прыдатак далучаецца да азначаемага слова як бяззлучнікавай сувяззю: *Месяц — жоўтая лодка — плыве між аблокаў* (Г. Бураўкін), так і з дапамогай злучнікаў *як, або, ці, гэта значыць*, а таксама слоў *па прозвішчы, па мянушцы, па клічцы*: *Ліда, як сакратар камісіі, першая залезла на стол* (І. Шамякін). *Апошнім чытаў вершы сціплы на выгляд хлопец, па прозвішчы Заранік* (Т. Хадкевіч).

Каб адрозніць прыдатак ад азначаемага слова, трэба мець на ўвазе, што

1) прыдаткі не толькі называюць прадметы, а адначасова надаюць ім своеасаблівыя характарыстыкі: *Зашумелі ветры ў полі, ветры-завірухі* (П. Трус);

2) служаць відавой назвай прадмета (у той час як родавую назву выражае паясняемы назоўнік): *Расцвілі ружы-кветкі над краем* (П. Трус). *Нарэшце пад абед Зіна знайшла нейкую гарадскую аўтабазу-машыну-лесавоз* (Р. Сабаленка).

Пры спалучэнні назоўніка ўласнага (імя і прозвішча чалавека) і агульнага прыдаткам з'яўляецца агульны, але ў выпадку неабходнасці ўдакладнення асобы, канкрэтызацыі яе, у якасці прыдатка ўжываецца імя ўласнае пры агульным. Параўн.: *Мой бацька і большы брат Міша і бабчын сын Васіль недзе на фронце фашыстаў б'юць* (П. Місько) і *Праўда, і жонка яго, Люба, лёгкая на нагу кабета была* (А. Кудравец).

Д а п а ў н е н н е — даданы член сказа з прадметна-аб'ектнай семантыкай, які адносіцца да дзеяслова, назоўніка, прыметніка, прыслоўя ці безасабова-прэдыкатыўнага слова: *Гром для хмараў загады піша вогненным пяром* (К. Кірэнка).

Катэгарыяльнае значэнне прадметнасці абумоўлівае спосабы яго выражэння. Акрамя назоўнікаў і займеннікаў, пазіцыю дапаўнення можа займаць любая іншая субстантываванае часціна мовы, а таксама спалучэнне слоў, напр.: *Сказаць «Я жадаю паесці», «жадаю паглядзець карціну», «жадаю навесяліцца» — дрэнна. Усюды тут натуральней сказаць «хачу»* (Я. Скрыган).

Адрозніваюць прамое і ўскоснае дапаўненне пры дзеясловах. П р а м о е д а п а ў н е н н е выражаецца вінавальным склонам назоўніка ці займенніка без прыназоўніка пры пераходных дзеясловах, а таксама беспрыназоўнікавым родным, калі мае значэнне часткі аб'екта: *Я наліў яму ў сподак малака* (Я. Брыль); пры значэнні часовага аб'екта: *Дзядзька Марцін пазычыў суседу касы* (Я. Колас); пры пераходных дзеясловах з адмоўем *не*: *Прося не прыгатавала дзецям снядання* (А. Васілевіч); пры значэнні вялікай колькасці або меры чаго-небудзь: *За сваё жыццё ён бявення папаварочваў і карчоў папакарчываў* (К. Чорны).

У с к о с н а е д а п а ў н е н н е выражаецца ўсімі ўскоснымі склонамі назоўніка і займенніка і іншымі субстантываванымі часцінамі мовы як з прыназоўнікамі, так і без іх (акрамя вінавальнага склону): *Яна дзякавала гаспадару і нічога не патрабавала* (Е. Лось). *Аляксей сапраўды сумаваў без работы* (І. Шамякін).

Асаблівай увагі патрабуе інфінітыўнае дапаўненне, ці аб'ектны інфінітыў, бо яно абазначае дзеянне не суб'екта-дзеяніка, а іншай асобы, якая часта і не ўказваецца ў сказе: *Андрэй папрасіў бацьку зрабіць рамку для партрэта* (П. Пестрак). *Яму загадалі маўчаць* (І. Мележ).

А к а л і ч н а с ц ь — даданы член сказа, які абазначае абставіны і характар дзеяння, стану ці прыметы: *Ізноў малады па-вясноваму месяц маўкліва плыве над маёй галавой* (Э. Агняцвет).

Выражаюцца акалічнасці прыслоўямі, дзеепрыслоўямі і прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў. У складзе сказа яны звязваюцца з дзеясловам (часцей за ўсё), а таксама з прыметнікам, прыслоўем і безасабова-прэдыкатыўнымі словамі.

У адрозненне ад азначэння і дапаўнення, класіфікацыя акалічнасцей даецца не па граматычнай форме (дапасаванне — недапасаванне, прамое — ускоснае), а па значэнні. Як правіла, вылучаюць 8 асноўных разрадаў акалічнасцей (а пры больш дэталёвым разглядзе налічваюць і больш): месца, часу, прычыны, мэты, спосабу дзеяння і ступені, параўнання, умовы і ўступкі.

Пра тое, што акалічнасць па інфармацыйнай значнасці можа мець першаснае значэнне, сведчыць вынясенне яе за межы сказа і пераўтварэнне ў самастойную сінтаксічную адзінку (пры парцэлецы): *Гула машына. Далёка. Як за краем пушчы* (В. Карамазу). *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* (Я. Колас). *Машыны не ішлі. Ні ў адзін бок, ні ў другі* (В. Карамазу).

Сінкрэтычныя члены сказа

Пры аналізе сказа нярэдка можна сутыкнуцца з пытаннем, функцыю якога члена сказа выконвае той ці іншы кампанент. Не ўзнікае такой цяжкасці, калі член сказа з'яўляецца марфалагізаваным, гэта значыць, выражаны тыповай для яго марфалагічнай формай (дапасаванае азначэнне — прыметнікам, акалічнасць — прыслоўем, дапаўненне — назоўнікам з прыназоўнікам ці без яго), дзе форма і змест адпавядаюць адно аднаму. Калі ж член сказа выражаецца нетыповай формай (немарфалагізаваны: азначэнне ці акалічнасць — прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка), то ён мае дваістае вызначэнне, бо форма і змест у такім выпадку не супадаюць. Як трактаваць словаформу *між азёрамі* ў сказе *Браслаў раскінуўся на перашыйку між азёрамі* (В. Вольскі): як азначэнне, дапаўненне ці як акалічнасць? У дадзеным выпадку трэба гаварыць пра сінкрэтычны член сказа, бо словаформа *між азёрамі* ўжываецца не ў першаснай сінтаксічнай функцыі.

Такім чынам, с і н к р э т ы з м у сістэме членаў сказа — гэта сумяшчэнне ў адным члене сказа дыферэнцыяльных прымет розных членаў сказа, розных іх функцый.

Сумяшчацца могуць:

а) недапасаванае азначэнне і акалічнасць месца: *Дзверы ў сенцы былі адчынены* (У. Краўчанка);

б) недапасаванае азначэнне і дапаўненне: *Малойцы Сцяпана адпачывалі на пасцелях з імху і сена* (П. Пестрак);

в) дапаўненне і акалічнасць прычыны: *Гучна трэскаліся ад марозу дубы* (І. Шамякін);

г) дапаўненне і акалічнасць мэты: *Я прадаў сваю кніжачку сам дзеля ратунку Эльзы* (Э. Самуйлёнак) і г. д.

Сінкрэтызм членаў сказа сведчыць, з аднаго боку, пра здольнасць членаў сказа выражаць усю разнастайнасць з'яў рэчаіснасці

і адносін паміж імі, а з другога боку, паказвае, што толькі тыповымі членамі сказа нельга выразіць усе адценні значэнняў, бо не заўсёды адназначныя самі моўныя з’явы, што выражаюць з’явы рэчаіснасці. Таму пры аналізе сінкрэтычных членаў не варта адназначна інтэрпрэтаваць іх сінтаксічнае значэнне. Больш мэтазгодна паказаць адценні значэння і адзначыць сумяшчэнне якасцей некалькіх членаў сказа: *Снег пад нагамі скрыпіць, як жывы* (З. Бядуля).

Асобным даданым членам сказа з’яўляецца *дуплексіў*, які характарызуецца адначасовай двайной залежнасцю ад імя і дзеяслова і абазначае прымету прадмета, якая і праяўляецца ў дзеянні, і з’яўляецца вызначальнікам самага дзеяння. Сам тэрмін «дуплексіў» (ад лац. *duplex* — двайны) адлюстроўвае спецыфіку такога члена сказа як у плане зместу (аб’ядноўвае значэнні двух членаў сказа), так і ў плане выражэння (валодае двайной залежнасцю ад імя і ад дзеяслова — двайной сувязцю). У сказе *Першыя падалі сігнал аб старым чалавеку вясковыя сабакі* (А. Карпюк) словаформа *першыя* залежыць і ад дзеяслова *падалі* і ад спалучэння *вясковыя сабакі*, значыць, адначасова выконвае функцыю і акалічнасці, і азначэння. Параўн. таксама: *Неба гэтымі днямі сінела чыстае і глыбокае* (І. Мележ). *Я малым хлапчуком палюбіў нашы пушчы, і нівы, і блакітныя рэкі, і мора зялёных лугоў* (П. Панчанка). *Другім ішоў чалавек сярэдніх гадоў* (М. Лынькоў).

Дуплексіў можа спалучаць у сабе значэнне выказніка і азначэння: *Васіль ехаў цяпер пануры* (І. Мележ). *Алесь варочаўся дахаты таксама занепакоены* (П. Броўка); азначэнне і дапаўненне: *Студэнты лічылі сябра таленавітым* і г. д. Падобныя члены сказа называюць яшчэ прэдыкатывым азначэннем.

Дэтэрмінуючыя члены сказа

Дэтэрмінантамі называюцца даданыя члены сказа, якія адносяцца да ўсяго сказа, азначаюць яго ў цэлым, а не толькі галоўны член аднаасастаўнага ці адзін з галоўных членаў двухасастаўнага сказа: *Чалавек у вельмі цяжка разлучацца са знаёмымі мясцінамі* (Р. Мурашка). *У той жа дзень, праз час каторы, прыйшоў сюды Марцін з каморы* (Я. Колас). *Загарамі, задаламі, у балотах пустынных паўставала, вырастала новая краіна* (Я. Купала). Дэтэрмінуючыя члены сказа (дэтэрмінанты) вылучаюць, як правіла, сярод ускосных дапаўненняў, а таксама акалічнасцей месца, часу, прычыны і інш. Адрозненне дэтэрмінантаў ад даданных членаў праяўляецца як у характары сувязі, так і ў іх ролі ў пабудове сказа. Дэтэрмінаванымі з’яўляюцца члены, якія самастойна ўдзельнічаюць у пабудове сказа і развіваюць яго структурную схему. Дэтэрмінуючы член сказа размяшчаецца ў пачат-

ку сказа, азначае ўвесь сказ у цэлым і можа свабодна ўваходзіць у састаў сказаў рознай граматычнай структуры. Сярод дэтэрмінантаў вылучаюць дэтэрмінуючыя дапаўненні (уласна дэтэрмінанты) і дэтэрмінаваныя акалічнасці (сітуанты).

Дэтэрмінуючыя дапаўненні ўваходзяць у структуру сказа не ў якасці залежнага кампанента словазлучэння (што характэрна для дапаўнення), а як свабодная словаформа, ужыванне якой не прадвызначаецца ніякім словам, а абумоўлена зместам граматычнай асновы: *А д мамы пахла бэзам і ласкавай цеплынёй* (А. Асіпенка). *Для дружбы шчырасць даражэй за ветлівасць* (Я. Брыль). *У яго перахапіла дыханне* (У. Караткевіч). Звычайна ў ролі дэтэрмінуючых дапаўненняў выступаюць словаформы ў давальным склоне, родным з прыназоўнікамі *у, ад, для* і некаторых іншых.

Дэтэрмінуючыя дапаўненні маюць значэнне суб'екта, радзей аб'екта, у адносінах да якога ці ў сувязі з якім праяўляецца сітуацыя, што складае змест асноўнай часткі выказвання; такія дэтэрмінанты выражаюцца формамі ўскосных склонаў назоўніка ці займенніка без прыназоўніка і з прыназоўнікам, аформленасць і ўжыванне якіх не прадвызначаецца пэўным словам; размяшчаюцца звычайна ў абсалютным пачатку сказа і звязваюцца з прэдыкатыўнай асновай значэннем семантычнай аднесенасці.

Сітуаанты (ці дэтэрмінуючыя акалічнасці), як і дэтэрмінуючыя дапаўненні, не залежаць ад валентнасных магчымасцей дзеяслова, а служаць умовай існавання пэўнай сітуацыі, удакладняючы ўказаннем месца, часу, прычыны: *Пад акном роўна шумелі старыя ліпы* (І. Шамякін). *На трэці дзень у яго галаве злажыўся пэўны план* (Я. Колас). *З прычыны добрай пагоды і святоннага дня сход асабліва мнагалюдны і шумны* (К. Крапіва). Такія словаформы часам могуць быць апушчаны без шкоды для структуры сказа, бо яны толькі дапаўняюць асноўную інфармацыю ўказаннем на розныя акалічнасці. Аднак сітуанты з'яўляюцца нефаккультатыўным структурным кампанентам безасабовых сказаў са значэннем стану навакольнага асяроддзя ці адчування жывых істот: *На душы зноў пасвятлела* (В. Карамазу). Параўн.: *Цёпла. Мне цёпла. Пад снегам цёпла. На дварэ цёпла. У май ўжо цёпла.*

Парадак слоў і актуальнае чляненне

І галоўныя, і даданыя члены, а таксама службовыя словы размяшчаюцца ў сказе лінейна. Пры гэтым яны маюць у пэўнай ступені замацаванае месца: дзейнік перад выказнікам, дапасаванае азначэнне перад азначаемым словам, недапасаванае — пасля яго, дапаўненне пасля выказніка, акалічнасць перад выказнікам, пры-

назоўнік перад назоўнікамі і г. д. Пры такой паслядоўнасці парадак слоў у сказе будзе прамым, ці нейтральным: *Гаспадар-камень заўсёды вабіў янжавінцаў нейкай магічнай сілай* (Г. Далідовіч).

Гаварыць пра жорстка замацаваны парадак слоў у беларускай мове нельга, як нельга назваць яго і абсалютна адвольным. Калі члены сказа маюць сваё месца, не парушаючы логікі паведамлення, то гэтага нельга сказаць пра службовыя словы, месца якіх у сказе строга замацаванае: *Я назаўтра ў школу не пайшоў* (Г. Далідовіч) і *У школу назаўтра я не пайшоў*, але нельга: *Школу ў назаўтра я пайшоў не*.

Кожны сказ у жывым маўленні выконвае пэўнае камунікатыўнае заданне — імкненне носьбіта мовы вылучыць той аспект зместу сказа, які з'яўляецца найбольш важным у дадзены момант. Таму на аснове аднаго сказа можа быць утворана некалькі выказванняў — адзінак рэальнага паведамлення: *Сцежка па цаліку вяла ў гушчар* (С. Грахоўскі) — *У гушчар вяла сцежка па цаліку*. — *У гушчар па цаліку вяла сцежка*. — *Па цаліку сцежка вяла ў гушчар*. — *Сцежка па цаліку ў гушчар вяла*.

Той, хто гаворыць, заўсёды ўлічвае, у якой ступені слухач валодае інфармацыяй. І, зыходзячы з гэтага, вядомае (тэму) робіць асновай свайго паведамлення, а новае (рэму) пэўным чынам вылучае (у такім кірунку ідзе рух думкі: вядомае — невядомае). Падзел сказа на тэму і рэму называецца **а к т у а л ь н ы м ч л я н е н н е м с к а з а**: *Спевы бацькавы і матчыны // нам засталіся ў спадчыну* (Я. Пушча). Тут вядомым, тэмай, з'яўляецца *спевы бацькавы і матчыны*, а новым, рэмай, — *нам засталіся ў спадчыну*.

Актуальнае члянэнне сказа з дапамогай інтанацыі, лагічнага націску можа перадавацца толькі ў вусным маўленні. Пры пісьмовай мове галоўную ролю адыгрывае парадак слоў: каб вылучыць новую інфармацыю, неабходна так пабудаваць сказ, каб актуалізаваны кампанент займаў апошняе месца ў сказе: *Птушкі ляцяць з выраю // тысячы кіламетраў* (Т. Хадкевіч). — *Птушкі ляцяць тысячы кіламетраў // з выраю*. — *Тысячы кіламетраў ляцяць з выраю // птушкі*. Таму нярэдка ў сказе прамы парадак слоў парушаецца. Гэта выклікаецца экспрэсіўнасцю, эмацыянальнасцю выказвання, а таксама з мэтай надаць пэўнаму слову неабходную значнасць: *Засмуцілася, зажурылася даль шырокая, неаглядная* (Я. Колас). Пры такім словаразмяшчэнні парадак слоў будзе адваротны, ці інверсійны (ад лац. *inversio* — перастаноўка, перамяшчэнне).

Пры неабходнасці надання кампаненту сказа асаблівай сэнсавай значнасці выкарыстоўваецца парцэляцыя (з фр. *parcelle* — літ. часціца). **П а р ц э л я ц я** — гэта такое члянэнне сказа на асобныя часткі, пры якім змест выказвання рэалізуецца ў некалькіх квазісамастойных інтанацыйна-сэнсавых канструкцыях, размешча-

них адна за другой: *Накінулі на плечы халаты. Рушылі. Доўгім яркаасветленым калідорам. Амаль у канец яго. Паўз мноства аднолькава белых на белай сцяне дзвярэй, за аднымі з якіх...* (Т. Бондар). *Цяплынь. Бусліны клёкат. Над поплавам паплыў* (Я. Янішчыц). Парцэляваная словы зноў лёгка ўключаюцца ў структурную схему сказа.

Парадак слоў важны не толькі для рэалізацыі камунікатыўнага задання, але і для вызначэння ў пэўных выпадках сінтаксічнай функцыі кампанентаў сказа і яго граматычнай структуры. Так, у сказах *Пароль неўміручасці — родная мова* (П. Макаль). *Жыць — значыць змагацца. Абавязак вучня — наведваць школу. Дзіця чакае маці* сінтаксічныя функцыі назоўнікаў і інфінітываў залежаць ад таго, якую пазіцыю яны займаюць — першую ці другую. Пры прамым парадку слоў і нейтральнай інтанацыі першае месца, як правіла, займае дзейнік, параўн.: *Родная мова — пароль неўміручасці; Змагацца — значыць жыць; Маці чакае дзіця.*

У выказванні *Ноч ясная, месячная* (В. Вольскі) месцазнаходжанне прыметніка вызначае не толькі аднесенасць да пэўнага члена сказа, а і цалкам яго граматычную структуру: двухсастаўны сказ стане аднасастаўным, калі другі кампанент зойме першае месца: *Ясная месячная ноч.*

Ускладненне выказвання, пабудаванага на падставе простага сказа

Падобнае ўскладненне ажыццяўляецца двума шляхамі: самімі ж членамі сказа (аднародныя і адасобленыя члены, параўнальныя звароты) і кампанентамі, што членамі сказа не з'яўляюцца (звароткі, устаўныя і пабочныя канструкцыі).

А д н а р о д н ы я ч л е н ы с к а з а — гэта два ці больш кампаненты, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю і адносяцца ў сказе да аднаго і таго ж слова. Яны толькі колькасна пашыраюць структуру сказа, паўтараючы пазіцыю аднаго члена сказа, і не змяняюць яе: *Цёпла пахнуць сонцам, вясною, свежым ветрам навалачкі, бялізна, поцілкі, ручнікі* (В. Жуковіч).

Аднародныя члены звязваюцца паміж сабой інтанацыяй ці інтанацыяй і злучнікамі. У залежнасці ад таго, якія адносіны выражаюцца, паміж імі могуць выкарыстоўвацца спалучальныя, супраціўныя, раздзяляльныя і градацыйныя злучнікі.

Пры аднародных членах могуць быць словы, якія абагульняюць іх змест. Яны выконваюць тую ж сінтаксічную функцыю, аднак маюць спецыфічную рысу ў семантыцы: выступаюць як значэнне роду ці цэлага ў адносінах да віду ці часткі: *Ад спёкі застыла ўсё: і далёкі сіні лес, і поле, і хаты, і самі людзі...* (П. Галавач). *Усюды: на чыгунцы, у дэпо, на электрастанцыі — працуюць нашы*

людзі (М. Лынькоў). Найбольш часта ў якасці абагульняльных слоў ужываюцца займеннік *усё* (ці спалучэнне *усё гэта*), прыслоўі *нідзе*, *усюды*.

Вылучэнне аднародных членаў у структуры сказа звычайна не з'яўляецца праблематычным. Пытанні ўзнікаюць у тых выпадках, калі недастаткова дакладна вызначана ступень аднароднасці / неаднароднасці пэўных паняццяў; адсюль вынікае цяжкасць у паста-ноўцы знакаў прыпынку. Гэта датычыць у першую чаргу разме-жавання аднародных і неаднародных азначэнняў, прыдаткаў, якія абазначаюць найменні вучоных ступеняў, вучоных званняў, пасад і пад., калі яны размяшчаюцца ў адным радзе.

Н е а д н а р о д н ы м і лічацца азначэнні і прыдаткі, якія характарызуюць асобу, прадмет ці з'яву з розных бакоў, таму на пісьме коскай яны не аддзяляюцца: *На сухім парыжэлым верасе іс-крыліся кроплі халоднай празрыстай расы* (Б. Мікуліч). Калі ж неад-народныя азначэнні і прыдаткі стаяць пасля паяснёнага слова, то коскамі яны аддзяляюцца абавязкова: *Над хатамі стаяла ноч, пу-стая, глухая* (М. Лынькоў).

Да ліку неаднародных правамерна адносяць прыдаткі, якія ў адным радзе называюць займаемую пасаду і вучоную ступень (ці званне): *Рэдакцыя газеты напрасіла міністра адукацыі і навукі прафеса-сара І. І. Іванова пракаменціраваць прапановы міністэрства* або вучоную ступень і вучонае званне: *Нараду вёў намеснік дырэктара Нацыяналь-нага інстытута адукацыі па навуцы доктар філасофскіх навук прафеса-сар С. С. Сцяпанав*, бо гэтыя найменні з розных бакоў характарызу-юць асобу, маючы сумарную ацэнку, таму коскамі не раздзяляюцца. Калі ж неабходна актуалізаваць самі характарыстыкі, іх значнасць, то неаднародныя прыдаткі, што перадаюць такія найменні, ад-дзяляюцца коскамі (становяцца «аднароднымі» ў плане пераліку): *У сакавіку 2005 года споўнілася 70 гадоў вядомаму і аўтарытэтныму беларускаму мовазнаўцу Аляксандру Мікалаевічу Булыку, доктару фі-лалагічных навук, члену-карэспандэнту Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, прафесару, лаўрэату Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь* (Беларуская лінгвістыка).

Іншым відам ускладнення структуры простага сказа з'яўляецца адасабленне.

А д а с о б л е н ы м і з'яўляюцца даданыя члены, якія сэнсавы і інтанацыйна вылучаюцца ў сказе з мэтай узмацнення іх значэн-ня, захоўваючы пры гэтым сінтаксічную залежнасць ад астатняй часткі сказа. Такім членам сказа ўласціва, па-першае, паўпрэды-катыўная функцыя (функцыя дадатковага паведамлення), што набліжае іх да даданных частак складаных сказаў, або, па-другое, удак-ладняльна-паясняльная, што канкрэтызуе асобныя кампаненты сказа: *Над горадам, прыбраная ў зоры, апускаецца ноч* (Э. Самуйлёнак).

З вялікага, на ўсю сцяну, акна можна бясконца любавалца прасторнай плошчай (В. Вольскі).

Адасобленыя члены маюць неразвітую або развітую будову і ўводзяцца ў сказ пры дапамозе інтанацыі, службовых і мадальных слоў: *З бакоў дарожкі спакойна, ніжэй толькі схіліўшы галовы-каласы, змочаныя расою, спела жыта* (П. Галавач). *Усе мы, асабліва ў дзяцінстве, вельмі чулыя да асабістага прыкладу* (І. Мележ).

Адасобленыя азначэнні шырока выкарыстоўваюцца ў дапасаванай форме і як прыдатак, радзей — як недапасаваныя. Паводле свайго значэння яны ўтвараюць дзве групы. Адну складаюць азначэнні, якія, акрамя ўласна агульнага значэння, маюць адценне дадатковага паведамлення пра пэўныя з'явы рэчаіснасці; у сказе яны адносяцца да назоўніка ці займенніка ў пазіцыі дзейніка, дапаўнення або акалічнасці: *Зноў настала вясна, дружная, цёплая, з дажджамі і навалніцамі* (А. Асіпенка). *Над далёкімі лясамі звясала тонкая блакітная смуга, прадвеснік адлігі* (Я. Колас).

Другую групу складаюць адасобленыя азначэнні з дадатковым акалічнасным значэннем, што зыходзіць ад іх сэнсавай сувязі з дзеясловам (у пазіцыі выказніка): *Дзеці, бадзёрыя і радасныя, прыйшлі ў школу* (Р. Няхай). *Міхал з Антосем, як старыя, займалі месцы канцавыя* (Я. Колас). *Сцяна хаты, ад вуліцы, была ашалеявана* (Т. Хадкевіч).

Адасобленыя дапаўненні па значэнні дзеляцца на тры групы:

1) перадаюць адносіны ўключэння прадмета ў пэўны рад (сродкі сувязі — *акрамя, апроча, апроч*): *Акрамя рыбы, у рэчцы было багата ракаў* (М. Лынькоў);

2) выключаюць яго з ліку аднародных прадметаў (за *выключэннем, акрамя, апроча*): *У хаце, апроча бабкі Насты, нікога не было* (Я. Колас);

3) замяшчаюцца іншымі прадметамі (*замест*): *Аднойчы вынес дзядок, замест абеду, залатую табакерку* (Л. Якімовіч).

Сярод адасобленых акалічнасцей вылучаюць акалічнасці з уласна акалічнасным значэннем (спосабу дзеяння, часу, месца, прычыны і г. д.): *Цвітуць, абняўшыся, дзве вішні ля акна* (А. Александровіч). *Насуперак жаданню, Лабановіч доўга не мог заснуць* (Я. Колас) і акалічнасці, якія абазначаюць дзеянне дадатковае або пабочнае да асноўнага, што выражаецца выказнікам. Такія акалічнасці могуць выражацца толькі дзеепрыслоўямі ці дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі: *Пад вечар снегам завірыў, спазніўшыся, кудлаты снежань* (М. Танк). *Пацалаваўшы Марылю і сына, каваль рушыў ранкам новага дня ў вялікую дарогу* (К Чорны).

Далучальныя члены сказа таксама адасабляюцца ў сказе, калі ўводзяцца ў сказ пры дапамозе злучнікаў *але, ды, і, і то, ды і то*, а таксама слоў *асабліва, нават, напрыклад, у тым ліку, у прыватнасці*

і інш.: *У вокнах ясней заблішчэлі агні, але ненадоўга* (К. Чорны). *Далей, за ракой, хлопчык быў усяго адзін раз, ды і то з бацькам* (ЛіМ). *Настала раница, прычым халодная і росная* (Х. Шынклер).

Акрамя асноўнай умовы адасаблення даданых членаў — сэнсавай нагрузкі, трэба назваць сінтаксічныя: адваротны парадак слоў, ступень развітасці адасобленага члена і яго колькасны склад, удакладняльны, паясняльны ці далучальны характар; марфалагічнай умовай лічыцца наяўнасць прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц і мадальных слоў пры адасабленні.

П а р а ў н а л ь н ы я з в а р о т ы — гэта словы і словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест асноўнай часткі сказа ці яго кампанентаў: *Магазінішчыца сыпала словамі як гарохам* (У. Ягоўдзік) і *Грукатаў гром глуха, як пад зямлёю* (І. Пташнікаў). Параўнальныя члены, што служаць канструкцыйнымі элементамі простага сказа, могуць выступаць у складзе выказніка: *Вада ў рацэ нібы набрыняла свінцом* (Т. Хадкевіч), як акалічнасць або дапаўненне: *Срэбнаю стужкаю вывіваўся Нёман* (Я. Колас), як прыдатак: *Лапко прыглядаўся да работы як гаспадар* (Я. Колас). Адасобленыя параўнальныя звароты ж выступаюць як кампаненты ўскладненага сказа, як дапаможная адзінка, што змяшчае дадатковую інфармацыю адносна зместу сказа ці яго асобных кампанентаў. Адасобленыя параўнальныя звароты ўводзяцца ў сказ з дапамогай злучнікаў *як, нібы, бы, быццам, што, чым* і маюць пры гэтым неразвітую або развітую структуру. Размяшчацца яны могуць у сярэдзіне, у пачатку ці ў канцы сказа: *Быццам тысячы крэпка нацягнутых струн, танкаствольныя сосны звяняць* (М. Багдановіч). *Дзявочыя бровы ўзляцелі, што крылы* (П. Броўка). *Раней, як праз два дні, яны тут быць не могуць* (К. Крапіва).

Нярэдка параўнальныя звароты адносяцца да ўказальных слоў *так, такі* ці спалучэнняў гэтых слоў з прыслоўем або прэдыкатам; у якасці параўнальнага злучніка ў такім разе выступаюць *як, што, быццам*: *Даліна выглядала чыстай, выкашанай так, як быццам падмецанай* (П. Пестрак). *Тут так цёпла, што ў лазні* (М. Гарэцкі). *Пах травы быў не такі, як у сярэдзіне лета* (І. Мележ).

Паводле значэння вылучаюцца вобразныя і параўнальна-раўналежныя звароты. **В о б р а з н ы я п а р а ў н а л ь н ы я з в а р о т ы** характарызуюць тое, што паведамляецца ў сказе, і вызначаюцца насычанай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: *Вісела ноч, чорная, як пераараная ўвосень зямля* (І. Пташнікаў). *Садзіцца пыл, бы шэрань, на малады асіннік* (М. Калачынскі). Паведамленне ў такіх выпадках набывае вобразны характар, а нярэдка — і пераносны сэнс, што спрыяе іх сумяшчэнню з іншымі тропамі (метафарай, метаніміяй): *Язык, як брытва, матляецца спрытна* (К. Крапіва). *Грудзі, як звон, плечы, як прыпечкі, сам чорны, нібы крумкач* (А. Чарнышэвіч).

Параўнальна-раўналежныя звароты служаць для вызначэння адпаведнасці ці тоеснасці паміж тым, што параўноўваецца ў сказе: *Гушчар быў цёмны, непраходны, зусім як у пушчы* (П. Пестрак). *У гарадоў, як і ў людзей, свой лёс, характары, свае біяграфіі* (Польмя).

Пры асаблівай актуалізацыі параўнальных звароты могуць падвяргацца парцэляцыі: *Язі во якія ходзяць. Як заланкі* (К. Крапіва).

Адасобленыя параўнальныя звароты варта адрозніваць ад параўнальных канструкцый, што з'яўляюцца даданымі часткамі (няпоўнымі) складаназалежнага сказа. Пры адсутнасці ў такой канструкцыі самога выказніка, у ёй ёсць даданыя члены не толькі з групы дзейніка, а і з групы выказніка: *З-пад доўгага брылька ружоваашчoki малы глядзеў, як яблык з-пад лістка* (Р. Барадулін).

З в а р о т а к — слова або спалучэнне слоў, што называе асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца з выказваннем: *Ты, сыночак, будзеш з дзедам. Хату пасцеражэш* (І. Мележ).

Спецыфічнай рысай зваротка з'яўляецца тое, што маючы цэную сэнсавую сувязь са зместам сказа, уваходзячы ў яго інтанацыйную структуру, ён не з'яўляецца членам сказа. Аб граматычнай незалежнасці зваротка сведчыць і тое, што ён можа выносіцца за межы сказа, прычым яго сэнсавая нагрузка ад гэтага толькі ўзмацняецца: *Радзіма мая дарагая! Красуйся і ў шчасці жыві* (А. Бачыла).

Трэба не блытаць такога роду зваротак з вакатыўным сказам, які афармляецца як закончанае выказванне асобай інтанацыйнай, што перадае радасць, дакор, жах, перасцярогу і г. д.: *«Ма-а-ма!» — са слязьмі на вачах прагаварыла дачка* (Т. Хадкевіч); а таксама з «назоўным тэмы», які хоць не мае закончанага сэнсу і патрабуе канкрэтызацыі ў кантэксце, але называе прадмет, асобу ці з'яву, каб даць штуршок для разважанняў, уяўленняў, успамінаў: *Радасць і вясна! А ці ва ўсіх яна ёсць?* (В. Каваль).

Як кампанент, які ўскладняе сказ, зваротак нясе ў сабе дадатковую інфармацыю, што заключаецца ў называнні прадмета, асобы, з'явы, да якіх звернута паведамленне. Таму асноўная яго функцыя — намінацыйна-звартальная, якая можа набываць і ацэначны характар (пры пераносным значэнні): *«Раздайся, машкара!» — загадаў Ларывон, рассоўваючы ў бакі хлопцаў* (І. Мележ). Уласціва звароткам і ўдакладняльная функцыя пры займенніках *ты, вы*: *Што ты маеш да маіх вачэй, Мартын?* (Я. Колас). *І ўпершыню ад сэрца, птахі, я пазайздросціў шчыра вам* (А. Бачыла).

У сучаснай беларускай мове зваротак можа выражацца не толькі назоўным склонам назоўніка ці субстантыва, але і формай старажытнага клічнага склону (пераважна ў мастацкіх творах і гутарцы), якая ўтвараецца ад назоўнікаў мужчынскага роду: *Углядайся, мой сы-*

не, пільней углядайся ў святыя абрысы бацькоўскай зямлі (Н. Гілевіч). *Шумі, шумі, зялёны гаю, хоць трошкі сэрца супакой* (М. Зарэцкі).

Структура зваротка — неразвітая або развітая — залежыць ад самога паведамлення, роўна як і яго размяшчэнне ў сказе: адносіцца ён да ўсяго сказа ці толькі да асобнага кампанента: *Не праспі вясну, суседзе* (П. Глебка). *Мой родны Мінск, пад небам жураўліным жыві, квітней пад зоркай залатой* (П. Панчанка).

Зваротак як сінтаксічная адзінка неабходны для наладжвання кантакту з суб'яседнікам: па-першае, з мэтай прыцягнення яго ўвагі, інфармавання, што менавіта да яго звяртаюцца: *Дзед, а дзед! Зрабі мне свісток* (З. Бядуля); па-другое, з мэтай выражэння ветлівых ці сяброўскіх адносін да суб'яседніка: *«А дзе ж, голубе, след гэтай дзічы?» — запытаў дзед Талаш* (Я. Колас). Выбар пэўнай формы зваротка амаль заўсёды прама ці ўскосна ўказвае на адносіны з суб'яседнікам, якія абумоўлены самымі рознымі фактарамі — узроставай і сацыяльнай іерархіяй, што звязвае тых, хто гаворыць, асабістымі адносінамі, эмацыянальным станам на момант гутаркі, ступенню этычнай культуры суб'яседнікаў і г. д. Таму зваротак з'яўляецца важным кампанентам моўнага этыкету ў дыялогу. Нярэдка ў падобнай функцыі ўжываюцца выразы тыпу *«Гэй, ты!»*, *«Мужчына з торбай!»*, *«Жанчына ў капелюшы!»* або *«прабачце»*, *«калі ласка, скажыце»*, што сведчыць не толькі аб агульнай моўнай культуры, але і аб тым, што ў беларускай мове адсутнічае агульнае слова-зваротак, якое мела б нейтральны характар і ў роўнай ступені падыходзіла б для любой сітуацыі.

П а б о ч н ы я к а н с т р у к ц ы і — гэта словы, словазлучэнні і сказы, якія выражаюць адносіны таго, хто гаворыць, да зместу выказвання. Сінтаксічнай асабліваасцю пабочных канструкцый з'яўляецца іх граматычная незалежнасць ад асноўнага саставу сказа (яны не члены сказа); сувязь са сказам ажыццяўляецца па сэнсу, з дапамогай інтанацыі і парадку слоў, а зрэдку — і падпарадкавальных злучнікаў (*як, што, калі, хоць*), якія ў такім выпадку выконваюць функцыю часціц: *Бясспрэчна, гарады цяпер не такія, як да рэвалюцыі* (А. Бачыла). *Яшчэ, як той сказаў, не ўсё кончана* (Я. Брыль).

Пазіцыя пабочных канструкцый у сказе вызначаецца іх значэннем: калі яны адносяцца да ўсяго саставу сказа, то размяшчаюцца ў яго пачатку ці (радзей) у канцы: *Шмат вяды ўцякло, як кажуць* (П. Галавач); калі яны адносяцца да асобных членаў, то, як правіла, знаходзяцца побач з імі: *Салдат зычным голасам закрываў да камандзіра батальёна так, быццам быў, прынамсі, палкоўнікам* (А. Карпюк).

Пабочныя канструкцыі ўключаюцца ў сказ як спадарожныя кампаненты, што змяшчаюць суб'ектыўную ацэнку выказвання.

Згодна са сваім значэннем яны могуць абазначаць: а) ступень верагоднасці (*безумоўна, вядома, несумненна, праўда, напэўна, магчыма, здаецца*); б) крыніцу паведамлення (*па-мойму, на ваш погляд, паводле слоў, на думку аўтара, як кажучь, як вядома*); в) эмацыянальную ацэнку (*на жаль, на щасце, як на бяду, дзіўная справа, чаго добрага, само сабой*); г) паслядоўнасць думак у выказванні (*з аднаго боку, па-першае, такім чынам, у першую чаргу, перш-наперш, адным словам, у прыватнасці*); д) зварот да суб'екта (*звярніце ўвагу, разумееце, прыміце пад увагу, заўважце, прабачце, калі ласка, уяві сабе, ці верыш*); ж) спасылкі на звычайнасць або незвычайнасць фактаў (*здараецца, бывала, як заўсёды, часам здараецца*) і інш.

Паводле структуры сярод пабочных канструкцый вылучаюцца словы, словазлучэнні і сказы. У якасці слоў і словазлучэнняў могуць быць або мадальныя словы, што страцілі сувязь з пэўнай часцінай мовы (*канечне, мабыць, магчыма, напэўна*), або словы, што ў залежнасці ад сваёй функцыі выступаюць ці як член сказа, ці як пабочнае слова (*галоўнае, праўда, ва ўсякім разе, адным словам*). Неабходна памятаць, што члены сказа звязваюцца ў сказе з іншымі кампанентамі, а часціны мовы, што выступаюць у іх якасці, захоўваюць сваё намінацыйнае значэнне. Выступаючы як пабочнае, слова страчвае сваё намінацыйнае значэнне і выражае агульную ацэнку паведамлення; яно выдзяляецца характэрнай інтанацыяй пабочнасці: паніжэннем галасу і больш хуткім вымаўленнем слоў.

Так, слова *аднак* у сярэдзіне і ў канцы сказа выступае як пабочнае, а ў пачатку і сярэдзіне сказа са значэннем 'але' як злучнік, парэўн.: *Гэта, аднак, толькі здагадка і аднак такі падыход можа выклікаць прэчанне*. Слова *бадай* са значэннем няпэўнасці з'яўляецца пабочным, а ў значэнні 'амаль', 'чуць не' — член сказа: *Глушэц, бадай, самы стары жыхар лясоў і пушчаў* (У. Ягоўдзік) і *Я думаў колісь — вы бадай што бог...* (А. Зарыцкі). Слова *нарэшце*, калі абазначае парадак выкладу, паслядоўнасць, выступае як пабочнае, а ў часавым значэнні 'пасля ўсяго, пад канец' — акалічнасць: *Слова г в а л т вядома ў беларускай мове з даўняга часу. Найбольш часта яно выступала ў значэнні 'насілле, беззаконне', а таксама ў значэннях 'сіла, моц', 'крык аб ратунку', 'звалтаванне'. Нарэшце, на беларускай глебе семантыка слова г в а л т напоўнілася значэннямі 'працоўная павіннасць', 'плата, штраф'* (Беларуская лінгвістыка) і *Нарэшце мы выбіраем на ўзвышша, якое густа зарасло лесам* (В. Вольскі). Слова *праўда* ў значэнні несумненнасці, адпаведнасці зместу рэальнасці — пабочнае, а ў значэнні 'на самой справе' — не пабочнае: *Праўда, нешта накиталт сімпатыі да гэтага хлопца ў яго засталася і тады, пры першай сустрэчы* (П. Пестрак) і *Паглядзеў я на грубку, а на ёй і праўда дзве кафліны пунсавеюць, як быццам шчокі ў дзяўчыны-прыгажуні* (У. Ягоўдзік).

Пабочныя сказы вызначаюцца адноснай сэнсавай закончана-сцю і больш канкрэтным зместам, чым пабочныя словы і словазлучэнні. Яны нагадваюць часткі складанага сказа, аднак не звязваюцца з асноўнай часткай граматычна і не развіваюць, не пашыраюць паведамлення, змешчанага ў сказе, а суправаджаюць яго суб'ектыўна-ацэначнай інфармацыяй, а значыць, толькі ўскладняюць просты сказ: *Лес цягнуўся вузкай паласою, ці, як тут гавораць мясцовыя людзі, «востравам» сярод багністага балота* (П. Пестрак).

У с т а ў н ы я к а н с т р у к ц ы і — словы, словазлучэнні і сказы, якія ўносяць у выказванне дадатковую інфармацыю, тлумачэнне ці ўдакладненне. Яны прызначаны для павелічэння змястоўна-інфармацыйнага сэнсу сказа, што і адрознівае іх ад пабочных канструкцый, якія даюць толькі суб'ектыўную ацэнку выказанага ў сказе паведамлення і складаюць адносна абмежаваную колькасць сінтаксічных адзінак: *Вядомы беларускі педагог і мовазнаўца Мікалай Іванавіч Гурскі нарадзіўся 4 чэрвеня 1905 г. у вёсцы Свінкі былога Ігуменскага павета Мінскай губерні (цяпер Капыльскі раён) у сялянскай сям'і* (Роднае слова).

Устаўныя канструкцыі граматычна не звязаны са сказам, а ўключаюцца ў яго па сэнсу і па асацыяцыі, што рэалізуецца праз інтанацыю, парадак слоў і фармальную суадноснасць адпаведных кампанентаў сказа. Яны афармляюцца паскораным тэмпам, нізкім тонам і працяглымі паўзамі на стыку з астатняй часткай сказа (гэтым паўзам на пісьме адпавядае пастаноўка дужак, радзей — працяжніка). Большасць устаўных канструкцый уключаецца ў сказ без злучнікаў, іншы раз выкарыстоўваюцца злучальныя (*а, і, ці*) і падпарадкавальныя (*калі, хоць, як* і інш.) злучнікі, што з'яўляюцца не граматычнымі сродкамі сувязі, а змястоўна-асацыятыўнымі: *Маўчанне (а абодва змоўклі, сцішыліся) не зблізіла іх* (Т. Бондар). *Далібор нібы падслухаў думкі Сіверта ці (быццам мелася акенца ў чалавечую душу) падгледзеў іх* (Л. Дайнека).

Месца ўстаўной канструкцыі абумоўлена яе сэнсавай функцыяй: яна заўсёды размяшчаецца пасля таго кампанента, змест якога патрабуе ўдакладнення ці тлумачэння; калі ж яна суадносіцца з усім асноўным выказваннем, то размяшчаецца ў сярэдзіне ці ў канцы. Пачынаць сказ такія канструкцыі не могуць.

Функцыю ўстаўной канструкцыі могуць выконваць разнастайныя паводле граматычнай аформленасці адзінкі: слова: *На Беларусі ў свірнах (клецях) гаспадары захоўвалі збожжа, прадукты, адзенне і іншыя рэчы* (Роднае слова); словазлучэнне: *Паміж пачаткам і завяршэннем трылогіі Івана Сяркова — вялікі прамежак часу (больш за дваццаць гадоў)* (Роднае слова); сказ: *Невядома, хто ствараў да ягоных [скарынаўскіх] кніг гравюры. Некаторыя скарызнаўцы лічаць, што першадрукар быў і выдатным мастаком* (У. Арлоў).

Рэалізуючы агульную аб'ектыўна-тлумачальную функцыю, устаўныя канструкцыі маюць рознае значэнне. Яны тлумачаць або раскрываюць асноўнае паведамленне: *На змену готыцы прыйшоў рэнесанс* (ад фр. *renaissance* — *адраджэнне*) (Роднае слова); удакладняюць яго: *Другая палова Калядаў (з 1 па 6 студзеня) называлася «Вялесавымі днямі»* (У. Арлоў). Менавіта гэтыя функцыі ўстаўных канструкцый шырока выкарыстоўваюцца ў афіцыйных паперах і навуковых працах, дзе даюць магчымасць дасягнуць выключнай дакладнасці выказвання: *Левая валентнасць (суб'ект) — гэта чалавек* (Веснік БДУ). Акрамя гэтага, устаўныя канструкцыі могуць дапаўняць або пашыраць змест паведамлення, мець даведачна-адсылачны характар, значэнне мімаходнай заўвагі ці эмацыянальна-ацэначнай характарыстыкі, паказваць на абставіны, што абумоўліваюць або суправаджаюць асноўнае паведамленне.

Аднасастаўныя сказы

Агульная характарыстыка

А д н а с а с т а ў н ы я с к а з ы — гэта асобы структурна-семантычны тып простага сказа з адным граматычным саставам дзейніка або выказніка. Па сваёй структурнай арганізацыі і інфармацыйным змесце аднасастаўныя сказы з'яўляюцца завершанымі сінтаксічнымі адзінкамі, аб чым сведчыць іх аўтаномнае ўжыванне па-за кантэкстам і сітуацыяй: *Кастрычнік. Пагодлівая раніца. Пахне марозікам* (Я. Брыль). *У буднія дні ўставалі рана* (Я. Колас). *Паўліку сёння не да лыжаў і не да лясных гісторый* (У. Краўчанка). Спецыфіка аднасастаўных сказаў абумоўлена іх лаканічнасцю, здольнасцю актуалізаваць што-небудзь адно, найбольш важнае для паведамлення (дзеянне, стан, прымету, прадмет ці з'яву). Прэдыкатыўнасць у аднасастаўных сказах выражаецца адным галоўным членам, які не толькі называе дзеянне, стан, прадмет, з'яву, але і выражае адносіны выказвання да рэчаіснасці: *Табе складаю шчыры свой санет, прапрадзедаў маіх жывая мова...* (Е. Лось). Адсутнасць другога галоўнага члена — не паказчык непаўнаты аднасастаўнага сказа, а яго характэрная структурная асаблівасць. У аднасастаўных сказах другога галоўнага члена няма і ён не падразумяецца: *Так бы сядзець, маўчаць і глядзець на зачараваны азёрны прастор* (С. Грахоўскі); у іншых — ён фармальна мог бы быць, але адпаведна спецыфіцы структуры сказа не патрэбны: *Люблю цябе, жыццё, любоўю кроўнай* (Н. Гілевіч).

Граматычная аснова, на базе якой фарміруецца сказ, не з'яўляецца ні дзейнікам, ні выказнікам, а галоўным членам аднасастаўнага сказа. Для такой кваліфікацыі ёсць пэўнае тлумачэнне:

галоўны член арганізуе сказ і знаходзіцца ў незалежным сінтаксічным становішчы, хаця па граматычнай форме супадае з дзейнікам ці выказнікам двухсастаўнага сказа. Граматычнае значэнне галоўнага члена не дапускае граматычнага дзейніка: *Зіма. Светлая ноч. Украіна лесу.* (К. Крапіва). *Эй, выйдзі ў поле, брат да свету: не будзеш каяцца ніколі* (Я. Колас). *Паміраць збірайся, а жыта сей* (Прыказка).

У залежнасці ад формы выражэння галоўнага члена аднасастаўныя сказы дзеляцца на два асноўныя тыпы: дзеяслоўныя і субстантыўныя. Кожны з тыпаў аднасастаўных сказаў мае свае структурныя і сэнсавыя асаблівасці, разнавіднасці, сваю сферу стылістычнага выкарыстання.

Агульная ўласцівасць усіх дзеяслоўных аднасастаўных сказаў — бессуб'ектнасць. Суадноснасць суб'екта і дзеяння не выражана; дзеянне ўспрымаецца як незалежнае, самастойнае.

Паводле адносін дзеяння да яго вытворцы **д з е я с л о ў н ы я а д н а с а с т а ў н ы я с к а з а ў** дзеляцца на чатыры тыпы: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя. Асобую разнавіднасць дзеяслоўных аднасастаўных сказаў складаюць інфінітыўныя сказы. У аснове выдзялення пэўна-асабовых, няпэўна-асабовых, абагульнена-асабовых, безасабовых сказаў ляжыць структурна-семантычны прынцып. Сутнасць яго ў тым, што пры вызначэнні тыпу аднасастаўных дзеяслоўных сказаў неабходна ўлічваць семантыку сказа па ступені пэўнасці дзеяння і суадносін гэтай семантыкі з формай выражэння галоўнага члена сказа.

Галоўны член дзеяслоўных аднасастаўных сказаў паводле свайго сінтаксічнага значэння адрозніваецца ад залежнага галоўнага члена (выказніка) двухсастаўных сказаў. Асноўная рыса выказніка — суадноснасць з дзейнікам: граматычнае падпарадкаванне дзейніку, выражэнне прыметы, аднясенне да пэўнага суб'екта: *Сонца ціха скацілася з горкі, месяц белы заплаканы свеціць, аглядае бухматыя зоркі, цягне з возера срэбныя сеці* (М. Багдановіч). Галоўны член дзеяслоўнага аднасастаўнага сказа з'яўляецца незалежным, выражаная ў ім прымета не аднесена да суб'екта.

Агульнае граматычнае значэнне **с у б с т а н т ы ў н ы х а д н а с а с т а ў н ы х с к а з а ў** — выражэнне быццёнасці і прэдыкатыўнасці (мадальныя і часавыя значэнні). Быццёнасць — спецыфічная рыса іменных аднасастаўных сказаў. Быццёнасць, выражаная ў сказе, напр.: *Цішыня, цяплынь, спакой* (І. Мележ), з'яўляецца сінтаксічным, граматычным значэннем, звязаным з лексічным значэннем назоўнікаў. Значэнне быццёнасці ўзнікае ў выніку ўжывання назоўнікаў у назоўным або родным склоне ў незалежнай пазіцыі. Выражэнне быццёнасці — умова ператварэння слова ў сказ. Неабходным сродкам такога ператварэння з'яўляецца прэ-

дыкатыўная інтанацыя, якая тым самым удзельнічае ў выражэнні быццённасці.

У залежнасці ад формы выражэння галоўнага члена сярод субстантыўных аднастаўных сказаў адрозніваюць два структурныя тыпы — намінатыўныя (галоўны член якіх выражаны назоўнікам у назоўным склоне) і генітыўныя (галоўны член выражаны назоўнікам у родным склоне).

Аднастаўныя сказы могуць быць развітымі і неразвітымі ў залежнасці ад таго, паясняецца галоўны член дадатковымі словамі ці не: *Ціхі след. Зорны шлях. І ваколіца. Над рачулкай вярбіна мая ледзь трымціць, свавольніца* (К. Кірэенка). *У лесе і ў палях пачынала цяменьць* (Я. Колас). *Люблю цябе, мая краіна!* (Я. Колас).

Найбольш ясна ўсе тыпы аднастаўных сказаў выяўляюцца тады, калі яны выступаюць самастойна, а не ў складзе складанага сказа. Хаця аднастаўныя сказы, за выключэннем слоў-сказаў, могуць, не змяняючы сваёй граматычнай структуры, уваходзіць і ў склад складаных сказаў: *Добра быць у дарозе, якую ты сам выбіраеш!* (Я. Колас). *Зіма. Снягі. Мароз. Завеі. Дарога звонкая, як сталь* (П. Глебка). *Дырэктар слухаў з захапленнем, дзівіўся розным тут здарэнням: як барсука ў Парэччы білі, як тут куніц, тхароў лавілі...* (Я. Колас).

Пэўна-асабовыя сказы

Пэўна-асабовымі з’яўляюцца аднастаўныя сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне пэўнай асобы і выражаецца дзеясловам у асабовай форме, што ўказвае на пэўную дзеючую асобу: *Казкай цудоўнаю, песняй вясновай вечно жыві, мая родная мова!* (С. Дзядушка). *Пайшлі, дзеці, дадому* (А. Васілевіч). *Эй, ідзіце сюды!* (Я. Колас).

Галоўны член пэўна-асабовых сказаў можа быць выражаны:

1) дзеясловамі 1-й і 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу, мае значэнне канкрэтнай асобы: *Люблю цябе, мой Нёман родны, мая любімая рака* (А. Русак). *Даеш заданне дзецям, правярай яго* (Я. Скрыган). *Несправядлівасці ніводнай не пацерпі!* (У. Караткевіч). *Марына паціснула плячыма, як бы сказаўшы: «А мне што да таго? Як хочаце, так і рабіце»* (Я. Скрыган). *Аснежаная Літва, як сум на табе, навязу часцінку твайго характа — тваю сняжынку-слязу* (А. Лойка).

2) дзеясловамі 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу: *Углядайся, мой сыне, пільней углядайся ў светлыя абрысы бацькоўскай зямлі* (Н. Гілевіч). *Куды ні зірні — усюды лес ды лес, — тамны, магутны, прыгожы* (Р. Мурашка). — *Што ж ты плачаш, ідзі ў хату... Не плач, супакойся* (Я. Колас). *Давай з табою з узбярэжжя на зорнай сцежцы пабяжым!* (С. Грахоўскі).

Дзейнік тут не патрабуецца семантыкай сказа, бо акцэнтуюцца само дзеянне, а значэнне канкрэтнай асобы дакладна перадаецца асабовымі канчаткамі дзеяслова. Калі ж трэба падкрэсліць, хто выконвае дзеянне, выкарыстоўваецца двухсастаўная канструкцыя, па-раўн.: *Памятаю адзін выпадак і Я памятаю адзін выпадак.*

Лаканічнасць і дынамізм пэўна-асабовых сказаў спрыяе іх выкарыстанню ў афіцыйна-дзелавым стылі, калі неабходна падкрэсліць значэнне дзеяння, а не асобы: *Прашу прыняць мяне на работу...; Звяртаю вашу ўвагу...; Паведамляем, што...;* у эпістальным жанры, калі галоўны член, як правіла, выражаецца дзеясловам са значэннем прывітання, пажадання, прабачэння: *Жадаю поспехаў...; Вінішую...; Прашу прабачэння;* у дыялагічнай мове, дзе асобы вядомыя — суб'ектныя: *Смеласць тваю, Піліп, ведаю. Будзь упэўнены — цяпер давяраю табе* (І, Шамякін); у паэзіі: *Выйдзі ў поле, глянь, паслухай: ці ж не ўгледзіш сум жывы?* (Я. Колас). *Абагрэй маё каханне, сонца, промнямі сваімі* (П. Броўка).

Пэўна-асабовыя сказы — самастойны структурны тып простага сказа з адным галоўным членам — выказнікам. Адеўнасць дзейніка не стварае непэўнаці пэўна-асабовага сказа, паколькі галоўны член дакладна ўказвае на таго, хто ўтварае дзеянне. Не патрэбны дзейнік і для пэўнаці выказвання. Пэўна-асабовыя сказы зразумелыя і па-за кантэкстам, сітуацыяй. Яны дазваляюць пазбегнуць лішняга паўтарэння асабовых займеннікаў. Ужываючы гэтыя сказы, аўтар усю ўвагу засяроджвае на дзеянні, самым важным для яго. Найбольшая экспрэсія дасягаецца ўжываннем аднародных галоўных членаў у пэўна-асабовых сказах: *Прыгледзься днём к яснаму сонцу і месяцу ночнай парой; у шум цёмнай услухайся пушчы і ў шумы паводкі вясной* (Я. Купала). *На далёкай зямлі Казахстана земляка выпадкова сустрэну і раскажаш з ахвотаю стану пра благія і добрыя змены* (А. Бадак).

Няпэўна-асабовыя сказы

Няпэўна-асабовымі з'яўляюцца сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне няпэўнай або невядомай асобы і выражаецца дзеясловам 3-й асобы множнага ліку цяперашняга, будучага ці прошлага часу: *У дзверы пакоя нясмела пастукалі* (І. Шамякін). *Спявалі недзе ў далёкім канцы вёскі* (І. Шамякін). *На полі аралі і селі* (К. Чорны).

Аднасастаўнасць такіх сказаў звязана з асноўнай асаблівасцю іх граматычнай семантыкі: дзеянне абазначаецца безадносна да яго выканаўцы, які можа быць агульнавядомым і няма патрэбы яго называць: *Звезлі з поля жыта маладое* (П. Броўка), або гэта немагчыма зрабіць: *У нас адну малую птушку чамусьці кнігаўкай*

завуць (Я. Брыль). Галоўная ўвага ў такіх сказах надаецца дзеянню, а не асобе.

Галоўны член няпэўна-асабовых сказаў выражаецца:

1) дзеясловамі 3-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага часу са значэннем няпэўнай, невядомай асобы: *Гусям, княжа, не пішуць законаў* (Я. Купала). *Ад добра добра не шукаюць* (Прыказка). *У суседнім вагоне спяваюць і смяюцца* (Б. Мікуліч). *Пазнаюць нашу дачку і ў андарачку* (Прыказка);

2) дзеясловамі прошлага часу множнага ліку: *Ужо збіралі познія павесы ярыны* (Я. Колас). *Плылі юбіляру кветкі. Ракою лілося віно. І рукі яму паціскалі. І гаварылі прамовы* (К. Кірэенка). *Яму прапанавалі пасаду галоўнага агранома* (У. Шахавец). Няпэўнасць дзеючай асобы ўтвараецца значэннем формы 3-й асобы, якая, у адрозненне ад форм 1-й і 2-й асобы, менш канкрэтная.

Няпэўна-асабовыя сказы нагадваюць сабой абсалютна самастойную структурна-семантычную разнавіднасць сказаў. Аднастаўнасць уласціва ім арганічна і звязана з асноўнай асаблівасцю іх граматычнай семантыкі: паколькі дзеянне абазначаецца ў іх безадносна да яго канкрэтнага выканаўцы, яны дазваляюць засяродзіць увагу на характары дзеяння: *Машыну, што засела, узялі на буксір. Пакуль прывязалі трос, вывалаклі машыну, прайшло многа часу* (І. Мележ). *Нас перакінулі на той бок заліва, на заходні* (І. Шамякін).

Дзеяслоўная форма множнага ліку выражае агульную граматычную семантыку няпэўна-асабовых сказаў, а не множнасць суб'ектаў. Форма множнага ліку ўжываецца і тады, калі выконвае дзеянне адна асоба, бо захоўваецца значэнне няпэўнасці: *Сёння прынясуць пенсію* (мяркуецца, што за адной асобай, якая выканае гэта дзеянне, стаіць цэлая арганізацыя). Калі ж дзеяслоў прыме форму адзіночнага ліку, то гэта будзе няпоўны двухстаўны сказ, у якім адсутнічае дзейнік — канкрэтная асоба, што вядома з сітуацыі ці з кантэксту: *Сёння прынясе пенсію*.

Важная асаблівасць граматычнай семантыкі няпэўна-асабовых сказаў заключаецца ў тым, што з іх дапамогай выражаюцца толькі праяўленні чалавечай дзейнасці: *За выключэннем некаторых раёнаў Палесся, беларускую хату ніколі не беляць надворку, толькі ўнутры* (У. Караткевіч). *У хаце навялі чысціню і па-святочнаму прыбралі* (М. Хведаровіч). *Восенню ўздоўж дарогі пасадылі маладыя хвойкі* (І. Навуменка).

Састаў няпэўна-асабовых сказаў уключае абавязкова даданыя члены сказа і дэтэрмінанты, якія якраз і ўтвараюць неабходны мінімальны кантэкст, што дазваляе сказу функцыянараваць аўтаномна. Камунікатыўная роля няпэўна-асабовых сказаў — паведамленне, канстатацыя рэальнага факта дзеяння, якое адбылося, адбываецца ці адбудзецца, з праяўленнем аб'ектывасці да паведамлення пра дзеяча.

Гэты тып сказаў пашыраны ў размоўным стылі, што звязана з неабходнасцю ў пэўных выпадках акцэнтаваць увагу на дзеянні, а не на вытворцы. Частае выкарыстанне няпэўна-асабовых сказаў у размоўным стылі прывяло да таго, што некаторыя з іх набылі характар устойлівых спалучэнняў: *Каму гавораць?! Табе гавораць.* Да няпэўна-асабовых сказаў адносяцца сказы тыпу: *Як цябе завуць? Завуць яго Мікола. Яе звалі Галяй.* Гэты тып сказаў шырока выкарыстоўваецца ў мове мастацкай літаратуры: *Спакавалі рукзакі. Адплывалі. Сонца было злева* (У. Караткевіч). *На полі каналі бульбу* (А. Чарнышэвіч). Сфера выкарыстання няпэўна-асабовых сказаў у афіцыйна-дзелавым стылі абмежавана, як правіла, яны ўжываюцца ў афіцыйных аб'явах: *У нас не кураць. Просяць захоўваць цішыню. Тут прадаюць білеты.* У навуковым стылі з-за сваёй семантыкі няпэўнасці, няяснасці выражэння думкі такія сказы амаль не ўжываюцца.

Абагульнена-асабовыя сказы

Абагульнена-асабовымі з'яўляюцца аднастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны дзеясловам 2-й асобы (радзей у іншых асабовых формах) адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага часу і абазначае дзеянне, якое ў аднолькавай меры адносіцца да любой асобы, да кожнага: *Народ не сагнеш, не пакорыш нічым — нікім прымусам і здэкам* (П. Броўка). *Бачаннем не зловіш жураўля* (Р. Барадудлін). *Лес не сякуць языкамі* (К. Крапіва). *Увосень за стол просім* (Прыказка).

Дзеянне галоўнага члена ў абагульнена-асабовых сказах абмяжоўваецца пэўным часавым планам. Тыповая форма выражэння дзеяння ў абагульнена-асабовых сказах — форма 2-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў цяперашняга і будучага часу: *Пад гэты гром, пад дождж упарты то там, то тут пачуеш жарты* (Я. Колас). *Пачынаеш адчуваць неабдымнасць нашай зямлі, бязмежжа яе прастораў* (С. Грахоўскі). *А пойдзеш у Лінава лясамі, нанэўна стрэнешся з лясамі* (Я. Колас).

Функцыю галоўнага члена сказа ў абагульнена-асабовых сказах могуць выконваць дзеясловы 1-й і 2-й асобы множнага ліку цяперашняга часу: *Як маем, так ужываем* (Прыказка). *Хваліце мяне, а я вас.*

У якасці галоўнага члена абагульнена-асабовага сказа можа выступаць дзеяслоў 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу: *Ад добра дабра не шукаюць* (К. Крапіва). *Клін клінам выганяюць* (Прыказка).

Галоўны член абагульнена-асабовых сказаў можа таксама выражацца дзеясловамі загаднага ладу: *Раскладайце, паліце Купалля агні!* (Н. Гілевіч). *Дазволь сабе хоць раз палёжку — потым не абярэшся горшае бяды* (А. Бачыла).

У абагульнена-асабовых сказах выражаюцца агульныя вывады, заключэнні, павучанні, таму яны часта ўжываюцца ў мове прыказак і прымавак: *Апёкшыся на малацэ, на ваду дзьмеш. Куранят у восень лічаць. Выраслі, а розуму не вынеслі. Не рабі ліхога і не бойся нікога. Глыбей узарэш — болей збярэш. Новых сяброў набывай, а старых не забывай.*

З дапамогай форм 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу як найбольш тыповых сродкаў выражэння абагульненасці ў абагульнена-асабовых сказах падкрэсліваецца, што назіранні датычаць як бы любога чалавека.

Семантычная асабліваецца абагульнена-асабовых сказаў заключаецца ў тым, што яны адлюстроўваюць назіранні, якія звязаны з абагульняючым характарам жыццёвых з'яў і сітуацый; падкрэсліваюць, што гэтыя назіранні датычацца не канкрэтнага чалавека, а любога, калі ён сутыкнецца з пэўнымі з'явамі ці сітуацыямі. Абагульняльны характар дзеяння і суадноснасць яго з многімі асобамі дазваляюць перадаваць у абагульнена-асабовых сказах паведамленні, якія ўспрымаюцца як вывад або заключэнне адносна розных з'яў і падзей рэчаіснасці. Таму і афармляюць яны найбольш часта ўстойлівыя фразы, прымаўкі і прыказкі: *Вызначай смак не на скарлупіне, а на асяродку. Што жывём, то вучымся. Па нітаццы і клубочак знойдзеш. Сябра за грошы не купіш.*

Семантыка такіх сказаў спрыяе іх актыўнаму ўключэнню ў публіцыстычныя і мастацкія тэксты, у гутарку і абмяжоўвае ўжыванне ў афіцыйных паперах і навуковых тэкстах.

Безасабовыя сказы

Безасабовымі з'яўляюцца аднаасастаўныя сказы, якія называюць працэс, дзеянне або стан незалежна ад дзеючай асобы, суб'екта: *Зранку парыла, пякло, — аж смылела ў полі. Надвячоркам пачало хмарыцца наволі (Н. Гілевіч). У акне засіnelася. Хутка развіднела (Т. Хадкевіч). Гэтаму чалавеку выпала ў жыцці многа працаваць і многа зазнаць (І. Мележ). Івана Васільевіча кінула ў пот (І. Шамякін). У маленькім пакойчыку было моцна накурана (Л. Арабей).* Галоўны член безасабовых сказаў — асобая з'ява: дзейнік не толькі не абазначаны, ён не прадугледжваецца значэннем і формай граматычнай асновы. Дзеясловы ў якасці галоўнага члена выступаюць выключна ў адной марфалагічнай форме — форме безасабовасці: застылая форма 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага часу або ніякага роду для прошлага часу. Акрамя дзеясловаў, пазіцыю галоўнага члена могуць займаць безасабова-прэдыкатыўныя словы, дзееспрыметнікі і розныя спалучэнні слоў.

Паведамленні, што афармляюцца безасабовымі сказамі, датычацца стану, дзеянняў і працэсаў, якія ўзнікаюць стыхійна,

самі па сабе і пад уздзеяннем пэўных абставін. Безасабовыя сказы перадаюць інфармацыю аб стане навакольнага асяроддзя, атмасферна-метэаралагічных з'явах прыроды, аб псіхафізічных адчуваннях чалавека і аб стане жывых істот — асоб ці (зрэдку) жывёл: *На дварэ было горача і парна. І ў небе ўжо хмарылася. Здалёк даносіліся грымоты* (М. Ваданосаў). *Ад бяссонніцы звінела ў галаве* (І. Мележ). *У яго зашумела ў вушах, самлелі ногі, высахла ў роце* (І. Шамякін).

Істотнай структурнай прыметай безасабовых сказаў з'яўляецца наяўнасць аднаго асноўнага прэдыкатыўнага кампанента, які падпарадкоўвае сабе астатнія кампаненты (калі яны ёсць у сказе). Структурна-граматычны цэнтр безасабовых сказаў не дапускае ўвядзення ў структурную схему другога палярнага кампанента, парайн.: *Марозіць — Мароз марозіць*. Спраба ператварыць безасабовыя сказы ў асабовыя шляхам увядзення дзейніка прыводзіць да стылістычнай таўталогіі або да бессэнсоўнасці. Значэнне безасабовых сказаў абумоўлівае адсутнасць або наяўнасць кампанентаў, што развіваюць і пашыраюць яго граматычную аснову. Так, сказы са значэннем з'яў прыроды могуць быць неразвітымі: *Пагодзіца* (Р. Барадулін). *Задажджыла* (Т. Бондар). *Пачынае шарэць* (І. Пташнікаў). *Бралася на дзень* (М. Гіль). *Пачынала брацца на адлігу* (М. Лынькоў). *Стала халаднавата* (М. Лынькоў); развітымі: *За ноч падкінула сняжку* (Я. Колас). *Ранак завалакло туманам* (А. Звонак). *Ад ракі навеяла халадком* (І. Шамякін). *Усе лужыны ўночы зацягнула шклістым лёдам* (М. Машара). Як правіла, развітымі ўжываюцца сказы са значэннем стану ці працэсаў, бо даданыя члены або дэтэрмінанты канкрэтызуюць ці звужаюць іх змест. Такім сказам уласцівы дэтэрмініруючыя дапаўненні: *Лабановічу не спалася* (Я. Колас). *Яўмену сціснула сэрца* (М. Зарэцкі). *У яго перахапіла дыханне* (У. Караткевіч) і сітуанты са значэннем месца ці часу: *У лесе пахла прэлым лісцем, грыбніцай* (М. Гамолка). *Уначы мяне ліхаманіла* (І. Шамякін). *Прыемна было адчуваць пяшчоту вясенняга сонца* (Я. Колас). *Хочацца Алесю выйсці на двор з хаты* (Я. Колас).

Папаўненне і пашырэнне безасабовых сказаў у беларускай мове адбываецца за кошт метафарычнага ўжывання лексем: *Зноў паказвала на пагоду* (І. Пташнікаў). *Бралася на трэцюю гадзіну дня* (У. Ягоўдзік); за кошт аўтарскіх аказіяналізмаў: *Адвечарэла. Ціша — быццам шкло* (Г. Бурайкін). *Лілі дажджы. Заасяніла, як перад самым снегам* (А. Жук). *Вечарам, на заходзе сонца, яму стала горай* (І. Пташнікаў). *Пачатак мая. Затравела* (Л. Галубовіч).

Семантыка безасабовых сказаў вельмі разнастайная. Яна абумоўлівае суіснаванне структурна-семантычных разнавіднасцей безасабовых сказаў, сярод якіх выдзяляюцца: безасабовыя сказы дзеяслоўнага тыпу: *Надзьмула гурбы снегу*; безасабовыя сказы прыслоў-

нага тыпу: *На душы неспакойна. У пакоі душна; безасабовыя сказы іменнага тыпу: Мне не да іх. Яму не да свята.*

У залежнасці ад марфалагічнай прыроды галоўнага члена вылучаюцца наступныя семантыка-граматычныя разнавіднасці дзеяслоўных безасабовых сказаў.

1. Безасабовыя сказы з галоўным членам, выражаным безасабовым дзеясловам. Галоўны член такіх сказаў можа быць выражаны як зваротнымі, так і незваротнымі дзеясловамі, якія абазначаюць з'явы прыроды, стан навакольнага асяроддзя, псіхічны і фізічны стан жывых арганізмаў, магчымасць, неабходнасць: *Марозіць, а сняжку няма* (І. Шамякін). *Зусім ужо развіднела* (В. Быкаў). *Зосі не маўчалася* (Ц. Гартны). *Яму шанцавала: кулі міналі яго, за ўсю вайну толькі аднойчы яго злёгка кантузіла* (І. Шамякін). *Зосі стала крыўдна* (К. Чорны). *Пара не толькі зразумець, але і выправіць свае памылкі* (Б. Мікуліч). *Красавіцкім ранкам можна пачуць у пушчы глушца* (В. Вольскі). *Лёгка лічыць сябе храбрым* (К. Кірэнка). Дзеяслоўныя безасабовыя сказы перадаюць дынамічны стан: *Яму пашчаслівілася настраляць іх [качак] штук пяць* (Я. Колас). *Шыковічу расхацелася расказаць пра Савіча і Зосю* (І. Шамякін).

Некаторыя з безасабовых дзеясловаў на-ся (-цца) абавязкова патрабуюць якаснай характарыстыкі стану з дапамогай акалічнасцей спосабу дзеяння тыпу *добра, дрэнна, лёгка, цяжка* і пад.: *У той вечар мне захацелася быць такім харошым, праўдзівым, шчырым* (А. Асіпенка). *І хоць нейкае нечуванае багацце раптоўна і не прыйшло, але праз усе гады добра елася і пілося, добра працавалася і слаўна дыхалася цудоўным скіп'ёўскім паветрам* (К. Чорны). *Ціха зрабілася ў наваколлі* (Р. Барадулін). *Лёгка ўстаецца, спорна працуецца* (М. Лужанін).

Сказы з галоўным членам, які ўтвораны на аснове ўстойлівых спалучэнняў дзеясловаў тыпу *брацца, збірацца, хіліць, ісці, ужываюцца* з прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў: *Ішло на восень* (В. Іпатава). *Бралася пад поўню...* (І. Пташнікаў).

2. Безасабовыя сказы з галоўным членам, выражаным асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні. Асабовыя дзеясловы ў безасабовым ужыванні страчваюць формы змянення і застываюць у форме 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу ці ў форме ніякага роду прошлага часу: *З неба ліло лета і восень* (В. Карамзаў). *Пад вечар трохі падмарозіла. Згрудзіла стыласцю раллю* (Л. Галубовіч). *Пякло нясцерпна. Млела ўсё навокал. Нібы зямлю хто варам абварыў* (Н. Гілевіч). *Ад напружання вочы завалакло* (І. Мележ).

Асабовых дзеясловаў, якія могуць ужывацца ў безасабовым значэнні, значна больш, чым дзеясловаў уласна безасабовых, таму вельмі разнастайныя і багатыя па значэнні сказы з такімі дзеясловамі ў якасці галоўнага члена. Яны могуць выражаць стан прыроды, на-

вакольнага асяроддзя, жывой істоты, з'явы, дзеянні, што прыпісваюцца міфічным сілам: *Вецер, аднак, аж шалеў ад лютасці, навокал, бы ў нябачнай гіганцкай трубе, гуло, стагнала, звінела, магчыма, у вушах* (В. Быкаў). *Па разбітай дарозе машыну кідала з аднае ямы ў другую* (М. Лобан). *Ноччу, недзе ўжо, мусіць, пад раніцу, яго адпусціла* (І. Пташнікаў). *Міцечку гадок быў. Кінула яго ў жар звечара. Мігам сыночак мой звяў* (В. Карамзаў).

Сказы, якія выражаюць уздзеянне стыхійных сіл на які-небудзь аб'ект, маюць у сваім саставе прамое дапаўненне. Часта выкарыстоўваецца творны склон ускоснага дапаўнення з агульным значэннем сродку дзеяння: *Неба заслала хмарамі* (І. Шамякін). *Усе лужыны ўночы зацягнула шклістым лёдам* (М. Машара). *Ранак завалакло туманам* (А. Звонак).

Дзеясловы са значэннем распаўсюджвання нейкай з'явы і ўспрымання яе адначасова органамі пачуцця, што выкарыстоўваюцца ў якасці семантычнага прэдыката безасабовых сказаў, аб'ядноўваюцца ў дзве лексіка-семантычныя групы. З дапамогай дзеясловаў тут абазначаецца працэс стыхійнага распаўсюджвання ў паветраным асяроддзі пахаў, цяпла, холаду і — адначасова — працэс успрыняцця іх органамі пачуццяў. Абавязковым для такіх канструкцый з'яўляецца творны склон дапаўнення.

1) Дзеясловы паху з базавым значэннем пахнуць: *пахла, запахла, смярдзела, несла, дадала, патыхала: Пахне яблыкамі пад восень* (Р. Барадулін). *Пахне маладой травіцай* (І. Мележ). *Чыркнула запалка. Патыхнула серай, пасля прыемна пахучым тытунём* (І. Шамякін). *Вясною тут прытарна пахла чаромхавым цветам* (А. Кудравец). *Пахне скошанай травой і сухім, пажоўклым лісцем* (В. Вольскі).

2) Дзеясловы веяння з базавым значэннем веяць: *веяла, наваяла, пацягнула, дыхнула: Паваяла ранішнім халадком* (Я. Колас). *Знадворку цягнула свежым, лёгкім і апойным наветрам* (Ц. Гартны). *Мятаю цягне з нізін* (А. Жаўрук). *Моцна, духавіта пацягнула спелым жытам і адразу ж — мятай* (В. Іпатава). *Знізу, ад балота, цягне вільгаццю* (В. Вольскі).

3. Безасабовыя сказы з галоўным членам, выражаным дзеепрыметнікамі залежнага стану прошлага часу, якія не толькі абазначаюць дзеянне, але і паказваюць на яго вынік. Часцей за ўсё яны бываюць развітымі: у іх састаў, як правіла, уваходзяць дапаўненні і акалічнасці. Пераважае ў іх вінавальны ці давальны склон дапаўнення, якое ўказвае на прадмет ці асобу, на якія накіравана дзеянне. Да дзеепрыметніка можа адносіцца інфінітыў, які канкрэтызуе дзеянне: *У невялікім дворыку каля хаты было чыста вымецена і насытана жоўтым пясочкам* (Б. Мікуліч). *У валасы наўтыкана розных кветак* (К. Чорны). *Шмат страчана, разгублена сяброў* (Я. Колас). *У маленькім пакойчыку было моцна накурана* (Л. Арабей). *Было загада-*

на правесці ў санчасць для праверкі аднаго старшага сяржанта — ён быў паранены ў плячо (А. Кулакоўскі).

У безасабовым сказе дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца, як правіла, ад дзеясловаў са значэннем волевыяўлення (*вырашана, даручана, прыказана* і пад.).

4. Безасабовыя сказы з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі ў ролі галоўнага члена. Значэнне такіх слоў — ацэнка стану чалавека, асяроддзя, дзеяння (у інфінітыве), цэлай думкі (у даданай частцы). Безасабова-прэдыкатыўныя словы ў спалучэнні з інфінітывам могуць выражаць розныя мадальныя значэнні, у прыватнасці магчымасць, немагчымасць ці неабходнасць ажыццяўлення дзеяння: *Добра ў лузе ў час палудны!* (Я. Колас). *Шкада мне дзён загубленых маіх* (М. Багдановіч). *Калі не падвядзе лета з надвор'ем, дык можна спадзявацца на добры ўраджай* (Т. Хадкевіч). *Сумна без смеху дзяцей* (А. Пысін). *За шумам нічога нельга было разабраць* (І. Гурскі). *Ганне ніяк не ўдавалася пабачыцца з Васілём* (І. Мележ).

У сказах, якія выражаюць фізічны ці псіхічны стан асобы, безасабова-прэдыкатыўныя словы, як правіла, спалучаюцца з давальным склонам: *Апейку было лёгка, радасна* (І. Мележ). *Шкада мне зялёнай нівы, што шуміць у полі* (Я. Колас). *Самотна аднаму ў хаце вечарам* (І. Пташнікаў). *Лукашу прыемна было ступаць на прабіты дажджамі пясок* (П. Кавалёў). Паводле семантыкі падобныя аднаасастаўныя сказы заўсёды абазначаюць душэўны стан якой-небудзь асобы, але па структуры яны не могуць мець незалежнага назоўнага склону ў ролі дзейніка — другога арганізуючага цэнтра сказа.

Сказы з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі ў якасці галоўнага члена могуць выражаць фізічныя і атмасферна-метэаралагічныя з'явы прыроды: *Ветру не было* (К. Чорны). *Было цёмна, сцюдзёна і ветрана* (В. Быкаў).

Многія безасабова-прэдыкатыўныя словы ў спалучэнні з інфінітывам даюць ацэнку дзеянню, выражанаму інфінітывам: *Час рыхтавацца да сяўбы* (А. Кулакоўскі). *Добра быць у дарозе, якую ты сам выбіраеш!* (Я. Колас). *Цяпер мне ўжо не было як заставацца ў хаце* (А. Асіпенка). *Нам няма куды спяшацца* (А. Кудравец). Даючы ацэнку цэлай думцы, безасабова-прэдыкатыўныя словы ў якасці галоўных членаў безасабовых сказаў могуць выступаць у саставе складаназалежных сказаў: *Самаму пакута не страшна. Страшна, калі хто блізкі пакутуе* (К. Чорны). *Яму шкада, што няма бацькі, шкада і таго бесклапотнага дзяцінства, якога ўжо не вернеш* (П. Броўка).

Безасабовыя сказы з галоўным членам, выражаным безасабова-прэдыкатыўнымі словамі, з'яўляюцца універсальнымі паводле сваіх семантычных магчымасцей. Яны ў аднолькавай ступені могуць выкарыстоўвацца як для паведамлення пра стан навакольна-

га асяроддзя, так і пра стан жывой істоты: *Душна, ціха вечарэла* (А. Жук). *Стала цяжка гаварыць. Рабілася млосна* (І. Шамякін); могуць выражаць фізічны і псіхічны стан: *Хмурна было на душы ў Міндоўга* (Л. Дайнека).

5. Безасабовыя сказы, галоўны член якіх — адмоўнае слова ці канструкцыя, што выражае адмаўленне. Галоўны член такіх безасабовых сказаў выражаецца адмоўным словам *няма*, дзеясловамі *быць*, *стаць* у безасабовым значэнні з адмоўем: *У здрадлівай душы няма месца сумленню* (М. Лобан). Пастаянным кампанентам гэтых сказаў з'яўляецца родны склон ускоснага дапаўнення, якім абазначаецца прадмет ці з'ява, што адсутнічаюць. Самым ужывальным у такіх сказах з'яўляецца дзеяслоў *быць*: *Дзеда Талаша і сапраўды не было тут* (Я. Колас). *Без хлеба няма абеда* (Прыказка). *З адкладу няма ладу* (Прыказка). *Няма на свеце земляў непрыгожых* (П. Панчанка). *Не было адбою ад назол камароў, ад дыму* (І. Мележ). У безасабовых сказах адмоўнае слова *няма* можа адсутнічаць. У такіх выпадках перад назоўнікам у родным склоне ўжываецца часціца *ні*, якая ўзмацняе адмоўнае значэнне сказа: *Які абсяг! І ў небе — ні хмурынкі* (Я. Янішчыц). *Добра Якубу! Ні згрызот, ні клопату* (Я. Колас). *Ні купіны — на сенажаці* (С. Грахоўскі). *Ужо расы ні следу анідзе* (Н. Гілевіч).

Колькасць дзеясловаў, што ўжываюцца ў безасабовых адмоўных сказах, абмежаваная: *быць*, *знаходзіцца*, *сустрэцца*, *з'яўляцца*, *паказвацца*, *даносіцца*, *віднецца*, *захвацца* і інш., а таксама словы *відаць*, *чуваць*, якія выступаюць у той жа функцыі, што і безасабова-прэдыкатывыя словы *чутно*, *відно* са значэннем успрыняцця: *Зімяне неба сонейкам беліцца, вецер нямеє, хмар не відаць* (Я. Купала). *Нідзе не відаць было ні агенчыка* (М. Лынькоў). Такія словы могуць выкарыстоўвацца ў адмоўных і сцвярдзальных сказах: *Чуваць далёк дажынкавую песню* (Я. Купала). *Не відно мае дарогі — горы, лес, балоты, гразь...* (Я. Колас).

Да адмоўных безасабовых сказаў мэтазгодна адносіць разнастайныя адмоўныя канструкцыі, якія не ўключаюць у сваю структуру слова *няма* (*не было*), а толькі наступныя кампаненты, што выступаюць як галоўны член: формы роднага склону субстантыва з часціцай *ні* (*ані*): *Паблізу ні душы* (С. Грахоўскі). *Сырое неба. Каляіны. І ні адной жывой душы* (Р. Баравікова). *Ані зыку* (Я. Янішчыц); займеннік *нікога* / *нічога*: *Выйшаў з машыны, агледзеўся. Нідзе нікога. І нічога. Ціха* (В. Карамазуў). *У кішэні анічога* (М. Гарэцкі); родны склон назоўніка з займеннікам *ніякі*: *Нідзе ніякага гуку!* (Г. Далідовіч); спалучэнне *не да* і роднага склону назоўніка / займенніка: *Сёння мне не да смеху* (М. Гамолка).

Семантыка-стылістычныя магчымасці безасабовых сказаў розных тыпаў даволі шырокія. Простыя безасабовыя сказы ўжываюць

ца ва ўсіх функцыянальных стылях сучаснай беларускай мовы. Аднак у залежнасці ад таго, якую сферу зносін стыль абслугоўвае, звужаецца ці пашыраецца колькасць магчымых мадэлей. Найбольш ярка і выразна безасабовыя сказы выяўляюць свае магчымасці ў мастацкім і размоўным стылях. Некаторыя разнавіднасці безасабовых сказаў ўжываюцца ў дзелавай мове, напрыклад у афіцыйных аб'явах, пастановах: *Забараняецца з сумкамі ўваходзіць у гандлёвую залу. Прапануецца паглядзець новую выстаўку.*

Інфінітыўныя сказы

І н ф і н і т ы ў н ы м і з'яўляюцца аднаасастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны незалежным інфінітывам: *Не злічыць у небе ясных зорак, не злічыць у сэрцы светлых дум* (М. Багдановіч). *Ні ў полі, ні ў лесе віхру не спыніцца* (А. Русак). *Маладому навучыцца, старому не забыцца* (Прыказка). *Бору пад ветрам гнуцца, поўні — дрыжаць слязою* (Р. Барадулін). Агульным значэннем інфінітыўных сказаў з'яўляецца ўказанне на дзеянне, якое адбудзецца ў будучым. У інфінітыўных сказах называецца дзеянне, якое трэба або пажадана ажыццявіць нейкай асобе. У інфінітыўных сказах інфінітыў незалежны, ён адзін займае пазіцыю галоўнага члена і не залежыць ні ад якога слова, г. зн. пры ім не можа быць ні безасабовага дзеяслова, ні безасабова-прэдыкатыўнага слова. Характар дзеяча ў інфінітыўных сказах мае семантыка-стылістычнае значэнне: *Прайсці б цяпер, брат, па парохы!* (Я. Колас). *Адшукаць пераправу!* (І. Новікаў). *Закрыць дарогу на суткі* (В. Быкаў).

Інфінітыўныя сказы могуць быць развітымі і неразвітымі: *Ісці, і верыць, і змагацца* (П. Марціновіч). *Маўчаць!* (К. Чорны). *Устаць!* (Б. Мікуліч). *Час рыхтавацца да сяўбы* (А. Кулакоўскі). Яны характарызуюцца павышанай эмацыянальнасцю, экспрэсіўнасцю, катэгарычнасцю, перадаюць напружанасць дзеяння, якая падтрымліваецца адпаведнай інтанацыяй. Часта бываюць клічнымі, могуць мець форму рытарычнага пытання: *Не знайсці мне спакою ні цёмнаю ноччу, ні днём* (М. Багдановіч). *А як не ўспомніць цёплым, добрым словам выкладчыка старога роднай мовы!* (П. Прыходзька). *Зося, напэўна, даўно не бачыла лесу. Чаму не даць ёй гэтую маленькую радасць?* (І. Шамякін).

Паводле значэння выдзяляюцца наступныя разнавіднасці інфінітыўных сказаў.

1. Сказы, якія выражаюць катэгарычныя загады і заклікі. Для іх характэрна асобая інтанацыя загаду: *Атамана, атамана абраць!* (Я. Колас). *Узняць над крэпасцю высока сцяг чырвоны!* (А. Бачыла).

2. Сказы, якія выражаюць неабходнасць ці немагчымасць дзеяння. Для такіх сказаў характэрна як апавядальная, так і клічная інтанацыя: *Эх, быць бядзе, ну, быць бядзе...* (Я. Колас). *Нам разам*

працаваць (І. Шамякін). *Не быць Радзіме безымяннай, зямлі бацькоў не анямець!* (Н. Гілевіч).

3. Сказы з пыталнымі займеннікамі і прыслоўямі і пыталнай інтанацыяй, якія выражаюць пытанне аб магчымасці, абавязковасці ці дазvole: *Але дзе ўзяць людзей?* (А. Куляшоў). *Зноў перад ёй ажыў вобраз Андрэя Віткоўскага. Як з ім звязца?* (І. Мележ).

Важную ролю ў структуры інфінітыўных сказаў адыгрывае наўнасць або адсутнасць часціцы *бы* пры незалежным інфінітыве. У інфінітыўных сказах з часціцай *бы* выражаецца пажаданасць / непажаданасць дзеяння, яго мэтазгоднасць, меркаванне наконт яго ажыццяўлення: *Даехаць бы хутчэй да свайго сяла* (В. Каваль). *Эх, братцы. Курнуць бы, эх, курнуць!* (Я. Колас). *Падыхаць бы водарам лугавых кветак* (Т. Хадкевіч). *Зноў насунуліся нізкія цёмна-сінія хмары... Прыдумаць бы мятлу такую, каб змесці ўсе хмары* (А. Бялевіч). Некаторыя інфінітыўныя сказы з часціцай звязаны з выражэннем мэтанакіраванага жадання: *Толькі б дажыць. Толькі б даплыць*. Пры звароце да суб'ядніка інфінітыўныя сказы з часціцай *бы* (*б*) выражаюць парад: *Вам бы пажыць асобна. Табе б палячыца*. У інфінітыўных сказах без часціцы *бы* выражаюцца мадальныя значэнні павіннасці, неабходнасці, немагчымасці, непазбежнасці: *Кветцы завяўшай зноў не цвісці* (Я. Купала). *Агня агнём не загасіць* (Прыказка). *Нам не прайсці на ўзмежку паміж густых пшаніц у самым красаванні* (В. Вітка). *Без працы не есці калачы* (Прыказка).

Актыўна выкарыстоўваюцца інфінітыўныя сказы ў мастацкіх творах: *Там расці дубровам, сонцу палымнец, і лясам сасновым бронзаю звінец. На палях шырокіх жыту красаваць, на дубах высокіх буслам клекатаць* (П. Прыходзька). *Хопіць, Ліда, чаму быць — таго не мінаваць* (П. Галавач). У публіцыстычным стылі часта ўжываюцца ў загалоўках артыкулаў, у закліках і лозунгах: *Убраць ураджай без страт! Жыць і працаваць сумленна! Распаўсюджаны ў размоўным стылі: Толькі б дажыць да вясны. Памаўчаць бы табе! Не размаўляць там на задніх радах!* Для навуковага і афіцыйна-дзелавога стыляў інфінітыўныя сказы не характэрны.

Своеасаблівасць інфінітыўных сказаў вызначаецца спецыфікай лексіка-граматычных уласцівасцей інфінітыва. Апошні спалучае ў сабе значэнне дзеяслова і назоўніка, з якім звязаны этымалагічна (паводле паходжання інфінітыў — форма назоўніка). Значыць, у інфінітыве спалучаецца значэнне прадметнасці са значэннем дзеяння, працэсу. Гэтым і вызначаецца асобае становішча інфінітыўных сказаў сярод аднаасаўных. Інфінітыўныя сказы з'яўляюцца пераходнай ступенню ад дзейслоўных сказаў да іменных, у прыватнасці да намінатыўных.

Да сказаў, у якіх асноўную ролю адыгрывае група дзейніка, адносяцца намінатыўныя, генітыўныя і вакатыўныя.

Намінатыўныя сказы

Намінатыўнымі называюцца аднастаўныя сказы, у якіх сцвярджаецца наяўнасць прадметаў, паняццяў, з'яў рэчаіснасці ў цяперашнім часе, аформленая інтанацыяй канстатацыі: *Спякота. Празрыстасць неба. Ідэальнае лётнае надвор'е* (І. Шамякін). *Глыбокая сіняя чаша, поўная зор* (У. Караткевіч). *Круглае поле. Узгоркі, каменне. Лес на краях, як сцяна* (Я. Колас). *Бурны рост. Цвёрды крок* (Я. Купала).

Галоўны член такіх сказаў часцей за ўсё выражаецца формай назоўнага склону (адсюль і назва сказаў: ад лац. *nominativus* — назоўны склон), аднак яго пазіцыю могуць займаць займеннікі, спалучэнні слоў і колькасна-іменныя спалучэнні: *Вось і ўсё* (З. Бядуля). *Вось яно, знаёмае мне скрыжаванне...* (М. Ткачоў). *Чырвоная плошча. Шмат народу* (М. Зарэцкі). *Восень сорак другога года. Цёмная мокрая ноч* (Я. Брыль). Бясспрэчна, галоўны член намінатыўных сказаў сваёй марфалагічнай будовай і шэрагам сінтаксічных функцый нагадвае дзейнік двухстаўнага сказа: ён выражаецца тым самым лексіка-граматычным разрадам слоў, што і дзейнік у двухстаўным сказе, можа быць развіты тымі самымі даданымі членамі сказа. Аднак гэтыя фармальныя прыметы не могуць вызначыць сінтаксічнай прыроды галоўнага члена намінатыўных сказаў, значна багацейшага за дзейнік двухстаўнага сказа, бо ў адным слове ён увасабляе два паняцці — паняцце прадмета і паняцце яго існавання ў рэчаіснасці, тады як дзейнік адпавядае толькі аднаму паняццю — называе прадмет думкі. Асноўным значэннем намінатыўных сказаў з'яўляецца сцвярджэнне наяўнасці прадметаў ці з'яў: *А ўкруг ляжала поле... Цемень, ноч... Загінуў след* (Я. Колас). *Пагодлівая раніца. Пахне марозікам* (Я. Брыль). Гэта значэнне можа ўскладняцца значэннем указання, эмацыянальнай якаснай ацэнкі: *Вось ціхі бярозавы шлях, абвязаны задуменымі вятрамі, абвешаны бязмежна-цягучымі думкамі самотных падарожнікаў* (М. Зарэцкі).

Намінатыўныя сказы могуць знаходзіцца ў акружэнні сказаў з розным часавым значэннем і, нягледзячы на гэта, успрымацца са значэннем цяперашняга часу. Больш таго, самі яны ўносяць у кантэкст значэнне цяперашняга часу; наяўнасць намінатыўных сказаў у апісанні, якое перадае падзеі даўно мінулыя, спрыяе нагляднасці апісання. Падзеі ўспрымаюцца так, нібы яны адбываюцца ў момант апавядання. Спецыфіка намінатыўных сказаў абумоўлівае іх ужыванне ў акружэнні сказаў з дзеясловамі-выказнікамі цяперашняга часу: *Надвячорак. Мар'яна стаіць каля акна* (Я. Колас). *Ноч. Цішыня і пусты пакой... Ціха шапочуць клёны, звоняць падковамі коні* (М. Хведаровіч). Сустрэкаюцца ў літаратурнай мове прыклады, дзе

намінатыўныя сказы ўжываюцца побач са сказамі, у якіх выказнік выражаецца дзеясловам прошлага часу незакончанага трывання. Такія дзеясловы ствараюць агульную перспектыву прошлага, аднак значэнне цяперашняга часу ў намінатыўных сказах захоўваецца: *Субота. Вечар. Ніна сядзела ў пакоі і думала...* (П. Галавач). *Вечар... Па-над логам слаўся туман* (В. Каваль). Падзеі, пра якія расказваецца ў гэтых прыкладах, успрымаюцца ў плане цяперашняга часу, гэтак садзейнічаюць намінатыўныя сказы.

Намінатыўныя сказы могуць знаходзіцца ў суседстве са сказымі, у якіх значэнне часу перадаецца дзеясловамі прошлага часу закончанага трывання. Значэнне прошлага часу выразна выступае, калі намінатыўныя сказы стаяць у канцы апісання або разрываюць яго. Але нават у такіх умовах намінатыўныя сказы не губляюць сваёй спецыфікі: *Дзён праз некалькі Лёня пайшоў у Чырвоную Армію. Казармы. Палон. Фашысцкі лагер. Падполле. Партызанскі лес* (Я. Брыль). *Нялёгкім стаў першы пачатак на новай дарозе. Руіны. Пустэча. Над горадам родным самотны ўскрык жураўліны* (К. Кірэенка).

Сустракаюцца выпадкі, калі побач з намінатыўнымі аказваюцца сказы з дзеясловам-выказнікам будучага часу, тады агульнае часовае значэнне апісання залежыць ад месца намінатыўных сказаў. Калі намінатыўныя сказы стаяць у пачатку апісання, то яно ўспрымаецца ў плане цяперашняга часу: *Ноч. Грымне, пракоціцца блізка ці далёка гарматны выбух* (І. Мележ). Калі намінатыўныя сказы стаяць у канцы апісання, то ва ўсім апісанні выступае значэнне будучага часу: *Саша Красуцкі спалохаўся... Калегі на кафедры ўзрадуюцца... Толькі такога і чакалі... Красуцкі заблытаўся ў крывінальшчыне... Шэпты...* (І. Навуменка).

Даследчыкі ўказваюць, што часовае значэнне гэтых сказаў не граматычнае, бо не мае граматычнай формы выражэння. Часовае значэнне намінатыўных сказаў — гэта лагічны вынік самога значэння быцця, існавання прадметаў, з'яў, падзей, яно з'яўляецца вытворным ад іх мадальнасці.

Вызначальная асаблівасць намінатыўных сказаў — фрагментарнасць (паказваюцца толькі асобныя дэталі сітуацыі) і разам з тым аб'ёмы зместу (уяўляецца агульная карціна пэўнай абстаноўкі). Намінатыўныя сказы могуць быць апаўдальнымі і клічнымі. У клічных сказах выражаецца эмацыянальная ацэнка той ці іншай з'явы рэчаіснасці, у іх могуць быць узмацняльныя часціцы: *Ото натура! — жонка лае, а ён смяецца, не шманае* (Я. Колас). *Якое характэрна! Якая шпаркасць! Сіла!* (К. Крапіва).

Намінатыўныя сказы бываюць неразвітымі і развітымі. Неразвітыя намінатыўныя сказы складаюцца з аднаго галоўнага члена сказа: *Восень. Раніца. Туман. Цішыня* (С. Барана-

вых). *Зіма. Снягі. Мароз. Завеі. Дарога звонкая, як сталь* (П. Глебка). Неразвітыя намінатыўныя сказы структурна ўскладняюцца выклічнікамі, што ўносяць у сказ розныя эмацыянальныя адценні: *Гарачы дзень. Эх, спёка, спёка! А прохладзь вечара далёка. Замлела ўсё ў жары-тамленні; зямля гарача і каменні...* (Я. Колас); пабочнымі словамі: *Галасы. Гутарка. Развітанне, мусіць* (М. Зарэцкі). У сучаснай беларускай літаратурнай мове пераважную большасць складаюць неразвітыя намінатыўныя сказы з назоўнікам назоўнага склону ў ролі галоўнага члена; часам у якасці галоўнага члена выступаюць асабовыя займеннікі, аднак з'ява гэта рэдкая ў беларускай літаратурнай мове: *Ён. Яна. Іх свет не месціць, іх каханне грэе, пясціць* (Я. Колас). Галоўны член неразвітых намінатыўных сказаў выражаецца субстантываванымі неасабовымі займеннікамі назоўнага склону: *Карп пазнаў голас сына: «Нашы!»* (І. Шамякін); субстантываванымі прыметнікамі назоўнага склону: *Толькі падсохла зямля, як сагналі паўмястэчка на папраўку грэблі. Дзяўчыцы, хлопцы, старыя, моладзь...* (Ц. Гартны); парадкавымі лічэбнікамі: *Нікалай сам сеў за наводчыка. Грымнуў стрэл. Другі, трэці...* *Танк не спыняўся* (І. Шамякін). Часціны мовы ў ролі галоўнага члена намінатыўных сказаў могуць выступаць толькі ў форме назоўнага склону, што вылучае іх сярод іншых іменных канструкцый, такіх як генетыўныя ці няпоўныя сказы.

Развітыя намінатыўныя сказы складаюцца з галоўнага члена і паясняльных слоў — даданых членаў. У сваім складзе, як правіла, яны маюць дапасаваныя азначэнні: *Бульбяное, жытняе, ільняное поле. Белыя зорачкі, жоўты сухмень, сіняе азерца. А яшчэ малінавая канюшына, белы россып грэчкі, залатое мора лубіну ці сланечніку, бледна-зялёныя кучары гароху. Ну і, вядома, нашы, выганы з каровалі і авечкамі* (У. Караткевіч). *Чэрвенская спёка* (І. Мележ). *Зялёныя пальмы. Белая паласа прыбою...* *Яснае празрыстае наветра* (В. Вольскі). *Снег скрытучы пад санямі, быстры конь, мяцелі дым* (М. Машара). Азначэнне-прыметнік у намінатыўных сказах, як правіла, стаіць у прэпазіцыі адносна галоўнага члена, які выдзяляецца лагічным націскам: *Гарачы дзень. На полі душна. Прыціх той ветрык непаслушны, як бы сваім аддаўся марам* (Я. Колас). *Невялічкі, прыбраны клапатлівымі дзявочымі рукамі пажытай. На акне — фіранкі, на падаконніках — вазоны* (В. Гарбук). У якасці дапасаваных азначэнняў у развітых намінатыўных сказах ужываюцца дзеепрыметнікі: *Незаследжаны двор...* *Парог...* *Ана плоце — сляды сарочыя* (Р. Барадулін). Апрача дапасаваных азначэнняў, у намінатыўных сказах могуць быць прыдаткі, параўнанні, недапасаваныя і адасобленыя азначэнні: *Лес на краях, як сцяна* (Я. Колас). *Бярозы ў шэрані...* (П. Глебка). *Вакзальны развіталы звон. Ваго-*

ны з песнямі і смехам (А. Пысін). *Коцікі вярбы. Зялёная, галінка вішні...* (У. Караткевіч). *Пахі ад кропель. Праменні святла. Белая марля на вокнах* (П. Броўка). *Стары, закінуты сад, скалечаны вайною* (К. Чорны). Недапасаванае азначэнне можа быць выражана колькасна-іменным спалучэннем роднага склону без прыназоўніка. Такія намінатыўныя сказы абазначаюць пэўны адрэзак часу: *К а с т р ы ч н і к 1 9 4 3 г о д а. За Дняпром, ужо зусім блізка, бесперапынна гримела артылерыя* (І. Шамякін). Галоўны член намінатыўнага сказа можа быць развіты двума недапасаванымі азначэннямі ў форме роднага склону без прыназоўніка, пры гэтым адно з іх выражана назоўнікам, а другое — колькасна-іменным спалучэннем. У такіх сказах другое азначэнне мае значэнне ўдакладнення: *П а ч а т а к в е р а с н я с о р а к п е р ш а г а г о д а. Партизанская вёска над Нёманам, на паўднёвым узлесьсі Налібоцкай пушчы* (Я. Брыль).

Намінатыўныя сказы могуць быць адзінкавымі ці ўтвараць ланцужок простых сказаў: *М а й. У квецені сады* (Я. Колас). *В о с е н ь с к а я н о ч. Т у м а н. В е ц е р. Д о ж д ж* (В. Быкаў). *Ц е м е н ь. С о с н ы. Е л к і. М о х. К а р а...* *Разгарысь, вячэрняя зара, у туманнай вышыні* (М. Багдановіч); могуць быць часткамі складаных сказаў: *С у х і п я с о к, с у х і я г а ц і, с у х і т у м а н б а л т ы й с к і х в о д* (А. Пысін). *А с ц я р о ж н а с ц ь, х і т р ы я к о д ы, к л ы ч ы д а я к і х н а ў р а д х т о з н ы д з е ц я п е р...* (І. Шамякін). Намінатыўныя сказы толькі канстатуюць наяўнасць, існаванне прадметаў ці з'яў, не дапускаючы прэдыкатыванай развітасці, яны не могуць быць адмоўнымі.

Намінатыўныя сказы, як правіла, бываюць апавядальнымі, зрэдку — пыталымі, калі сцвярджэнне суправаджаецца адценнем нечаканасці, здзіўлення: *В ы й с ц е к р ы н і ц. В о д ы. В о д ы. С т р у м е н ь ч ы к і, р у ч а і н ы, р а к а, м о р а* (У. Караткевіч). *У з л е с а к ? П а л я н а ? Ш ы р о к а я п р о с е к а ? — А-а, гэта яна ўжо — нейтральная паласа* (Я. Брыль). Зрэдку намінатыўныя сказы могуць быць і клічнымі. У клічных сказах выражаецца эмацыянальная ацэнка той ці іншай з'явы рэчаіснасці, у іх могуць быць узмацняльныя часціцы: *М а р ы л ь к а б ы л а ж ы ц я р а д а с н я я, г э т а к а я в я с ё л а я. М а л а д о с ц ь !* (К. Чорны). *О т о, б р а т, г о р а д ! О т д а м і ш ч ы, о т о д з е с ы п а л і г р а ш ы ш ч ы ! Я к і я в е ж ы і к а с ц ё л ы ! Я к т о л ь к і і х т р ы м а ю ц ь д о л ы !* (Я. Колас).

Паводле семантыка-функцыянальных прымет намінатыўныя сказы падзяляюцца на быццёвыя і ўказальныя.

Б ы ц і й н ы я, ці экзістэнцыяльныя, с к а з ы с ц в я р д ж а ю ц ь быццё, існаванне з'яў, прадметаў як фактаў рэчаіснасці. У іх пералічваюцца наяўныя прадметы абстаноўкі ці пейзажу, абазначаюцца даты, апісваюцца разнастайныя з'явы. Часцей за ўсё пры дапамо-

зе такіх сказаў даюцца апісанні статычнай абстаноўкі. Пры гэтым у пачатку тэксту яны нярэдка раскрываюць час і месца сітуацыі: *Ноч. У мроку нікнуць травы і кусты* (Я. Колас). *Нямая бель... Гаі. Дубровы... Маўчаць за возерам стагі* (П. Трус). *Чэрвень шэсцьдзесят першага... Гарачы, парны поўдзень* (Я. Брыль).

Канструктыўны састаў галоўнага члена быццёвых намінацыйных сказаў лексічна абмежаваны. У ролі галоўнага члена звычайна выступаюць назвы з’яў і стану прыроды, падзей, пэўных адрэзкаў часу ці прасторы. Менш прыстасаваны да гэтай ролі назоўнікі з прадметна-канкрэтным значэннем, якія атрымліваюць намінацыйна-быццёвы сэнс толькі тады, калі яны ўжываюцца ў адным радзе з іншымі намінацыйнымі сказамі: *Ноч. Халодная зямлянка. Перастрэлка. Цішыня* (П. Глебка). *Ціхі след. Зорны шлях. Цішыня* (К. Кірэенка). Немагчыма ў якасці быццёвых намінацыйных сказаў ужыванне адушаўлёных назоўнікаў. Не маюць быццёвага значэння, а таму не ўтвараюць быццёвых намінацыйных сказаў зборныя назоўнікі.

У к а з а л ь н ы я н а м і н а т ы ў н ы я с к а з ы, акрамя паведамлення пра існаванне з’яў, паняццяў і прадметаў, указваюць на іх. Такія сказы ў сваім складзе маюць указальныя часціцы *вось, вот, вунь, во*: *Вось і яна, зямля Данская! Вянок прыязнейшых прымет уводзіць Даліна ў свой свет* (Я. Колас). *Вось а з ё р н ы к р а й. Марэнныя грады, шматкіламетровыя «агароджы» з валуноў на межах. І многія-многія сотні азёр* (У. Караткевіч). Спалучэнне часціц *вось і, вунь і* ўказвае на прадмет, паняцце, з’яву, якія ўспаміналіся раней або якіх чакалі: *Вось і станицыя. Дарога скончана* (Я. Колас). *Унь і хата, сад вішнёвы* (Я. Колас). *А вунь і запаветны, не менш як шасцісотгадовы, дуб* (У. Караткевіч). У склад указальных намінацыйных сказаў нярэдка ўваходзіць часціца *ну*, якая пачынае сказ, як правіла, у сказах яна ўжываецца са значэннем з’яўлення пажаданага прадмета: *Ну вось і лінія. Яна перасякае мне дарогу* (Я. Колас).

Намінацыйныя сказы — гэта лаканічная форма замалёвак прыроды, апісанне розных абставін, месца, часу, падзей. Гэтым і тлумачыцца іх частае выкарыстанне ў мастацкіх творах: *Вось і ноч. Нада мной заліліся слязамі нябёсы* (М. Багдановіч). Развітыя і неразвітыя намінацыйныя сказы часта ўжываюцца ў рэмарках да п’ес, у кінасцэнарыях, дзе малююцца абставіны дзей, а таксама там, дзе патрабуецца найбольшая дакладнасць і сцісласць у апісаннях (рэпартажы, дзённікі, фельетоны і г. д.): *Ноч. Густы лес. Два буданы, старыя, накрытыя яловымі галінкамі...* (Я. Колас). *Гарадскі сквер. Бакавая бязлюдная алея. Дрэвы. Лаўка* (І. Шамякін). *Ад крыві чырвонай фарбаваўся Нёман. Гаціліся гаці з трупаў на вадзе. Дзікі світ і бразгат. І выццё і гоман. Бітва, як ніколі... Бітва, як нідзе...* (З. Бядуля). Уласна апісальныя намінацыйныя сказы ствараюць цэ-

ляя замалёўкі, у якіх кожная дэталё выпісана асобна. Сустракаюцца апісанні амаль з адных уласна апісальных намінатыўных сказаў. Прыкладам можа служыць верш Я. Коласа «Палескія вобразы»: *Цёмны бор, кусты, балоты, кучы лоз і дубняку, рэчкі, купіны, чароты, мора траў і хмызняку; мосцік, зложаны з бярэвенняў, брод і грэбля...* Выкарыстоўваюцца намінатыўныя сказы і ў размоўным стылі.

Канструкцыі, якія прымыкаюць да намінатыўных сказаў

З намінатыўнымі сказамі могуць фармальна супадаць некаторыя сінтаксічныя канструкцыі. Гэта такія канструкцыі, якія або не заключаюць у сабе значэння быцця, існавання і не здольны да самастойнага функцыянавання, або з'яўляюцца няпоўнымі двухсастаўнымі сказамі.

Да намінатыўных сказаў не адносяцца:

1. Назвы кніг, устаноў, надпісы на вывесках, загаловкі і пад., асноўная функцыя якіх — называнне без значэння быцця: *камедыя «Хто смяецца апошнім». «На ростанях». Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Педагагічны універсітэт. Часопіс «Польмя». Напрамак «Брэст — Масква».*

2. Назвы асоб па імені, прозвішчу, пасадзе, спецыяльнасці, становішчу і пад.: *Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч. Кандрат Кандратавіч Крапіва. Старшы навуковы супрацоўнік. Доктар навук.*

3. Канструкцыі, якія сведчаць аб наяўнасці ў каго-небудзь пэўных прадметаў: *Т р э ц і. Кашулі, спадніцы, ручнікі вышываныя! М а л ь в і н а. Міскі, талеркі, гаршкі маляваныя!* (В. Вольскі).

4. Канструкцыі, якія заключаюць характарыстыку таго, што было ў папярэднім сказе ці ясна з кантэксту. Гэта няпоўныя двухсастаўныя сказы з выказнікам у форме назоўнага склону. Яны цесна звязаны з папярэднім кантэкстам: — *«Вы хто ж будзеце?» — лагодна запытаў селянін. — «Настаўнік», — адказаў Лабановіч* (Я. Колас). Такія канструкцыі з'яўляюцца своеасаблівым прэдыкатам да папярэдняга сказа ці да дзейніка, які падразумяваецца. Прэдыкатыўнасць гэтых сказаў — адметная рыса, што адрознівае іх ад намінатыўных сказаў.

5. Сказы, якія называюць характэрную прымету таго, аб чым гаварылася раней: *Ён быў падобны на мерцвяка. Белья шчокі, пустыя вочы, пасіпельныя губы* (А. Чарнышэвіч).

6. Сказы, якія ўказваюць на прычыну таго, аб чым гаворыцца ў папярэдніх сказах. Такія канструкцыі цесна звязаны з кантэкстам: *«Я гуляю... пасля навальніцы... Азон. Раса...»* (І. Шамякін).

7. Двухсастаўныя сказы з пропускам дзеяслова быцця. Пры наяўнасці хоць аднаго слова з саставу выказніка сказ нельга лічыць намінатыўным: *Пад вярбой зялёнай — луг мурожны* (А. Вялюгін).

Словазлучэнне *пад вярбой* — адзіны прадстаўнік групы выказніка, што не дазваляе адносіць такі сказ да намінатыўных.

8. Слова і словазлучэнні этыкету: *Добры дзень! Хлеб-соль! Маё шанаванне! Дзякую! Прыўтанне!*

9. Канструкцыі з назоўным уяўлення, ці назоўным тэмы, — аднаасатаўныя канструкцыя, якія арганізаваны з назоўніка ў форме назоўнага склону і абазначаюць прадмет ці з'яву, уяўленне пра якія ўзнікла ў таго, хто гаворыць. Такія канструкцыі адрозніваюцца ад намінатыўных сказаў тым, што не маюць закончанага сэнсу і патрабуюць канкрэтызацыі і ўдакладнення ў далейшым кантэксте. Яны не з'яўляюцца самастойнай адзінкай зносін, а функцыяніруюць у цеснай сувязі з іншымі адзінкамі ў тэксте: *Спадчына. Якое простае слова, і які няпросты яго сэнс! Сапраўды, цяжка ўявіць сабе чалавека без гісторыі, без кроўных сувязей з роднай зямлёй, без адчування сваіх вытокаў, без памяці, без душы, без роду і племені* (В. Вітка). *Кветкі? У полі іх зараз няма* (В. Каваль).

Своеасабліваць такіх канструкцый у тым, што назоўнік у назоўным склоне ці іменнае словазлучэнне даюць назву ўяўленню, а не паняццю, і патрабуюцца далейшая яго расшыфроўка: *Іван Мележ... Ён быццам пасланы быў у жыццё, у свет той зямлёй, дзе нарадзіўся, каб расказаць людзям, што гэта край такі паляшукі, а шырэй — беларускі, расказаць усяму свету, хто мы, беларусы, і што няём чалавецтву* (А. Адамовіч).

Прызначэнне канструкцый з назоўным тэмы — падкрэсліць, выдзеліць той прадмет думкі, інфармацыя пра які будзе толькі ў наступным сказе ці сказах: *Вялікая Айчынная... Не ведаю, ці загойца калі-небудзь раны, ці заціхне боль у народнай памяці аб вайне* (Р. Смольскі); *Жаваранак! Гэта ж ён — згустак майго болю і ўспамінаў* (У. Аляхновіч). Назоўны тэмы, пазбаўлены прэдыкатыўнасці, толькі рыхтуе чытача да наступнага, асноўнага паведамлення. Назоўны тэмы цесна звязаны з наступным сказам, абапіраецца на яго. Менавіта гэта службовая функцыя, а таксама самастойнасць назоўнага тэмы дазваляюць адмежаваць яго ад намінатыўнага сказа — самастойнага выказвання.

Сутнасць канструкцый, якія ўключаюць назоўны тэмы, удала ракрываецца з пазіцыі тэорыі актуальнага члянэння сказа. Згодна з гэтай тэорыяй, у сказе можна выдзеліць два асноўныя сэнсавыя элементы: тое, аб чым гавораць (г. зн. аснову выказвання, зыходны пункт, тэму), і тое, што гавораць аб гэтай аснове (г. зн. ядро выказвання, новае, рэму). Папярэднічаючы тэме выказвання, назоўны тэмы падкрэслівае яе, выдзяляе, стварае асобае напружанне, настрой чакання. Сказ, які ідзе за назоўным тэмы, сам па сабе выдзяляе і тэму, і рэму, але тэма гэта абазначаецца двойчы: сваё першапачатковае абзначэнне яна атрымала ў папярэдній кан-

струкцыі. У выніку двайнога абазначэння тэмы і ствараецца экспрэсія выказвання.

Назоўны тэмы вымаўляецца з асобай інтанацыяй фразавога тыпу, з дапамогай якой ён аддзяляецца ад наступнага сказа: «*Мама!*» — слова гэтае кранула самыя найлепшыя пачуцці ў душы (І. Шамякін). «*Васіль... Васіль...*» — уварвалася, пранізала ўсю яе, нека асабліва, да болю дарагое — у горле зашчымела ад гора (І. Мележ).

Сказы са значэннем уяўлення ўжываюцца звычайна пры апісанні разважанняў, успамінаў пра каго-, што-небудзь.

10. **Вакатыўныя сказы.** В а к а т ы ў н ы м і (ад лац. *vocativus* — клічны склон) называюцца аднаасастаўныя сказы, якія арганізуе галоўны член, выражаны назоўнікам або займеннікам у форме назоўнага склону і аформлены асобай інтанацыяй, ускладненай выражэннем пачуцця гаворака: «*Вы?! — здзівіўся Вадзім, пазнаўшы ў жанчыне, якая стаяла каля матчынай магілы, сваю першую бальнічную сястрычку. — Вы?! Тут?! Я не разумею...*» (Т. Бондар). «*Раман Фаміч!*» — з просьбай і перасцярогай працягнуў здаравяка і перасмыкнуў плячыма (М. Ракітны).

Вакатыўныя сказы, у адрозненне ад намінатыўных, перадаюць адносіны аўтара да асобы, а не сцвярджаюць яе існаванне: «*Сцяпан?... — Вось яно, матчына здзіўленне*» (Т. Бондар). «*Валошка!*» — *грыгнуў дырэктараў бас* (В. Карамазаў). Прыведзеныя прыклады паказваюць, што вакатыўныя сказы па сваёй форме некалькі збліжаюцца са звароткам, але адрозніваюцца ад яго большай семантычнай і граматычнай самастойнасцю: зваротак не з'яўляецца самастойнай камунікатыўнай адзінкай, бо не ўяўляе сабой асобнага выказвання, а ўваходзіць у структуру сказа як адзін з яго кампанентаў; вакатыўныя ж сказы — гэта самастойныя адзінкі, якія не ўваходзяць у структуру іншых сказаў як іх асобныя кампаненты і выражаюць, хоць і не расчлянёна, думкі, пачуцці, волевыяўленне.

У структурна-граматычных адносінах вакатыўныя сказы характарызуюцца тым, што ў іх нельга выдзеліць ні дзейніка, ні выказніка, не бывае ў іх даданых членаў сказа, акрамя азначэння.

Па форме выражэння вакатыўныя сказы аднатыпныя, таму ў аснову іх класіфікацыі кладуцца не структурна-граматычныя, а функцыянальныя прыметы. Пры гэтым прымаюцца такія асаблівасці інтанацыі, ад якіх звычайна і залежаць іх сінтаксічныя функцыі. Усе вакатыўныя сказы можна падзяліць на тры групы з пункту гледжання іх функцый, складанасці зместу.

Да першай групы адносяцца вакатыўныя сказы, якія выражаюць заклік, просьбу ці патрабаванне адгукнуцца, адказаць: «*Іван Пятровіч!*» — *паклікалі з двара* (У. Краўчанка). «*Бацька!*» — *пачуў ён устрыжаны шэпт і аглянуўся* (Я. Колас).

Да другой групы адносяцца вакатыўныя сказы, якія выражаюць рэакцыю на словы ці дзеянні суб'едніка. Падобныя сказы часта ўжываюцца з мэтай спыніць выказанне суб'едніка. Яны суправаджаюцца рознымі пачуццямі: просьбы, папроку, спачування, гневу. Сказы гэтай групы могуць ужывацца з выклічнікамі *эх, ах* і інш. У іх часта двойчы паўтараецца галоўнае слова, што стварае асобую падкрэсленую экспрэсіўнасць: «*Эх, Зося! — так Янка гаворыць бывала: — За што мяне шчасце такое спаткала!*» (Я. Купала). *Эх, Шапятовіч, Шапятовіч...* (І. Шамякін). *Ай малады! Малады! Брыдка! Праз тры дні вяселле, а ён расцягнуўся, як навой!* (Я. Колас).

Да трэцяй групы належаць вакатыўныя сказы з выклічнікам, які выражае пачуцці, што ўзнікаюць у момант пазнавання, прыпамінання: — *А, гэта ты, Аўгінька!* (Я. Колас). — *А, гэты! — прамовіў начальнік* (Я. Колас).

Генітыўныя сказы

Г е н і т ы ў н ы м і называюцца аднастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны назоўнікам у родным склоне (ад лац. *genitivus* — родны склон), які не толькі перадае значэнне наяўнасці, існавання прадмета, але і характарызуе яго ў колькасных адносінах: *Грыбоў жа, грыбоў! Самі ў кош просяцца* (В. Каваль). *Кірмашовы дзень. Народу!* (С. Баранавых). *А дарог жа, дарог, ды прасторных якіх, што яснотай дышуць!* (Я. Колас).

Назоўнікі ў родным склоне, якія з дапамогай інтанацыі ператварыліся ў сказ, набываюць у незалежнай пазіцыі сінтаксічнае значэнне быццёнасці. Дзякуючы гэтаму сказ атрымлівае граматычную аформленасць і камунікатыўную значымасць, г. зн. заключае паведамленне. Сам генітыў тут мае суб'ектнае значэнне. Гэта форма выконвае функцыю называння прадмета (ці прадметаў) і сцвярджэння наяўнасці яго (ці іх) у вялікай колькасці, а значыць, функцыянальна генітыўныя сказы блізкія да намінатыўных. Тыповае значэнне такіх сказаў — 'паведамленне пра колькасць названых прадметаў' — перадаецца расчлянёна:

родны склон + колькаснае слова ці словазлучэнне.

Колькаснае значэнне ў генітыўных сказах можа быць выражана фразеалагічнымі спалучэннямі: *Клопатаў — на горла! Ягад — хоць прыгаршчамі збірай!*

Генітыўныя сказы маюць прызвязачную структуру выказніка: *Кніжак (ёсць, было, будзе) многа*. На месцы адсутнай звязкі *ёсць* можа ставіцца працяжнік: *Адпачынку — дзве гадзіны*. Працяжнік становіцца неабходным знакам, калі выказнік генітыўнага сказа мае нестандартную, «сказавую» форму выражэння: *Кніжак — колькі*

хочаш, паперы і шыйткаў — хоць заваліся, настаўнікі — усе з вышэйшай адукацыяй (М. Лужанін).

З фармальна-граматычнага пункту гледжання генітыўныя сказы нельга прызнаць двухсастаўнымі, бо родны склон імя не можа быць дзейнікам. Але відавочна і тое, што родны склон тут усётакі «прадмет думкі», зыходны тэматычны пункт («тэматычны дзейнік»), на які арыентуецца выказнік. Сінтаксічнае значэнне такіх сказаў адназначна акрэсленае: яны выражаюць колькасную, прасторавую або часавую меру таго, што называецца ў родным склоне: *Снегу на пояс. Клопатаў безліч. Дзяцей двое.*

Сфера выкарыстання генітыўных сказаў даволі шырокая. Яны выкарыстоўваюцца ў мове мастацкай літаратуры ў асноўным у дыялагічнай і маналагічнай, эмацыянальна афарбаванай мове, у публіцыстычным і размоўным стылях.

Нячленныя сказы

Як асобны тып сказаў вылучаюцца сказы **н я ч л е н н ы я** (нерасчлянёныя, словы-сказы). У адрозненне ад двухсастаўных сказаў (што маюць састаў дзейніка і састаў выказніка) і аднасастаўных (што маюць састаў галоўнага члена), нячленныя сказы — бессастаўныя. Яны прадстаўлены аднаслоўнымі марфалагічна нязменнымі кампанентамі, якія не могуць быць ні галоўнымі, ні даданымі членамі сказа, бо не выражаюць сінтаксічных адносін. Аднак такія канструкцыі інтанацыйна аформлены і перадаюць закончаную думку (у межах пэўнага кантэксту), што і дазваляе называць іх сказамаі: «*У зьярыцы служыш?*» — «*Ага!*» — «*То добра...*» (А. Карпюк).

Выконваючы ў мове толькі камунікатыўную функцыю (сродку зносін), нячленныя сказы з'яўляюцца неад'емнай часткай дыялогу, чаму садзейнічае іх лаканічнасць, экспрэсіўнасць і ўзаемаабумоўленасць. Менавіта ў дыялогу кантэкст і інтанацыя надаюць ім закончанасць: «*Мікола!*» — «*Ну!*» — «*Хадзі сюды*» (К. Чорны).

Тое, што нячленныя сказы выражаюць толькі эмацыянальную, валявую, экспрэсіўна-ацэначную рэакцыю таго, хто гаворыць, на сітуацыю, але не называюць пры гэтым ні характару гэтай рэакцыі, ні самой сітуацыі, абумоўлена марфалагічнымі асаблівасцямі кампанентаў, што выступаюць у якасці такіх сказаў. Гэта словы, якія не маюць намінацыйнай функцыі: выклічнікі (*эй, эге, ого, фі, ай, вон* і пад.), часціцы (*так, не, ну, хіба, няўжо* і інш.), мадальныя словы (*вядома, праўда, безумоўна, канечне* і пад.), формулы ветлівасці (*дзякуй, калі ласка, бывай, выбачай, здароў*), непадзельныя спалучэнні (*Ды ўжо ж! Нічога падобнага! Вось табе і на!*).

Нячленныя сказы могуць быць сцвярдзальнымі: «Забраў курыва?» — «Ага» (А. Карпюк); адмоўнымі: «Так жа можна прастудзіцца». — «Нічога, нічога, я не прамокла» (А. Макаёнак); эмацыянальна-ацэначныя: «Го, каго я бачу!» — усклікнуў ён, пераступаючы парог каліткі (М. Ткачоў); пытальныя: Дык што? Загарэлася вока на апошнія яліны? (В. Карамазуў); пабудзальныя: «Толькі — ша!» — Ігнат Андрэевіч прылажыў палец да вуснаў (І. Шамякін).

Няпоўныя сказы

Няпоўнымі з'яўляюцца сказы, у якіх адсутнічае адзін або некалькі членаў сказа, што неабходны для выражэння закончанага думкі. Няпоўнымі лічацца сказы з пункту погляду іх структурнай арганізацыі пры супастаўленні з поўнымі мадэлямі, у сэнсе ж перадачы інфармацыі яны паўнацэнныя і камунікатыўна дастатковыя адзінкі (калі абапіраюцца на кантэкст ці моўную сітуацыю): За дуброваю на Панскім возеры жаласна енчылі кнігаўкі. Лёталі і плакалі (В. Карамазуў). «Дакумент!» — кінуў чырвонаармеец (Я. Колас). Апушчаныя члены сказа лёгка ўзнаўляюцца з кантэксту, але ў большасці выпадкаў пастаноўка іх на свае пазіцыі ў структуры сказа парушае яго лаканічнасць і выразнасць, а ў некаторых выпадках выяўляе ненатуральнасць маўлення: Быў поўдзень. Ззяла сонца. Па небе між дубовых, з зялёнага каракуля, шапак плавалі нерухомыя аблачыны. І белыя, і шэрыя. З тых шэрых і пырснуў дождж. Нечакана. Пад сонцам. Сляпы. Пырскнуў і хуценька суняўся. А потым зноў разавоіцца. І сонца ззяла, і залаты дождж імжыў (В. Карамазуў).

Апускаяцца могуць як даданыя, так і галоўныя члены ў двухсастаўных і аднасастаўных сказах. Самымі разнастайнымі паводле граматычнага саставу з'яўляюцца няпоўныя сказы ў дыялагічнай мове, бо тут вельмі істотныя і пазамоўныя фактары: міміка, жэсты, сітуацыя. Таму ў склад няпоўных сказаў уваходзяць толькі тыя кампаненты, якія падтрымліваюць і развіваюць далейшае паведамленне: «А ты куды на сваім драндулец?» — «На работу. Куды ж яшчэ?» — «Па чаравіках — як да дзевак» (В. Карамазуў).

Эліптычныя сказы

Эліптычнымі прынята называць такія канструкцыі, структура якіх мае незамяшчаную сінтаксічную пазіцыю выказніка. Эліптычныя сказы характарызуюцца семантычнай неадназначнасцю, і таму для кампенсацыі апушчанага члена патрабуюцца або ўласныя лексіка-граматычныя сродкі, або іншыя паказчыкі значэння эліптычнага сказа. Названыя сказы характэрны пераважна для твораў мастацкай літаратуры і інфармацыйна-публіцыстычных тэкстаў, а таксама для гутарковай мовы.

Паводле значэння эліптычныя сказы падзяляюцца на некалькі відаў. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца сказы са значэннем *статальнай лакалізацыі*. У такіх сказах акалічнасці ўказваюць месца знаходжання аб'екта адносна пэўнага арыенціра: *Зноўку ў ліпавых начоўках — дзіця і песня. Толькі гайдані* (Т. Бондар). *Твае салдаты — тут, у акопах* (А. Дудараў). *Знекуль выскачыў газік, пабег сургунём. На ім — дзядзька Тамаш з велічэзным снапом* (П. Броўка). *На вуліцы — радасны спеў птушак* (А. Бачыла). *Наперадзе — стары драўляны млын* (А. Машара). *За беражком — чыстая вада* (І. Мележ). *За дугам — магільнік, хмызняк і багна* (З. Бядуля). *Там, за сінім ціхім борам, — шмат засмучаных суніц* (А. Куляшоў). *За дзеравянаю канцавою вуліцаю — мураваны грывучы горад* (К. Чорны). Прычым акалічнасць месца ў большасці выпадкаў з'яўляецца дэтэрмінаванай і размяшчаецца ў пачатку сказа.

Таксама шматлікую групу складаюць эліптычныя канструкцыі са значэннем *актыўнага дзеяння суб'екта*. Названыя сказы звычайна ўключаюць адначасова акалічнасці і дапаўненні, якія і канкрэтызуюць значэнне апушчанага дзеяслова. Прычым падобныя эліптычныя канструкцыі паводле структуры могуць суадносіцца як з двухсастаўнымі, так і аднасастаўнымі сказами: *Усіх — у горад!* (Звязда). *Сыночак, куды ж гэта цябе* (І. Мележ). *Паптам нашы маленькі Уладзік — за начальніка руку* (П. Броўка). *Убегла ў пакой. Кнігі, шыйткі са стала — на падаконнік. Стол — ад сцяны. На стол — чысты настольнік* (І. Мележ). *Глядзі за ім... А Гузу — паранку. Зіма надыходзіць — у лес трэба будзе* (І. Мележ). *А ён задумаў — басейн на пяцьдзесят метраў! Палац з садам* (А. Дзялендзік). Эліптычныя сказы са значэннем уздзеяння або ўзаемадзеяння маюць у сваёй структуры акалічнасці і дапаўненні, якія канкрэтызуюць значэнне апушчанага дзеяслова: *Усё от думаю: каб Хадоська была, каб з Канапляначкаю полечку ці кадрыліцу — на васемнаццаць кален* (І. Мележ). *Не, спаць няма калі! Трэба — за шыйткі* (І. Мележ). *Аратаму — яго сявёнкі, стральцу — рог, музыку — бубен ці жалейку, а кавалю — гвозд ці падкову* (М. Танк).

Эліптычныя сказы са значэннем *маўленчых працэсаў* уключаюць абавязкова суб'ект, адрасат або аб'ект маўлення. Суб'ектам маўленчага працэсу звычайна выступае асоба, якая ажыццяўляе маўленчы працэс, а адрасатам — той, да каго звяртаюцца. Аб'ект маўленчых працэсаў змяшчае «прадмет» гаворкі, тое, што паведамляецца адрасату: *Чаму ты думаеш, што я жартую? Я — сур'ёзна* (М. Матукоўскі). — *Ты — пра каго? — Я пра — Мар'яну...* (Н. Гілевіч). *Адзін — пра перагрэў планеты і сусветны патоп, другі — пра амярывенне сусветнага акіяну, трэці — аб апустыньванні кантынентаў* (М. Матукоўскі). *Сябе — за найгоркі з грахоў, дарогу — за ўпартасць і муку...* (Т. Бондар). *Пра Аўласа, відаць, нехта — са зла* (А. Макаёнак).

Значную групу складаюць эліптычныя сказы са значэннем перамяшчэння ў прасторы. Такія сказы ўключаюць суб'ект і абавязкова акалічнасць са значэннем прасторавага арыенціра: *А мы — цераз поле і ў лес* (В. Быкаў). *Я лепш — на паляванні. Прырода, Прастор...* (А. Дзялендзік). *Я лепш — на вакзал. Пакуль лаўкі не занялі* (В. Быкаў). *Я цябе магу і сілай — у паліцыю. У парадку мабілізацыі* (В. Быкаў). *Усіх — сюды, у ланцуг* (В. Быкаў). *Сяржанта Ягор'ава — да мяне* (І. Мележ). *Ну што ж, да Кацярыны, лепшай даяркі, — ахвотна* (А. Дзялендзік). *Дык глядзі, пасля абеду забаранаваць — раз! А вечарам на заняткі — два!* (А. Макаёнак). *Пад такім агнём немагчыма нават і па-пластунску* (В. Быкаў).

Эліптычныя сказы маюць неадназначны характар, і таму абавязкова павінны мець у сваім складзе *паказчык значэння*. Ролю ўнутрысказавых паказчыкаў значэння эліптычных канструкцый выконваюць дапаўненні, акалічнасці, аднародныя або адасобленыя члены, а таксама парцэляваныя канструкцыі. *Д а п а ў н е н н і ў* якасці паказчыка значэння выкарыстоўваюцца ў эліптычных сказах, у якіх колькасны склад з'яўляецца дастатковым для функцыянавання названай адзінкі: *Т а б е найперш — аўтамат. Далей — правіцельственная ў з н а г а р о д а*. *Ну і ў атрад, вядома, сходу* (В. Быкаў). *Аўласавым коням — дваіную порцыю аўса* (А. Макаёнак). *Лепш паслухай. Вершы гэтыя — табе* (А. Макаёнак). *Пяшчотна — в а м, а в а м — бяда, а в а м — дакука* (Р. Баравікова).

А к а л і ч н а с ц і ў эліптычных сказах, як правіла, указваюць на розныя абставіны працэсу і таму дакладна канкрэтызуюць значэнне апушчанага дзеяслова: *Я — на гарышча, — адразу сагнаўшы ўсмешку сказала Марыя* (В. Быкаў). *Хай хто-небудзь спачатку — адзін, як бы ў разведку* (В. Быкаў). *У Вільню б хоць на міг* (Р. Баравікова). *Пад такім агнём немагчыма нават і па-пластунску* (В. Быкаў).

Удакладняць значэнне сказа могуць і *аднародныя ў да ч ы н е н н і да э л і п с а в а н а г а в ы к а з н і к і*. У сказах выразна фарміруецца семантыка апушчанага дзеяслова на аснове ўзаемадзеяння матэрыяльна выражанага выказніка і акалічнасці пры эліпсаваным выказніку. Канкрэтызацыя значэння адбываецца тут дзякуючы ўзаемадзеянню кампанентаў сказа: *Рабочыя закончылі засыпаць кар'ер і — дахаты* (Польмя). Паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным паказчыкам могуць усталявацца і прычынна-выніковыя адносіны: *Убачыў Піліп у вёсцы немцаў — і назад, у лес, да партызан* (А. Кулакоўскі). Аднародныя выказнікі — матэрыяльна выражаны і эліпсаваны — могуць выражаць неадпаведнасць падзей: *Салдат доўга — у начную цемру, аднак нічога не заўважыў* (В. Быкаў). Паміж эліпсаваным і выражаным дзеясловамі сувязь можа быць злучнікавай і бяззлучнікавай: *Мусіць, пералез цераз плот і — у двор*

да старасты (В. Быкаў). Мне ён пра гэта не сказаў нічога, у першы выхадны ўзяў у Сяльцы фурманку, вучня, таго пераростка, што пілаваў з ім дрэва, — і зноў у Княжава (В. Быкаў). Міхал — сам з сабою ўголас і гэтага не прыкмячаў (К. Чорны). Школьнікі летам — ягады і грыбы, і гэтым зарабляюць (ЛіМ). Неба — вялікай хмарай, і ад гэтага стала цёмным (Я. Брыль). Алена дахаты — позна, і праз гэта не пагаварыла з бацькамі (А. Русак). Значную ролю ў фарміраванні значэння апушчанага дзеяслова адыгрывае і характар адносін паміж эліпсаваным і выражаным выказнікамі. Як спалучальныя, так і далучальныя адносіны ўтвараюць ледзь улоўныя адценні значэння, якія і надаюць неабходную семантыку сказу: *Калгас «Новая зара» ўборку зернавых — позна, і ў сувязі з гэтым спазніўся з пасевам азімых* (Звязда). *Васіль пасля заканчэння сельгасакадэміі — у калгас на працу, ды так і застаўся тут назаўжды* (Звязда). *Маці, Алена Пятроўна, сына — у школу рана, у сем гадоў, і гэтым самым выказала жаданне даць Аляксею добрую адукацыю* (Чырвоная змена). Паміж эліпсаваным і выражаным выказнікам могуць фарміравацца прычынна-выніковыя адносіны: *Іван Пятровіч Сяднёў вельмі любіў дзяцей, і менавіта таму трыццаць гадоў — школьным настаўнікам* (Чырвоная змена). *Партызаны адчувалі небяспеку, і менавіта таму хутка з вёскі — у лес* (А. Шахавец). *Старшыня Васняцоў шкадаваў старую жанчыну, і толькі таму пра сына — нічога* (Звязда). Сінтаксічныя сродкі выражэння далучальных адносін — злучнікі і часціцы — выразна ўказваюць на тое, што эліпсаваны дзеяслоў змяшчае вынік у адносінах да выражанага. Фарміраванне семантыкі ў падобных сказах абумоўлена таксама і тым, што любая далучальная канструкцыя (аднародны член, адасоблены, парцэлят і інш.) заўсёды праецыруецца ў і структурным плане, і ў семантычным на далучаемую канструкцыю.

У якасці паказчыка семантыкі канструкцый з эліпсісам дзеяслова часта выкарыстоўваюцца адасобленыя члены сказа. Сінтаксічная прырода адасаблення прадвызначае пэўную сэнсавую мэтанакіраванасць выказвання. Для канструкцый з эліпсісам дзеяслова важнымі з'яўляюцца камунікатыўныя і семантычныя ўмовы адасаблення. Камунікатыўныя ўмовы адасаблення прадвызначаюць не толькі выдзяленне актуальнага адрэзка інфармацыі, а і проціпастаўленне імпліцытнаму ў выказванні. Эліпсіс у сказе фарміруе імпліцытную інфармацыю, якой супрацьпастаўляецца экспліцытная — адасоблены член сказа. З семантычных умоў адасаблення актуальнымі для канструкцый з эліпсісам дзеяслова з'яўляецца пабольшаная сэнсавая нагрузка адпаведных членаў у сказе, дзякуючы якой яны набываюць значэнне дадатковага паведамлення, якое і выступае паказчыкам семантыкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Прычым сам працэс фарміравання

семантыкі ў эліптычнай канструкцыі з'яўляецца складаным і абу-моўлены некалькімі прычынамі. Па-першае, гэта семантычная спалучальнасць адасобленага члена і эліпсаванага дзеяслова: магчымасць або немагчымасць пэўнай лексемы, што ўваходзіць у склад адасаблення, спалучацца з эліпсаваным дзеясловам. Па-другое, гэта ўзмоцненая сэнсавая нагрузка адасаблення, дзякуючы якой яно становіцца камунікатыўным і сэнсавым цэнтрам сказа і фарміруе на аснове «адваротнай» валентнасці семантыку эліпсаванага дзеяслова.

Адасобленыя *азначэнні* могуць выступаць у якасці паказчыка семантыкі ў эліптычных канструкцыях. Падобная функцыя абу-моўлена некалькімі фактамі. Па-першае, гэта характар семантыка-сінтаксічных адносін паміж адасобленымі азначэннямі і сінтаксічнай пазіцыяй апушчанага выказніка. Паўпрэдыкатыўныя адносіны дазваляюць узаемадзейнічаць пазіцыі прэдыката з адасобленым азначэннем. А гэта прадугледжвае цесную сінтаксічную ўзаемасувязь паміж названымі кампанентамі, якая стварае базу для фарміравання семантыкі сказа. Другім фактарам з'яўляюцца камунікатыўныя ўмовы адасаблення. Адасобленае азначэнне становіцца камунікатыўным ядром выказвання, што дазваляе проціпаставіць выражанае (адасоблены член) і нявыражанае (эліпсаваны дзеяслоў). Трэцім фактарам з'яўляюцца семантычныя ўмовы адасаблення. Адасоблены член сказа выступае ў якасці не столькі дадатковага паведамлення, колькі семантычнага цэнтра выказвання, які з'яўляецца дамінуючым і вызначае семантыку дзеяслова. Аднак самы важны фактар — сінтактыка эліптычнага сказа, якая дакладна вызначае семантычныя ролі кампанентаў і лексічнае напаўненне эліпсаванага дзеяслова.

Часцей у якасці паказчыка значэння эліптычнага сказа ўжываюцца адасобленыя азначэнні, звязаныя спалучальнай або бяззлучнікавай сувяззю. Пры гэтым паміж эліпсаваным дзеясловам і адасобленым членам сказа ўсталёваюцца паўпрэдыкатыўныя або радзей, атрыбутыўныя адносіны. У якасці паказчыка могуць выкарыстоўвацца толькі дапасаваныя адасобленыя азначэнні: *Мірон — каля партрэта, уражаны незвычайнай прыгажосцю маладой жанчыны* (Звязда). *Дзед Саўка, знямелы ад навіны, — пасярод хаты* (В. Хомчанка). *Уражаны пажарам, нерухомы і быццам нежывы, Мікалай доўга — у бок вёскі* (А. Бачыла). *Немаўля, закалыханае маці, — ціха ў калысцы* (Б. Мікуліч). *Іван, малады баец, спуджаны выбухам, — за дрэвы* (В. Быкаў). Выразны характар набывае семантычны паказчык, калі ён можа спалучацца толькі з адной лексмай: *Маці, нерухомая і сцішаная, — каля печы* (А. Баранавых). *Малады старшыня калгаса Пятро — да жанчын, нікім не заўважаны* (Звязда). Семантычную выразнасць набываюць эліптычныя канструкцыі, у якіх

у якасці паказчыка выкарыстоўваецца адасобленае значэнне разам з акалічнасцю: *Маладая жанчына, відаць, жняя, самлелая ад гарачыні, — хутка ў хату* (С. Баранавых). *Алена, вясёлая, — на вуліцы* (У. Шахавец). *Міхась, накрыўджаны братам, — на вуліцу* (Звязда). *Хлопцы, замёрзшыя і злосныя, адразу — да печкі* (Б. Мікуліч).

Паказчыкам семантыкі ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова могуць выступаць і *адасобленыя акалічнасці*. Гэта таксама абумоўлена некалькімі фактарамі: характарам семантыка-сінтаксічных адносін, камунікатыўнымі і семантычнымі ўмовамі адасаблення і правіламі сінтактыкі. У ролі паказчыка значэння выступаюць толькі адасобленыя акалічнасці, якія ўказваюць на спосаб дзеяння, ды і то пры ўмове цеснай семантычнай сувязі з выказнікам: *Мароз раптам, кульгаючы, — цераз двор* (В. Быкаў). Правілы сінтактыкі нярэдка з'яўляюцца асноўным фактарам, які ўплывае на фарміраванне семантыкі эліпсаванага дзеяслова. Іншыя фактары — умовы адасаблення і характар семантыка-сінтаксічных адносін — таксама з'яўляюцца важнымі ў працэсе фарміравання семантыкі эліптычнага сказа, але роля іх у гэтым працэсе другасная: *Максім Паўлавіч — да калгаснікаў, патрабуючы ад іх наводзіць сябе спакойна* (Звязда). *Песні — паўсюль, не сціхаючы* (Чырвоная змена). *Жанкі — да брыгадзіра, гамонячы і смеючыся* (І. Мележ). *Я вам — усё, ды падарязенька, да кожнай дэталі* (Польмя).

Немалаважную ролю ў функцыянаванні эліптычных канструкцый адыгрывае і характар семантыка-сінтаксічных адносін паміж паказчыкам і эліпсаваным дзеясловам. Паміж эліпсаваным дзеясловам і адасобленай акалічнасцю могуць фарміравацца і *далучальныя* адносіны. Адасобленая далучальная акалічнасць нясе пабольшаную сэнсавую нагрузку і выступае ў якасці дадатковага паведамлення. Пры гэтым пэўная «свабода» ў адносінах паміж сінтаксічнымі пазіцыямі дазваляе далучыць неабходны паказчык у патрэбнай форме. І ў падобных сказах абмежаванняў для далучэння паказчыкаў практычна няма: *Папшталён Валяціна Пятроўна — з адной вёскі ў другую, і ўсё пешшу* (Чырвоная змена). *Недалёка ў лесе — птушкі, але спуджана і трывожна* (В. Быкаў). *Тацяна часта — родныя мясціны, галоўным чынам — летам* (Чырвоная змена). *Бабулька, спужаўшыся паліцаяў, — у запечак, ды і то крадучыся і азіраючыся* (Звязда). *Міхась у горад — усяго адзін раз, ды і то пешшу* (У. Шахавец). *Старшыня калгаса — Стары Апанас — пра нарыхтоўку кармоў, прычым увесь час, перабіраючы свае невясёлыя думкі адну за другой* (Браслаўская звязда). *Раптам — гамонка, ды ўжо далёка, аж у канцы вёскі* (С. Баранавых). *Недалёка — царкоўныя званы, але быццам прыглушана* (В. Хомчанка).

Адасобленая акалічнасць не вельмі часта ўжываецца ў функцыі паказчыка семантыкі. Гэта тлумачыцца тым, што для фар-

міравання семантыкі эліптычнага сказа патрабуюцца адасобленыя акалічнасці са спецыфічным лексічным нападуненнем. Пры паўпрэдыкатыўнай сувязі паказчык павінен абазначаць спосаб дзеяння. Пры далучальных адносінах семантыка аналітычнага паказчыка больш шырокая — мера і ступень, спосаб дзеяння, час. Гэта і тлумачыць той факт, што далучальныя адасобленыя акалічнасці некалькі шырэй ужываюцца ў функцыі семантычнага паказчыка, чым акалічнасці, звязаныя паўпрэдыкатыўнай сувязю. Ужыванне адасобленых акалічнасцей у функцыі семантычнага паказчыка абумоўлена некалькімі прычынамі. Па-першае, характарам сінтаксічнай сувязі. Адасобленыя акалічнасці, звязаныя паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязю, маюць двухбаковы ўзаемаабумоўлены характар, што дазваляе дакладна вызначыць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага выказніка. Па-другое, ужыванне адасобленай акалічнасці ў функцыі паказчыка семантыкі эліптычнай канструкцыі абумоўлена правіламі сінтактыкі. Адасобленая акалічнасць можа выступаць у якасці паказчыка толькі пры ўмове, калі выразна акрэслівае семантыку дзеяслова, з якім можа спалучацца. На гэтых падставах і можна вызначыць значэнне эліпсаванага дзеяслова.

У якасці паказчыка семантыкі ў эліптычных сказах могуць ужывацца і адасобленыя *далучальныя дапаўненні*. Цікавым з'яўляецца той факт, што паказчыкам семантыкі могуць выступаць толькі далучальныя адасобленыя дапаўненні. Гэта тлумачыцца тым, што яны прымацоўваюцца да ўсёй часткі сказа і маюць, хоць і аслабленую, сінтаксічную сувязь з эліпсаваным выказнікам, што ўсталёўвае паміж імі пэўныя семантычныя адносіны. Усё гэта дазваляе сфарміраваць семантыку апушчанага дзеяслова, а эліптычным сказам — свабодна функцыянаваць у мове: *Партызаны хутка — у хату да дзеда Саўкі, і не што-небудзь, а ваенную маёмасць* (Браслаўская звязда). *Меншы Міхасёў сын, Міколка, — у хату, і не толькі дроў, а і вады* (С. Баранавых). *Заўтра наша Марынка — да нас, і не з кім-небудзь, а з маладым мужам* (В. Хомчанка). Характар семантычнага паказчыка (проціпастаўленне адмоўнага і дадатнага аб'ектаў) дазваляе больш выразна праявіць аб'ектныя адносіны.

Таксама значную семантычную выразнасць маюць паказчыкі, што ўказваюць на аб'ект узаемадзеяння (перцептыў). Гэта тлумачыцца шырокімі спалучальнымі магчымасцямі названага кампанента. У такіх сказах семантыка апушчанага дзеяслова акрэсліваецца дакладна: *Іван Сямёнавіч увесь час — пра ваенную аперацыю, і ўсё з Пятром* (Чырвоная змена). *Старшыня калгаса «Слава» П. А. Сапранкоў пра здарэнне — адразу, але не ад саміх удзельнікаў* (Браслаўская звязда). *Не адзін раз школьнікі — пра рэйкавую вайну, але не ад*

саміх партызан (Чырвоная змена). *Бабуля казку — да канца, але, відаць, ужо не дзецям, а самой сабе* (С. Баранавых). *Міхась — увесь час пра загінуўшых партызан, але больш сабе, чым дзеду Цімоху* (Полымя). *Вось ужо — і Сцяпан, ды з настаўнікам* (У. Шахавец). *Трэба — у атрад, ды не аднаму* (Звязда). *Куды ж — мне, ды ад бацькоў* (Б. Мікуліч). *Хлопцы дахаты — позна, ды і без Сцяпана* (Б. Мікуліч).

У некаторых эліптычных сказах паказчык семантыкі не толькі называе аб'ект, але і паказвае, што дзеянне ім не абмяжоўваецца. У такіх выпадках пры паказчыку часта ўжываецца адмоўе з вылучальна-абмежавальнай часціцай: *Калгасныя машыны — на ток, ды не толькі жыта і ячмень, але і пшаніцу* (Браслаўская звязда). *Школьнікі — на хатах і фермах, ды не толькі макулатуру, але і металам* (Маладосць). У дадзеным выпадку паказчык указвае і на аб'ект, які ахопліваецца дзеяннем, што абазначана эліпсаваным дзеясловам.

Часам адасобленае далучальнае дапаўненне ў эліптычнай канструкцыі актуалізуецца пры дапамозе часціцы *яшчэ*: *Хіба ты адмовішся — у тэатр, ды яшчэ з каханай* (ЛіМ). *Мы не можам — да партызан, ды яшчэ з жанчынамі і дзецьмі* (Звязда). *Хіба мог у такі час Сямён Павасараў — у лес, ды яшчэ з жонкай і малымі* (Браслаўская звязда). У падобных канструкцыях паказчык з'яўляецца семантычнай дамінантай сказа і таму ў спалучэнні з акалічнасцю выразна акрэслівае дзеяслоў, з якім можа спалучацца. Часам сустракаюцца эліптычныя канструкцыі, у якіх паказчык семантыкі, акрамя аб'ектнага значэння, набывае ўмоўна-абмежавальнае адценне: *Настаўнік увесь час — падзякі, толькі не ад улад* (Чырвоная змена). *Ты, Мікола, — пра партызана Голубева, толькі праўду* (Браслаўская звязда). *Нельга — пра гэта, нават самаму блізкаму чалавеку* (Х. Шынклер). *Малы Пятрусь кожны раз — у запечак, нават ад суседкі — цёткі Матруны* (Б. Мікуліч). *Чуткі пра нямецкую акупацыю — моцны ўплыў, асабліва на сялян* (Звязда). *Чутка пра здарэнне — хутка па вёсках, асабліва сярод жанчын* (У. Шахавец).

Відавочна, што адасобленыя члены сказа могуць выконваць ролю семантычнага паказчыка ў эліптычных сказах. Названая функцыя адасобленых членаў сказа абумоўлена некалькімі прычынамі. Важную ролю ў фарміраванні семантыкі дзеяслова адыгрываюць правілы сінтактыкі (або спалучальнасці). Яны дазваляюць вызначыць семантыку дзеяслова, які можа спалучацца з канкрэтнымі лексемамі.

У якасці паказчыка значэння эліптычнай канструкцыі выкарыстоўваюцца і *парцэляваныя канструкцыі*. Далучальныя адносіны паміж парцэлятам і эліпсаваным дзеясловам дазваляюць канкрэтызаваць умовы працякання працэсу або ўказваць на аб'ект дзеяння і таму ўдакладняць значэнне эліптычнага ска-

за: *Вартавы доўга* — у начную цемру. Аднак нічога не заўважыў (А. Кулакоўскі). *Марына Віктараўна не надта добра* — на-польску. Але разумела ўсё (П. Пестрак). *Міхась у бацькоў* — некалькі дзён. *Ды і адразу ў горад на вучобу* (А. Русак). *Стары* — у бок Піліпавай хаты. *Ласкава прыжмурыўшы вочы* (В. Хомчанка). *Піліп* — ма-лады ляснік — у бок смалярні. *Не спяшаючыся, навольна* (К. Чорны). *Змрокі* — усё гусцей. *Па палях. Па лясах і вёсках* (В. Каваль). *Наталля ўвесь час імкнулася* — пра сваю радасць. Але каму? (Маладосць). *Мы ў нядзелю* — на экскурсію ў музей Вялікай Айчыннай вайны. *Адразу тры паралельныя класы* (Звязда). *Пасля размовы з суседам Мікалай Пятровіч хуценька* — ліст. *Да Тацяны* (А. Бачыла). *Радавы Піліпенка* — у бок возера. *З вінтоўкі. Некалькі разоў* (У. Шахавец). *Дуб з бярозай* — пры дарозе. *Пра вясну, пра летні дождж* (ЛіМ). *Вясковы люд* — пра новыя падзеі. *Суседзям і сябрам* (Звязда). *У цёмны лістападаўскі вечар Антон Шэмель* — пра многае. *Ад землякоў* (Браслаўская звязда).

Пропуск дзеяслова ў эліптычных сказах не дазваляе прэдыкатыўным катэгорыям (час, лад) выражацца тыповымі сродкамі. Для гэтага ўжываюцца паказчыкі значэння часу і ладу. У якасці граматычных паказчыкаў выкарыстоўваюцца адзінкі розных узроўняў арганізацыі сінтаксічнай адзінкі. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца ўнутрысінтагматычныя паказчыкі — лексемы, што ўказваюць на значэнне часу апушчанага дзеяслова. Эліпсаваны дзеяслоў можа мець значэнне: **цяперашняга часу**: *Васіль саскочыў з ганка і на момант стаў, думаючы, дзе ісці: вуліцай ці гумнамі. У іншыя дні хадзіў праз гумны, сёння прыпазіўся, пакуль завёў каня на ўзболатак* — можна ісці і вуліцаю. *І на вуліцы цяпер* — нікога (І. Мележ). *Ты што* — і сёння на рабоце (А. Макаёнак). *Праз тыдзень каб тут былі. А цяпер* — на хатах (А. Макаёнак); **будучага часу**: ... *Турботы* — заўтра, а сёння ты — бесклапотны салавей (Л. Дранько-Майсюк). *Яшчэ навінаю сумнення і нечаканасцю азы: пасля завеі* — пацяпленне, *пасля адлігі* — маразы (А. Разанаў). *Вось яшчэ некалькі дзён і мы* — у Царыцыне, *потым паварот на Поўнач, пару тыдняў, ад сілы месяц, і мы* — за Масквой (А. Макаёнак). *Скончым школу* — і за працу, *не прапусцім нават дня* (П. Броўка) і **прошлага часу**: *Як толькі пачынала вечарэць, разбіралі інструмент і* — на станцыю (І. Мележ). *Ну, хлопцы ўсё выглязелі, разведалі і, як сцямнелася, гародамі* — на дарогу (В. Быкаў). *Бывала, у выхадны дзень збярэмся мы і* — на Дняпро... *І давай* — песні (А. Макаёнак).

Мадальныя характарыстыкі ў эліптычным сказе таксама выяўляюцца пры дапамозе паказчыкаў. Найбольш часта сустракаюцца эліптычныя сказы са значэннем загаднага ладу. Паказчыкам пабуджальнасці ў названых сказах выступае зваротак: *Маркін! У ланцуг!* (В. Быкаў). *Янка, на сход!* — крычаў тым часам Юлік каля другога

хаты (К. Чорны). — *Дзяниччык!* — хутка адыходзячы ад яго вёсткі, сказаў капітан: — *Паўзком у хмызняк і ўсіх — назад! Усіх назад, у ланцуг!* (В. Быкаў). У якасці паказчыка значэння загаднага ладу ў эліптычных сказах можа выступаць інтанацыя ў спалучэнні з парцэляванымі канструкцыямі: *У Юравічы! У бальніцу — зараз жа!* — сказаў доктар, назваўшы бацьку з сянец (І. Мележ), з дапаўненнямі: — *Ты — са мной* (В. Каваль), з часткай складанага сказа: *У каго гранаты — да мяне* (В. Быкаў). Вельмі часта ў якасці паказчыка выступае часціцы *давай, давайце, каб, ні: Давайце — у хату* (І. Мележ). *Давай — на воз* (І. Мележ). *Давайце — да камандзіра* (Б. Мікуліч). *Каб нікому болей — ні слова* (І. Мележ). *Дык глядзі, каб з хаты — нікуды!..* (І. Мележ). *Без маёй запіскі нікому ні манеткі* (А. Макаёнак). Мадальнае адценне пажаданасці або неабходнасці ў эліптычных сказах фарміруюць розныя часціцы: *Толькі б матчыну сцежку дагнаць. Толькі б з мамай — няхай перад смерцю* (Т. Бондар). *З вейкі мацінай парушынкай у сусвецце ляціць чалавек. Хоць глыточак адзін, хоць расінку на дарогу — на год, як на век* (В. Зуёнак). — *Мелка!* — сказаў Міканор Ларывону. — *Глыбей трэба* (І. Мележ). — *На покуць трэба юбілярку!* — напамніў Лёкса Тамашу (Н. Гілевіч).

Паводле структуры эліптычнага сказа падзяляюцца на простыя і складаныя. П р о с т ы я эліптычныя сказы суадносяцца з адпаведным поўным і ўключаюць акалічнасці і дапаўненні, якія з'яўляюцца дастатковымі для канкрэтызацыі зместу сказа: *Мы з Анатолем — у брыгады да касцоў* (У. Шахавец). *Мы з начы глухой — у вечны свой світанак...* (Р. Баравікова). *Клаву лепш бы ў вёску якую* (В. Быкаў). *У Маскву мяне на курсы камандзіраў і — на фронт* (П. Броўка). *А ім — далей, праз рэкі і праз сосны* (Г. Бураўкін). *Я тут з дачкой — на справе* (А. Макаёнак). *Лена той хвіляю — зноўку дамоў* (П. Броўка). *Ярам — долам, каля жыта, цераз лета, з-за ракеты — да цябе, хлапчына, напраткі* (Г. Бураўкін).

С к л а д а н ы я сказы з эліпсісам дзеяслова характарызуюцца структурнай неаднароднасцю. Эліпсавацца можа дзеяслоў у структуры складаназлучанага сказа, і пры гэтым поўная частка сказа канкрэтызуе змест часткі з эліпсісам дзеяслова: *Гэта ж дорага, мусіць, — спалохалася Сцепаніда. — Во, хадзіць няма ў чым. У Хведзькі баішмакі разарваліся, а ён — скрынку* (В. Быкаў). *Суды мы вернем якую-небудзь установу, а вам — пляч пакою* (А. Макаёнак). *Кожны раз — ці ўдзень, ці ўначы — у сеньях лякне хто-небудзь, і мяне — як токам* (А. Макаёнак). *І вот закроем мы ваенныя заводы, а іх — куды?* (А. Макаёнак). *Лісця ўзняўся віхор, і кастрычнік — на двор* (П. Броўка). *Сонца ў небе — аладкай, і зарубкаю — боль на ілбе* (Р. Баравікова). *Адчыняюцца дзверы, і на парозе — Таццяна Пятроўна* (У. Шахавец). У падобных сказах структурна поўная частка складаназлучанага сказа з'яўляецца

або паказчыкам значэння эліпсаванай часткі, або ўдакладняе ці канкрэтызуе яе змест.

У складаназалежных сказах частка з эліпсісам дзеяслова з'яўляецца, як правіла, сэнсава самастойнай і пры гэтым удакладняе або канкрэтызуе змест галоўнай часткі. Паказчыкамі значэння апушчанага дзеяслова тут выступаюць акалічнасці або дапаўненні: *Радуйся, што сэрца — на шматкі... Ад надрыўных думак і дыхання* (Р. Баравікова). *Калі ўдасца, табе найперш — аўтамат* (В. Быкаў). *Толькі скажы яму, каб дзве фотакартачкі* (А. Макаёнак). *Тут жа — дамбу трэба, плаціну трэба, каб затрымаць тых, што ў горад бягуць* (А. Макаёнак). *Мне галоўнае, каб у партызаны* (В. Быкаў).

Эліпсавацца можа дзеяслоў і ў структуры складаных сказаў з простаю мовай. Пропуск дзеяслова можа назірацца як у словах аўтара, так і ў простаю мове. Пры гэтым поўная частка ўдакладняе, канкрэтызуе змест эліптычнай або выконвае ролю семантычнага паказчыка: — *Яе, — кінуў ён на Сцепаніду, — нікуды за парог* (В. Быкаў). — *Вас не пытаюць, таварыш сяржант! — і да мяне — крыху цішэй, але ўсё тым жа тонам* (В. Быкаў). — *Ты — пра каго? — Я — пра Мар'яну* (Н. Гілевіч). *Я — на гарышча, — адразу сагнаўшы ўсмешку сказала Марыя* (В. Быкаў). — *Клава — у асець! — гукнуў ён радыстыцы* (В. Быкаў). — *Ты як — на вуліцы? — глухім, перацятым голасам запытаў ён* (І. Мележ).

У складаных сказах могуць быць эліптычнымі і ўсе часткі. У гэтым выпадку ў якасці паказчыка значэння эліпсаванага дзеяслова выступаюць унутрысінтагматычныя сродкі — дапаўненні і акалічнасці: *Аратаму — яго сявенкі, стральцу — рог, музыку — бубен ці жалейку, а кавалю — гвозд ці падкову* (М. Танк). *Аблога цішыні — вакол, абломак месяца — у аблоках* (Т. Бондар). *Шырокі кузаў роўна з берагамі насыпаны пахучым цёплым зернем, а я — на версе, на рудым брызэнце, пры мне — куфэрак, мой дарожны скарб* (М. Танк). *Зязюля мае рацыю: сэканомленыя сродкі — на земляробства* (А. Дзялендзік). *З лета — стог, абкладзены кляёнкай, на штыкетах — жоўтыя глякі* (Р. Баравікова). *За фільмам — фільм, за кнігай — кніга* (Р. Барадулін). *Пяшчота — вам, а вам — бяда, а вам — дакука* (Р. Баравікова). *Мне — розум, вушам — слых, вачам — відушчасць, вуснам — голас* (М. Танк). *Я — за вінтоўку, сабе — на плячо, пасля сам — у цялегу ды на конях* (В. Быкаў). *Адзін — пра перагрэў планеты і сусветны патап, другі — пра амярцвенне сусветнага акіяна, трэці — аб апустыньванні кантынентаў* (М. Магукоўскі).

Відавочна, што эліптычныя сказы пры наяўнасці неабходных умоў функцыянавання шырока выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстычна-інфармацыйных тэкстах.

Складаны сказ

Агульная характарыстыка

Складаны сказ — гэта сінтаксічная канструкцыя, арганізаваная лінейнай паслядоўнасцю прэдыкатыўных адзінак, якія ў сваім аб'яднанні ўтвараюць структурнае, сэнсавое і інтанацыйнае адзінства.

Прэдыкатыўныя адзінкі ў межах складанага сказа па сваёй форме суадносяцца з простымі сказамі (могуць быць неразвітыя і развітыя, аднастаўныя і двухстаўныя, поўныя і няпоўныя і г. д.). Уласцівая гэтым адзінкам катэгорыя прэдыкатыўнасці рэалізуецца такім жа спосабам, як і ў простых сказах. Але разам з тым яны істотна адрозніваюцца ад простых сказаў, таму што не маюць граматычнай, сэнсавай і інтанацыйнай самастойнасці і заўсёды функцыянуюць у цесным адзінстве, дзе ўзаемна абумоўлены і адна без другой не ўжываюцца. Такія прэдыкатыўныя адзінкі называюцца састаўнымі або прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа.

Значэнне складанага сказа ў цэлым не выводзіцца з простага сумы значэнняў яго прэдыкатыўных частак, а заўсёды ўлічвае тыя адносіны, у якія ўступаюць прэдыкатыўныя часткі паміж сабой. Адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа могуць быць разнастайныя: спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальныя, часавыя, прычынныя, уступальныя і інш. Гэтыя адносіны маюць абагульнены характар і лічацца граматычным значэннем складанага сказа.

Асабліва важную ролю ў афармленні камунікатыўнай цэласнасці складанага сказа адыгрываюць інтанацыя і парадак слоў. Прэдыкатыўныя часткі не маюць закончанага інтанацыі, таму што такой інтанацыяй валодае ўвесь складаны сказ. Парадак слоў у адной прэдыкатыўнай частцы звычайна залежыць ад парадку слоў у другой прэдыкатыўнай частцы і тых адносін, у якія ўступаюць гэтыя часткі ў складаным сказе. Для складанага сказа важны таксама парадак размяшчэння саміх прэдыкатыўных частак. Гэты парадак вызначаецца моўнай сітуацыяй або камунікатыўным заданнем складанага сказа і выражае яго актуальнае члянненне, пры якім актуальна больш значная частка звычайна займае пазіцыю пасля менш значнай часткі, параўн.: *Што аднаму з цяжжасцю даецца, тое калектывам лёгка бярэцца* (Прыказка). — *Тое, што аднаму з цяжжасцю даецца, калектывам лёгка бярэцца.* — *Тое калектывам лёгка бярэцца, што аднаму з цяжжасцю даецца.*

Агульная класіфікацыя складаных сказаў грунтуецца на аснове адзінства формы сінтаксічнай сувязі прэдыкатыўных частак і характару семантыка-сінтаксічных адносін паміж імі.

Прэдыкатыўныя часткі ў складаным сказе могуць аб'ядноўвацца пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў або бяззлучнікавым

способам. Паводле гэтага складання сказы падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя: *На шыбах снег ляжыць іскрыстым пухам, а ў хаце пахне грэчкай чысты мёд* (С. Грахоўскі). *Заставалася яшчэ кіламетраў з шэсць, каб выйці на Гудароў Лог* (Я. Колас). *Сонца ўсходзіць над ракой — хоць вазьмі яго рукой* (К. Кірэнка). *Хто не бачыў палескіх паводак вясной, той ніколі прыгожай не знаў панарамы* (П. Глебка). *Тое, што Брыль піша для дзяцей, з асаблівай асалодай чытаюць дарослыя* (В. Вітка). *Сапраўдная духоўная еднасць там, дзе настаўнік становіцца сябрам дзіцяці* (В. Вітка). *Зарыпелі вароты хлявоў, загрузалі, заляскаталі весніцы, брамкі* (В. Казько). *Я хуценька падняўся: трэба ж да заходу сонца разнесці газеты і пісьмы* (Я. Сіпакоў). *Незвычайны чалавек Косця, незвычайныя ў яго рукі* (А. Варановіч).

У залежнасці ад характару злучнікаў або злучальных слоў і аформленых імі адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі сярод злучнікавых складаных сказаў вылучаюцца складаназлучаныя: *Увёсцы ўрачыстая цішыня, і толькі ярка і спакойна высвечваюць вокны* (А. Жук). *Смяюцца з сонцам побач людзі, а сонца — госьць штодзённы іх* (Я. Купала). *Перад сябрамі то распасціралася шырокае поле з парыватым іржэўнікам, то раптам зелянеў луг і маленькая рэчка пятляла на ім, як быццам выбіраючы лепшае месца; а мясцінамі, як пад вялізны бухматы шацёр, поезд узлятаў у лес* (П. Броўка) і складаназлучныя: *Я слухаў, як хвалі калоссяў шумяць* (П. Панчанка). *Мне здаецца, кожнаму балюча бачыць некалі ўтапаную, уезджаную сцежку ці дарогу, на якой хадзіла столькі ног, утравелаю, зарослаю* (Я. Сіпакоў). *Ім здавалася, што можна так і застацца ў той маладосці, вярнуць назад, перайначыць, напавіць тое, што было не так зроблена* (У. Дамашэвіч). Складаназлучаныя і складаназалежныя сказы адрозніваюцца паміж сабой не толькі злучнікамі або злучальнымі словамі, але і характарам сінтаксічных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Акрамя таго, адрозненне паміж гэтымі тыпамі сказаў заключаецца ў тым, што злучнікі ў складаназлучаным сказе займаюць аўтаномную пазіцыю, не ўваходзячы ў склад прэдыкатыўных частак, тады як злучнікі складаназалежнага сказа з'яўляюцца прыналежнасцю структуры даданай часткі. У складаназлучаных сказах няма антэцэдэнтаў — спецыяльных суадносных або ўказальных слоў, якія могуць быць у галоўнай частцы складаназалежнага сказа і служыць адным са сродкаў яе сувязі з даданай часткай. У складаназалежных сказах адна частка можа знаходзіцца ў сярэдзіне другой часткі, чаго не можа быць у складаназлучаных сказах. Складаназалежныя сказы заўсёды маюць закрытую структуру, тады як у складаназлучаных сказах структура можа быць як закрытая, так і адкрытая. У складаназлучаных сказах няпоўнай звычайна бывае другая прэдыкатыўная частка, тады як у склада-

назалежных сказах няпоўнай часта бывае першая прэдыкатыўная частка, калі яна з'яўляецца галоўнай, а даданая частка кампенсуе недастатковасць змешчанай у ёй інфармацыі.

Некаторыя злучнікавыя складаныя сказы сумяшчаюць у сабе адзнакі складаназлучаных і складаназалежных сказаў, утвараючы такім чынам прамежкавую або пераходную з'яву паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі. Да іх адносяцца складаныя сказы, якія з'яўляюцца складаназлучанымі па форме і складаназалежнымі па значэнні; складаныя сказы, якія з'яўляюцца складаназалежнымі па форме і складаназлучанымі па значэнні; складаныя сказы, у якіх форма і значэнне змяшчаюць элементы злучэння і залежнасці.

Злучальныя сродкі сувязі і падпарадкавальныя адносіны рэалізуюцца ў складаных сказах, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучніка *і*, а паміж гэтымі часткамі выражаны прычынна-выніковыя або ўмоўна-выніковыя адносіны: *Усё мацней прыгавала сонца, і з гаю павявала на поле душнаватым водарам бярозавага лісця* (А. Жук). *Дажджоў яшчэ не было, і цераз падсохлую за лета дарогу прабраліся без асаблівага страху* (І. Мележ). *Вада ў вядры калышацца, і піць яе нязручна* (Я. Брыль).

У лінгвістычнай літаратуры такія складаныя сказы звычайна разглядаюцца як складаназлучаныя. Аднак у складаназлучаных сказах са злучнікам *і* выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці, пры якіх прэдыкатыўныя часткі сінтаксічна раўназначныя. У складаных сказах, дзе злучнікам *і* аформлены прычынна-выніковыя або ўмоўна-выніковыя адносіны, прэдыкатыўныя часткі сінтаксічна нераўназначныя: адна мае прычынае або ўмоўнае значэнне, а другая — выніковае, што характэрна для складаназалежных сказаў. Але ў складаназалежных сказах прэдыкатыўныя часткі знаходзяцца ў аднабаковай залежнасці, тады як у складаных сказах са злучнікам *і* яны знаходзяцца ў двухбаковай залежнасці, што абумоўлена характарам іх сродкаў сувязі.

Падпарадкавальныя сродкі сувязі і злучальныя адносіны рэалізуюцца ў складаных сказах, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучнікаў *калі* — *то*, *тады як*, *у той час як*, *як* — *так*, а паміж гэтымі часткамі выражаны супастаўляльныя адносіны: *Калі раней час цягнуўся вельмі марудна, то цяпер ён бег праз меру шпарка* (І. Мележ). *Учора ішоў дождж, тады як сёння свеціць сонца* (Х. Шынклер). *На полі бушавала завіруха, у той час як у лесе было шмат зацішней* (К. Чорны). *Як ворану вышэй арла не лятаць, так ворагу нашай зямлі не таптаць* (К. Крапіва).

У лінгвістычнай літаратуры складаныя сказы са злучнікам *калі* — *то* адносяцца да складаназалежных сказаў з даданымі ўмовы. Аднак гэты злучнік можа афармляць і супастаўляльныя ад-

носіны: *Калі стары Бязручка скупы на словы, то сын гаворыць і за сябе, і за бацьку* (Я. Колас). *Калі нядаўна дзявочая песня валодала наваколлем, то цяпер яе замяніў баян* (Т. Хадкевіч). У такіх сказах наўрад ці можна вызначыць, якая з частак з'яўляецца галоўнай, а якая — даданай. Адметнай адзнакай даданай часткі лічыцца злучнік *калі*, але ў дадзеным выпадку ён ужываецца не ва ўмоўным значэнні. У падобных сказах увогуле знікае ўмоўнае значэнне і застаецца толькі супастаўляльнае.

Складаныя сказы са злучнікамі *тады як, у той час як* разглядаюцца як складаназалежныя з даданымі часу або даданымі супастаўляльнымі: *Халавы ботаў былі шэрымі ад пылу, у той час як знізу боты намоклі ад расы* (П. Пестрак). *Учора ён адчуваў сябе абясцеленым і бездапаможным, тады як сёння настрой палепшыўся* (У. Шыцік). У гэтых сказах падпарадкавальныя злучнікі аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаны супастаўляльныя адносіны. Вызначыць галоўную і даданую часткі ў такіх сказах можна толькі фармальна — па наяўнасці злучніка.

Складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучніка *як — так (і)*, разглядаюцца як складаназалежныя з даданымі параўнальнымі: *Як Косцік адносіўся да Антошкі, так і Антошка адносіўся да Косціка* (М. Гамолка). *Як цяжка там было нам плакаць, так лёгка зараз тут смяюцца* (У. Хадка). Аб злучальным характары выражаных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі такіх сказаў выразна сведчыць іх роўнавялікая двухбаковая залежнасць у структуры складанага сказа.

Да складаных сказаў, у якіх форма і значэнне змяшчаюць элементы злучэння і залежнасці, адносяцца сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучнікаў *хоць — а, хоць — але, хоць — ды*, а паміж гэтымі часткамі выражаны ўступальна-супраціўныя адносіны: *Хоць прайшоў спорны дождж, а зямля выглядала сухой* (П. Пестрак). *Хоць ты не заўсёды як след дагледжаны, але твае маладыя дні ціхія і радасныя* (Э. Самуілэнак). *Хоць лясок быў невялічкі, ды шмат грыбоў расло ў ім* (Я. Колас). У лінгвістычнай літаратуры такія сказы адносяцца да складаназалежных з даданымі ўступкі.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы ў залежнасці ад характару адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі падзяляюцца на сказы з аднатыпнымі часткамі: *Плачуць бярозы кудлатыя, сцелецца сівы туман, шэпча над шэрымі хатамі стрэх саламяных дыван* (А. Звонак). *Манастыр, заснаваны ў сівую мінуўшчыну, быў, як вядома, адным з цэнтраў асветы і нацыянальнай культуры, ён нават у змрочныя, жудасныя гады турэцкай няволі карыстаўся некаторымі прывілеямі* (Б. Сачанка) і разнатыпнымі часткамі: *Звыклія гукі напоўнілі лясныя гушчары: у галлі заварушылася сонная птаха, піскнуў заяц, бяз-*

гучна мільгануў кажан (М. Лынькоў). Мне бачна: Полацк не старэе, ён маладзее з кожным днём (П. Прыходзька).

Акрамя злучнікавых і бяззлучнікавых сказаў ужываюцца таксама складаныя сказы з рознымі відамі сувязі (камбінаваныя складаныя сказы): *Краявіды з кожным кіламетрам мяняліся, і я, седзячы ў машыне, любавалася і прыгожым нагодлівым днём, і асветленымі сонцам гарамі, і дубняком, што шамацеў сухім лісцем на схілах гор, і вінаграднікамі, вёскамі, што мільгала, праносіліся то тут, то там* (Б. Сачанка).

Складаназлучаныя сказы

Агульная характарыстыка

Складаныя сказы, у якіх пры дапамозе злучальных злучнікаў або злучальных слоў аб'ядноўваюцца сінтаксічна раўнапраўныя прэдыкатыўныя часткі, называюцца **складаназлучанымі**.

Па структуры складаназлучаныя сказы могуць складацца з дзвюх і больш прэдыкатыўных частак, паміж якімі выражаны спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і розныя віды далучальных адносін. Гэтыя адносіны сведчаць аб наяўнасці пэўнай адпаведнасці або адрознення паміж аб'яднанымі часткамі незалежна ад іх канкрэтнага лексіка-граматычнага нападзення.

Прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў заўсёды цесна ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены. Гэта ўзаемасувязь і ўзаемаабумоўленасць вызначаецца характарам выражаных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі і будовай гэтых частак. Так, спалучальная ўзаемасувязь рэалізуецца ў трывальна-часавых суадносінах выказнікаў прэдыкатыўных частак, супастаўляльная — у лексіка-граматычным значэнні супастаўляльных членаў, пералічальна-размеркавальная — у характары злучальных сродкаў, далучальная — у інтанацыйным афармленні і разнароднасці саставу аб'яднаных частак: *Праходзіць ноч і меркнуць зоры* (Я. Колас). *Сонейка прыпарвала зямлю, а лёгкі ветрык ласкава асвятляў твар* (А. Пальчэўскі). *То сонца выблісне, то дожджык заімжыць* (М. Багдановіч). *Ты-то рад, ды яны не рады* (К. Крапіва).

У складаназлучаных сказах толькі першая прэдыкатыўная частка пабудавана больш-менш свабодна; будова ж другой прэдыкатыўнай часткі звычайна абумоўлена будовай першай часткі. Гэта абумоўленасць выяўляецца ў парадку слоў, дзейчых сродках (займенніках і прыслоўях з указальнай функцыяй), апушчэнні аднолькавых словаформ і інш. Напрыклад: *Быў адзін салдат з-над Слуцка, а другі — з-над Навагрудка* (М. Лужанін). *Голас у начальніка быў басавіты, і гэта збянтэжыла мужчына* (А. Пальчэўскі). *Старыя вербы*

каля хаты гудуць і гнуцца ва ўсе бокі, над долам сцелюць верх шырокі, і круціць бура ім галіны, кудлаціць, крышыць верхавіны (Я. Колас).

Прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў падзяляюцца на спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і далучальныя.

Асноўнымі кваліфікатарамі семантыка-граматычных адносін, якія выражаюцца паміж часткамі складаназлучанага сказа, з'яўляюцца злучальныя злучнікі і злучальныя словы. Так, злучнікі *і, ды* (у значэнні *і*) злучальныя словы *потым, затым, пасля* аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі са спалучальнымі адносінамі; злучнікі *а, але, ды* (у значэнні *але*), *затое, аднак, толькі* — прэдыкатыўныя часткі з супастаўляльнымі адносінамі; злучнікі *і — і, ні — ні, то — то* і іншыя — прэдыкатыўныя часткі з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі; злучнікі *і то, ды і, ды і то*, злучальныя словы *прычым, прытым* і іншыя — прэдыкатыўныя часткі з далучальнымі адносінамі. Злучнікі *і, а, але, ды* ў сілу адцягненасці свайго значэння могуць афармляць розныя віды адносін: *і* — спалучальныя, супраціўныя, далучальныя; *а* — супастаўляльныя, спалучальныя, неадпаведнасці, далучальныя; *але* — неадпаведнасці, супраціўныя, далучальныя; *ды* — спалучальныя, супастаўляльныя, далучальныя. Для ўдакладнення значэння гэтых злучнікаў пры іх ужываюцца розныя сродкі (канкрэтызатары): трывальна-часавыя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў, лексічнае значэнне аб'яднаных адзінак, асобныя словы і спалучэнні слоў.

Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі часткамі

С п а л у ч а л ь н ы м і з'яўляюцца прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці. У складаназлучаных сказах з гэтымі адносінамі паведамляецца пра з'явы і падзеі, якія адбываюцца ў адзін і той жа момант (адначасова) або адны за аднымі (паслядоўна). Адносіны адначасовасці і паслядоўнасці з'яўляюцца разнавіднасцямі спалучальных адносін.

Граматычнымі сродкамі сувязі спалучальных частак у такіх сказах служаць злучнікі *і, ды* (у значэнні *і*) і злучальныя словы *потым, затым, пасля* і інш. Найбольш ужывальны сярод іх злучнік *і*, пры якім разнавіднасці спалучальных адносін праяўляюцца ў самым чыстым выглядзе (без дадатковых адценняў): *Дрыжаць у золаце асіны, і гнуцца кісці верабіны* (Я. Колас). *Прайшло лета, і настала восень* (К. Чорны). *Расла, шумела медуница, і ззяла сонейка кругом* (Э. Агняцвет). *Сонца заходзіла, і залатое яго святло яшчэ ляжала на самых вяршынях ялін* (А. Жук).

Злучнік ды ўжываецца ў асноўным для аб'яднання прэдыка-тыўных частак складаназлучаных сказаў з адносінамі адначасо-васці і надае гэтым адносінам дадатковае адценне катэгарычнасці: *Прыпякала сонца, ды веяў лёгкі ветрык* (К. Чорны). *Ціхі пошум дрэў стаяў над наваколлем, ды рэчка шапатліва пляскалася ў бераг* (Р. Сабаленка). *Шуміць вада на грэблі над мастом, ды сонцу шэпча ссохлая трава* (М. Танк).

Асноўная роля ў выражэнні адносін адначасовасці або пасля-доўнасці належыць трывальна-часавым суадносінам выказнікаў прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа. Часавыя суадно-сіны выказнікаў паказваюць, у плане якога часу адначасова ці па-слядоўна суіснуюць з'явы і падзеі. У складаназлучаных сказах з ад-носінамі адначасовасці выказнікі прэдыкатыўных частак заўсёды ўжываюцца ў адной і той жа часовай форме: цяперашняга часу: *Ляжыць зямля ў адзенні белым, і дрэвы ў шэрані стаяць* (Я. Колас). *Заміраюць над Свіслаччу вольхі пахілыя, і не могуць спакойна ўстаяць чараты* (А. Бачыла); прошлага часу: *Свяціла сонца, і павяваў лагод-ны ветрык* (К. Чорны). *Туманныя дрэвы волатамі стаялі вакол, і ў кож-ным зіхацела сонечная вяёлка* (У. Караткевіч); будучага часу: *Зноў зацвітуць лугі, даліны, і атрасуць свой сон лясы і ў гоман радасны птушыны свае далучаць галасы* (Я. Колас). *Ззяюць зоры высока ў нач-ным небе, і заблішчыць месяц, напоўніць наваколле таямнічым срэб-ным святлом* (Я. Маўр).

У складаназлучаных сказах з адносінамі паслядоўнасці выказ-нікі прэдыкатыўных частак могуць ужывацца як у аднолькавых, так і ў розных часавых формах. Асабліва выразна праяўляецца па-слядоўнасць у тых выпадках, калі выказнікі прэдыкатыўных частак маюць розныя часавыя формы: прошлага і цяперашняга часу: *Вя-чэра скончана, і цётка ідзе да воза слаць пасцель* (Я. Колас). *Адшуме-ла, адегула з грыватамі і бліскавіцамі летняя навальніца, і на небе ззяе рознакаляровая вяёлка* (В. Вітка); прошлага і будучага часу: *Нікога не было, і нікога не будзе* (П. Пестрак). *Скончыліся канікулы, і дзеці шумліва збяруцца ў новай школе, пабудаванай напярэдадні навучаль-нага года* (Настаўніцкая газета); цяперашняга і будучага часу: *Цві-туць сады, і хутка ў лузе кветкі зашумяць* (П. Глебка). *Ідуць спорныя летнія дажджы, і ў хуткім часе ў лесе з'явіцца крамяныя баравікі* (М. Лужанін). У тых выпадках, калі выказнікі прэдыкатыўных ча-стак маюць аднолькавыя часавыя формы — цяперашняга, прошла-га ці будучага часу, паслядоўнасць вызначаецца не столькі часавымі суадносінамі выказнікаў, колькі парадкам прэдыкатыўных частак і лексічным значэннем слоў, што ўжываюцца ў функцыі выказнікаў: *Адчыняюцца дзверы, і ўваходзіць бацька* (З. Бядуля). *Чуецца харак-тэрны свіст крылаў у паветры, і падлятае, садзіцца на ваду лебедзь* (В. Вольскі). *Зара хутка згасла за ўзгор'ямі, і стала цёмна* (Э. Са-

муйлёнак). *Канчалася вуліца, і далей вяла праз лугавіну сцежка, размытая веснавой вадой, яшчэ не вытапаная, з падсохлай ужо дзе-нідзе і патрэсканай гразёю* (М. Стральцоў). *Скончым вучобу, атрымаем дыпломы, і пачнецца складаная, але цікавая праца* (Настаўніцкая газета). *Ахіне зямлю ноч, і пальцеца салаўіная песня* (І. Навуменка).

Характар адначасовага або паслядоўнага суіснавання з'яў і падзей знаходзіць сваё адлюстраванне ў трывальных суадносінах выказнікаў прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа. У складаназлучаных сказах з адносінамі адначасовасці трывальныя суадносіны выказнікаў прэдыкатыўных частак паказваюць на ступень паўнаты супадзення дзеянняў або станаў у часе. Калі выказнікі выражаны дзеясловамі аднаго і таго ж трывання, то супадзенне дзеянняў або станаў поўнае: *Трапяталі матылькі, і гулі мошкі* (Ц. Гартны). *Павяваў лёгкі восеньскі вецер, і сонца нехаця варочалася ў густых, цяжкаватых воблаках* (Я. Скрыган). Калі ж выказнікі прэдыкатыўных частак выражаны дзеясловамі розных трыванняў, то супадзенне дзеянняў або станаў толькі частковае, у адзін з момантаў працяглага дзеяння або стану ўзнікла ці ўзнікне новае, непрацяглае дзеянне або непрацяглы стан: *Шумелі дрэвы, і пачуліся галасы* (К. Чорны).

У складаназлучаных сказах з адносінамі паслядоўнасці трывальныя суадносіны выказнікаў прэдыкатыўных частак паказваюць на спосаб працякання паслядоўных дзеянняў ці станаў, якія могуць быць працяглымі, непрацяглымі або імгненнымі: *Веснавая вада сышла, і наплавыв абсыхалі* (К. Чорны). *Адчыняцца дзверы, і на парозе з'явіцца Навум з яго ўважлівым позіркам чорных вачэй* (Б. Мікуліч). *Вось дзьмухне вецер, і вершаліны асін паціху закіпяць* (П. Панчанка).

Для канкрэтызацыі адносін адначасовасці або паслядоўнасці пры злучніках і, ды могуць ужывацца розныя словы або спалучэнні слоў (лексічныя канкрэтызатары), якія надаюць дадатковыя адценні ўказаным адносінам. Так, спалучэнні ў *тое ж імгненне, у гэты (той) момант, у тую ж хвіліну, у гэты (той жа) час* па-рознаму характарызуюць адначасовыя дзеянні або падзеі ў плане працягласці іх працякання. Канкрэтызатары ў *тое ж імгненне, у гэты (той) момант* падкрэсліваюць імгненнасць дзеянняў, падзей: *Ззаду пачуўся вокрык, і ў тое ж імгненне два гранатныя выбухі абдалі Валошына пяском, смуродам і дымам* (В. Быкаў). *Вецер выхапіў з рук паперы, падняў вышэй хвоі, і ў тое ж імгненне яны зніклі з вачэй* (М. Лужанін). *Захар кінуўся на дапамогу, схапіў за аброць каня, і ў гэты момант зноў пачуўся прарэзлівы свет* (А. Савіцкі). *Міхаліна паглядзела туды, і ў той момант на хорах заспявалі скрыпкі* (У. Караткевіч). Канкрэтызатар у *тую ж (тую ж самую, гэту ж) хвіліну* ўказвае на больш працяглы перыяд працякання адначасовых з'яў або падзей: *Загрымеў гrom, і ў тую ж хвіліну насыпаліся першыя кроплі дажджу*

(Я. Колас). *Курыца залапатала крыллем, завокала, і ў тую ж самую хвіліну да яе насыпаліся шустрыя кураняты* (А. Якімовіч). *Мокры, з велізарным махнатым ручніком, ён вярнуўся ў пакой, і ў гэту ж хвіліну на парозе паявіўся знаёмы* (Б. Мікуліч). *Канкрэтызатар у гэты (той жа) час, тым жа (гэтым жа) часам* указвае на агульны час суіснавання разнастайных падзей, з'яў: *Хлопец неяк міжвольна войкнуў, і ў гэты ж час стары каваль заўважыў яго* (А. Кулакоўскі). *Удар глуха аддаўся ў начной цішы, і ў той жа час дзесьці зводдаль пачуўся ўстрывожаны брэх сабакі* (В. Быкаў). *Іванчыкаў ступіў да дзвярэй, і тым жа часам пачуліся званок і голас начальніка станцыі* (В. Хомчанка). *У вечары таго ж дня бригада ідзе на руднік, і гэтым жа часам адбываюцца дзве размовы розных людзей* (Б. Мікуліч).

Адносіны паслядоўнасці канкрэтызуюцца прыслоўямі *потым, затым, пасля, адразу, зноў*, мадальным словам *нарэшце*, спалучэннямі *праз міг, праз момант, праз секунду, праз хвіліну* і інш.

Прыслоўі *потым, затым, пасля* ўдакладняюць адносіны паслядоўнасці ў плане аднаго і таго ж часу: *Чалавек узняў вочы на Барыса, колькі хвілін глядзіць безуважна на яго, і потым на кутках вуснаў кладзеца слабая ўсмішка* (Б. Мікуліч). *Мужчыны садзяцца, і затым пачынаецца размова* (П. Галавач). *Маці ішла даіць карову, і пасля ўжо вячэралі* (П. Галавач).

Прыслоўі *тут, адразу, уміг, спалучэнні праз міг, праз момант, праз секунду* і іншыя сведчаць аб тым, што паслядоўнасць праяўляецца ў форме хуткай, іншы раз імгненнай змены дзеянняў, з'яў, падзей: *Мы дайшлі да лесу на світанні, і тут нам быў загад спыніцца* (К. Чорны). *У лясным лагеры лажыліся на нары, засланя саломая, і адразу прыходзіў добры і глыбокі сон* (А. Савіцкі). *Наляцела хмара, і ўміг стала цёмна* (В. Хомчанка). *Разважыўшы, грак кідаецца ў наветра, быццам даючы нырца, і праз міг на цвінтары каля царквы пачынаецца гучны крык* (М. Лужанін). *Ганна хутка адзела старую даматканую паддзёўку, і праз момант яны ўжо ішлі па двары* (І. Мележ). *Угледзеўшы Леўчука, немец адразу ж укленьчыў, і праз секунду першая куля ўдарыла Леўчуку пад ногі* (В. Быкаў). *Павольная, няспешная змена дзеянняў або з'яў можа выражацца спалучэннем праз некаторы (нейкі, пэўны) час: Ціхі марозны вечар накрыў вёску, і праз некаторы час на небасхіл выкаціўся маладзкі месяц* (Р. Сабаленка). *Чоўны адпльвалі ўсё далей і далей, і праз нейкі час іх не стала відаць у змроку* (Я. Маўр). *Узляталі ракеты, і праз пэўны час пачуліся выбухі* (І. Мележ). *Паслядоўнасць з'яў або падзей, якія аднаўляюцца праз некаторы час, падкрэсліваецца прыслоўем зноў: Прайшоў невялікі дождж, ды зноў стала суха* (З. Бядуля). *Праехаў на вуліцы рамізнік, і зноў усё сціхла надоўга* (В. Вольскі). Прыслоўе *тады* ўскладняе адносіны паслядоўнасці дадатковым умоўна-выніковым адценнем: *Дровы ў каміне часам успыхвалі, і тады на кнігі, асвет-*

ленья свечкамі, падала лёгка барва (У. Караткевіч). У сне малы нешта ўскрыквалі, і тады маці падыходзіла да яго, слухала (М. Гарэцкі). Мадальнае слова *нарэшце* (*урэшце*) надае адносінам паслядоўнасці заключальнае адценне: *Узгоркі зменьваліся лагчынамі, і нарэшце магутная сцяна старога лесу ў момант вока вырасла як з-пад зямлі* (К. Чорны). *Пасля амаль бяссоннай ночы Алеся хіліла ў сон, і ўрэшце ён задрамаў* (У. Караткевіч).

Некаторыя лексічныя канкрэтызатары і самі выконваюць функцыі злучніка і аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі са спалучальнымі адносінамі: *Мікола доўга сядзеў у прыёмнай, нарэшце яго паклікалі ў кабінет начальніка* (С. Баранавых). *Зрабілася цёмна, тады шугануў лівень* (Э. Самуйлёнак). *Дзесьці за кустамі заржаў конь, нася данесліся вясёлыя галасы начлежнікаў* (З. Бядуля).

Паводле структуры складаназлучанага сказа з адносінамі адначасовасці і адносінамі паслядоўнасці могуць уключаць у сябе дзве і больш прэдыкатыўныя часткі рознай будовы. У залежнасці ад колькасці прэдыкатыўных частак, іх будовы і сувязі паміж сабой структура гэтых сказаў можа быць адкрытай і закрытай: *Жнеі жніўную пяюць, і шчабечуць птушкі* (П. Прыходзька). *Стаіць над лесам шум маркотны, на небе хмары, як палотны, паўночны вецер расцілае, і бель над далямі звісае, і ціха стане на падворку, і лес жалобную гаворку, свой гонар восені канчае і моўчкі зіму сустракае* (Я. Колас).

У склад некаторых складаназлучаных сказаў уваходзяць агульныя словы, якія ў аднолькавай ступені адносяцца да кожнай з прэдыкатыўных частак і размяшчаюцца ў пачатку сказа: *Хутка ўжо запяюць раўчкі і жаўранкі ў небе зазвоняць* (А. Астрэйка). *Пасярэдзіне поплаву купкамі зелянелі лозы ды зрэдку наблісквала на сонцы рэчка* (А. Асіпенка). *Недзе далёка-далёка наблісквала мокрае вясло і чарнела хісткая рысачка чоўна* (С. Грахоўскі). *Тут, калі акна, малінаўка п'е і стукае жаўна* (М. Багдановіч). *Надосвітку сінім ярэе мароз і свеціцца іней на голлі бяроз* (Н. Гілевіч).

Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі

Супастаўляльнымі з'яўляюцца прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца ўласна супастаўляльныя адносіны, адносіны неадпаведнасці і супраціўныя адносіны. У складаназлучаных сказах з гэтымі адносінамі паведамляецца пра з'явы і падзеі, якія адрозніваюцца адна ад другой, не адпавядаюць або супрацьпастаўляюцца адна другой. Уласна супастаўляльныя і супраціўныя адносіны, а таксама адносіны неадпаведнасці з'яўляюцца разнавіднасцямі супастаўляльных адносін.

Граматычным сродкам сувязі супастаўляльных частак склада-назлучаных сказаў з рознымі відамі адносін служаць злучнікі *а*, *ж* (*жа*), *але*, *ды* (у значэнні *але*), *затое*, *аднак*, *пасля*, *толькі* і інш. Найбольш часта ўжываецца злучнік *а*, пры дапамозе якога ўсе раз-навіднасці супастаўляльных адносін выяўляюцца ў самым чыстым выглядзе: *Над дарогамі вісеў пыл, а над поплавам трымцелі хвалі мроева* (І. Шамякін). *Вясною сонца ярка на небе зіхаціць, а на зямлі бяскон-ца зялёны лес шуміць* (М. Танк). *Усе чакалі нейкага распараджэння, а яго не было* (К. Чорны). *Шышак — безліч, а спадчыны сасна не пакі-нула* (І. Навуменка). *Стуку шмат, а працы мала* (П. Глебка). *Вузкая хмарка ўсё больш ды больш налівалася чырванню, а высокае воблака ўсё святлела, траціла ружовасць* (Я. Брыль).

Пры аслабленым супастаўленні адрозненне паміж суадноснымі з'явамі недастаткова выразнае, у выніку чаго злучнік *а* функцыяналь-на збліжаецца са злучнікам *і*. Гэта блізкасць бывае настолькі знач-най, што супастаўленне становіцца не столькі натуральным, колькі вобразна-стылістычным: *Быў слесар луганскі, а сталь ён каваў* (Я. Ку-пала). Аднак гэта з'ява не тыповая для сучаснай беларускай мовы.

Да злучніка *а* набліжаецца сваім значэннем злучнік *ж* (*жа*). Аднак гэты злучнік ставіцца не паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа, а ў другой прэдыкатыўнай частцы не-пасрэдна пасля таго кампанента, які супастаўляецца з адпаведным яму кампанентам першай часткі. Гэты злучнік звычайна афармляе супастаўляльныя і супраціўныя адносіны паміж прэдыкатыўны-мі часткамі складаназлучанага сказа: *Ты імкнулася ў далеч прас-тораў бясконцых марскіх, я ж — да сэрца твайго, дзесь схаванага ў нетрах лясных* (А. Куляшоў). *Спаць ёй, нягледзячы на позні час, зусім не хацелася, сядзець жа пры агні было ніякавата* (Ц. Гартны). *Вас праўда не ўсцешыла, няпраўды ж не знаю ў душы я сваёй* (Я. Купала). *Формы жыцця абмежаваны, само ж жыццё не мае граніц* (Я. Колас). *Ліха знойдзе ўсюды, шчасце ж уцякае* (Я. Колас). Зрэдку з дапамогай злучніка *ж* (*жа*) выражаюцца адносіны неадпаведнасці: *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў, яны ж мне каменні давалі* (М. Багдановіч).

Злучнік *але* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназлу-чанага сказа, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны або адносіны неадпаведнасці, ускладненыя дадатковым узмацняльным адценнем: *Уверх цягнуліся рэдкія іскры з агню, але чорныя вяршыні хвой тушылі іх* (М. Лынькоў). *Далоні яе рук сталі шурпатымі ад усёй гэтай работы, але ў сэрцы запанавала гордае ўсведамленне выканана-га абавязку* (М. Паслядовіч). *Нейкая думка вельмі засмучала яго і не давала спакою, але выказаць яе ён не адважваўся* (Я. Колас). *Дзьмуў вецер, але было цёпла* (К. Чорны).

Узмацняльным адценнем ускладняюцца таксама супраціўныя адносіны і адносіны неадпаведнасці, калі прэдыкатыўныя часткі

складаназлучанага сказа аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *ды*, які ўжываецца ў значэнні злучніка *але*. Злучнік *але* з'яўляецца паказчыкам нейтральнага і кніжнага стылю, а злучнік *ды* — гутарковага: *Палонка лёдам моцна скута, ды працы тут адна мінута* (Я. Колас). *Ад усіх цяпер патомкі ёсць, ды няма адных — Страцімавых* (М. Багдановіч). *Вазок ужо гатовы быў перакуліцца, ды Аляксей прытрымаў яго нагою* (І. Гурскі). *Хацелася б суняць душу, ды крыўда не пускае* (П. Броўка).

Злучнік *затое* служыць для сувязі прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя дадатковым адценнем замяшчэння: *Жыта ў лагчыне вымакла зусім, затое на гары і пад лесам яно сцяной ідзе* (М. Лынькоў). *Іван Занька рэпутацыю школы падтрымаў, затое Алесік Грылюк папсаваў усю справу* (Я. Колас). *Дарога была пустэльная і ціхая, затое лес поўніўся птушным рознагалосsem* (Т. Хадкевіч).

Злучнік *аднак* звычайна аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя дадатковым адценнем абмежавання: *Сустрэча запланавана была на ранні вечар, аднак надвор'е ўнесла напраўку ў плане* (Я. Брыль). *Хмары даўно ўжо закрылі неба, аднак дажджу не было* (Х. Шынклер).

Злучнік *толькі* ўжываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа, калі паміж імі выражаюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя абмежавальна-выдзяляльным адценнем: *Цішыня кругом, толькі чуць-чуць булькаюць струмені вады над кручай* (М. Лынькоў). *Спіць у зялёным бары цішыня, толькі закаханым не спіцца* (А. Бачыла). *Навокал было ціха, толькі нейкая маленькая птушка манатонна і сумна ціўкала па той бок ручая* (А. Стаховіч).

Да злучніка *толькі* блізкі паводле значэння злучнік *адно*, але ён характэрны для гутарковага стылю: *Хочацца спаць, адно заснуць не магу* (П. Пестрак). *Драмаў вечны бор, адно вершаліны ледзь-ледзь шапталі штосьці сумнае* (З. Бядуля).

Іншы раз для афармлення супраціўных адносін ужываецца злучнік *і*. Як вядома, асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць тым кампанентам у структуры аб'яднаных адзінак, якія маюць супрацьлеглае значэнне. Злучнік *і* ў такой сітуацыі выкарыстоўваецца як сродак спецыяльнага падкрэслівання супрацьлеглага яму значэння: падае неаднолькавы, супрацьлеглы змест кампанентаў як аднолькавы і несупрацьлеглы і ўжо самім гэтым фактам уносіць неадпаведнасць у звыклую логіку адносін, акцэнтуюе семантыку неадпаведнасці. У выніку гэты злучнік надае экспрэсіўную афарбоўку паведамленню, змешчанаму ў сказе: *Ёсць ворагі і ёсць сябры* (А. Куляшоў). *Мы ранілі ногі аб камяні, і нам не было балюча* (П. Панчанка).

У складаназлучаных сказах з названымі злучнікамі могуць супастаўляцца як асобныя кампаненты прэдыкатыўных частак, так і прэдыкатыўныя часткі ў цэлым. Асобныя кампаненты прэдыкатыўных частак звычайна супастаўляюцца ў складаназлучаных сказах з уласна супастаўляльнымі адносінамі: *Граў Сымонка, а дзед слухаў* (Я. Колас). *Яноўская пайшла ў свой пакой, а я ўсё глядзеў на маленькую фігурку ў старажытным убранні* (У. Караткевіч). *Першыя зоры ўжо замігцелі ў небе, а з-за лесу залатым пажарам узнімаўся блішчасты месяц* (Я. Колас). Прэдыкатыўныя часткі ў цэлым супастаўляюцца ў складаназлучаных сказах з адносінамі неадпаведнасці і ў большасці складаназлучаных сказаў з супраціўнымі адносінамі: *Пісаніны многа, але толку мала* (І. Шамякін). *Ноч была без месяца і зор, але дарога выразна вымалёўвалася сярод лесу* (Т. Хадкевіч). *Стоячы на краі хмызу, Рыбак хвіліну ўглядаўся-ўслухоўваўся, ды нічога падазронага быццам не было чуваць* (В. Быкаў).

Суадносныя кампаненты прэдыкатыўных частак, якія супастаўляюцца ў складаназлучаным сказе, заўсёды маюць рознае лексічнае значэнне. Гэта значэнне дазваляе дакладна адрозніваць складаназлучаныя сказы з уласна супастаўляльнымі адносінамі ад складаназлучаных сказаў з супраціўнымі адносінамі. Адносіны неадпаведнасці звычайна вызначаюцца на аснове лексічнага зместу прэдыкатыўных частак і агульнага сэнсу складаназлучанага сказа.

У радзе выпадкаў важную ролю ў выражэнні разнавіднасцей супастаўляльных адносін адыгрывае парадак слоў у прэдыкатыўных частках складаназлучанага сказа. Так, калі ўзнікае патрэба выдзеліць і з большай сілай падкрэсліць супастаўленне аднаго кампанента першай прэдыкатыўнай часткі з адпаведным яму кампанентам другой часткі, то ў другой частцы гэты кампанент звычайна размяшчаецца за супастаўляльным злучнікам, незалежна ад таго, дзе размешчаны суадносны з ім кампанент у першай частцы: *Белыя і ўтульныя стаялі гаі, а поле здавалася чыстым і сінім* (Б. Мікуліч). *Заснулі ўсе, а тэлефон звініць* (М. Танк). *У зелень апрануўся сад, а ў садзе яркі квецень мая* (А. Астрэйка). *Пчолкі гудуць пад вішняю, а пад яблынькаю Хведар Руцкі храпе на ўсе застаўкі* (К. Чорны).

Трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў супастаўляльных частак складаназлучаных сказаў канструктыўна не ўплываюць на характар выражаных паміж імі семантыка-сіntaxічных адносін. У большасці выпадкаў выказнікі прэдыкатыўных частак маюць аднолькавае значэнне, таму што супастаўленне з'яў і падзей звычайна рэалізуецца ў адным часавым плане.

Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі заўсёды маюць закрытую структуру. У складаназлучаных сказах з супраціўнымі адносінамі і адносінамі неадпаведнасці аб'ядноўваюцца толькі дзве прэдыкатыўныя часткі рознай будовы: *Вуліца ёсць, а рэчкі не*

відаць (А. Васілевіч). *Я не плачу, але на сэрцы цяжка* (А. Васілевіч). *Халімон гаварыў ціха, роўна, але Ганна пачула яго незадаволенасць* (І. Мележ). *Лета закончылася, ды спёка ніяк не спадала* (Т. Хадкевіч). У складаназлучаных сказах з уласна супастаўляльнымі адносінамі могуць аб'ядноўвацца дзве і больш прэдыкатыўныя часткі. Аднак супастаўляльны злучнік звычайна ставіцца толькі перад апошняй прэдыкатыўнай часткай, тады як папярэднія часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі: *У змроку, у іле ляжаць карасі, у зеллі багністым жыруюць язі, у ціне лянівья ходзяць ліні, а ў тонях нярэстыя спяць акуні* (П. Глебка). *Раніцай на траве ляжаў рэдкі іней, зляталіся да ляснога доміка сарокі і сойкі, а бзавы куст ля ганка стаяў ненатуральна голы, закіданы ўнізе цёмна-зялёным блішчатым лісцем* (М. Стральцоў).

Калі ж злучнік (у прыватнасці *а*) паўтараецца, то паміж прэдыкатыўнымі часткамі выражаюцца не столькі супастаўляльныя, колькі далучальныя адносіны: *Мы сядзелі каля хаты, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце ў пана, а маці памёрла* (К. Чорны). *Рыбак быў дзядзька наш Антоні, як і работнік, адмысловы; а Уладзік пасвіў дзесь каровы, травіў чужыя сенажаці; а дома з дзецьмі была маці* (Я. Колас). Паўтарэнне ж злучніка і перад першай прэдыкатыўнай часткай збліжае яго з часціцамі: *А груш які там выбар быў, а слущкіх бэр гара, а белы-белы той наліў бы сонца ўсё забраў* (П. Броўка).

Супастаўляльныя адносіны могуць ускладняцца рознымі адценнямі, якія ўносяць разнастайныя лексічныя канкрэтызатары. Так, спалучэнні ў *той (гэты) момант, у той (гэты) час, тым часам* надаюць указаным адносінам адценне адначасовасці: *Узляцела ракета, а ў гэты момант загрымелі выстралы* (Т. Хадкевіч). *Сымон касіў куп'істую сенажаць, а ў той час вецер прыгнаў хмару і пайшоў дождж* (З. Бядуля). *Я пачаў думаць пра гэтыя дарогі, а тым часам вецер, заляцеўшы надворку, накрысе рабіў маю работу — гартаў старонкі* (М. Лужанін); прыслоўі *потым, затым, пасля, услед, спалучэнні праз міг, праз момант, праз хвіліну* і іншыя — адценне паслядоўнасці: *Яшчэ колькі хвілін чуўся хрумст галін ды шлох лісця, а потым прытаміўся, заціх насцярожана лес* (Б. Мікуліч). *Вучні малявалі прыгожыя лісточкі, яловыя галінкі, а затым усе хорам спявалі песню* (А. Кулакоўскі). *Салдаты праляжалі ў зямлі ўвесь гэты дзень і пачатак ночы, а пасля, не чакаючы германцаў, іх пагналі зноў у атаку* (К. Чорны). *І пад гэты шум трывожны думае старая, а услед думкам неспакойна вецер падпявае* (Я. Колас). *Кожны ў розны кут падаўся, а праз міг з усіх бакоў крык узбуджаны ўзняўся: «Я знайшоў!»* (П. Броўка). *Вельмі выразна адчуў Макарчук перапалох людзей вакол сябе, а праз момант усё стала нічым* (К. Чорны). У *Станіслававых вачах замітусіліся конскія крупы, а праз хвіліну ён убачыў зусім бліз-*

ка бліскачае лязо шаблі... (Б. Мікуліч). Супастаўляльныя адносіны могуць суправаджацца адценнем супрацьпастаўлення, якое ствараецца лексічным нападненнем супастаўляемых кампанентаў (пераважна дзеясловаў-выказнікаў). Дзеянні, пра якія паведамляецца ў аб'яднаных прэдыкатыўных частках, звычайна звязаны з адным і тым жа суб'ектам, які ў другім кампаненце абазначаецца азначальным займеннікам *сам*: *Хлопцы спуталі буланчыка, а самі падаліся да рэчкі купацца* (А. Якімовіч). *Маці прыгатавала вячэру, а сама выйшла падаіць карову* (М. Зарэцкі).

Адносіны неадпаведнасці ўскладняюцца ўступальным адценнем, калі пры злучніку ўжываюцца часціцы *усё, усё ж, усё-такі, усё ж такі* або спалучэнні *між тым, тым не менш*: *Звонім, просім, а ўсё без толку* (Сельская праўда). *Вецер лёгкі, слабы, а ўсё пушча азвалася...* (Б. Мікуліч). *Вада за намі была плыткая, а ўсё-такі і ад яе ішоў водар* (К. Чорны). *Мне страшна, а ўсё ж такі іду* (Э. Самуйлёнак). *На дварэ лета, але між тым вада ў рацэ халодная* (Я. Маўр). *Глебу апрацавалі добра, а тым не менш лён расце марудна* (Звязда). Асабліва выразна праяўляецца ўступальна-ўзмацняльнае адценне, калі прыслоўі-часціцы ўтвараюць суадносныя пары *яшчэ... а* (*але, ды*) *ужо, усяго... а* (*але, ды*) *ужо*: *Яшчэ зялёны ліст дубовы і не падумаў медзянец, а ўжо шпакі вядуць размовы кудысьці ўдалеч адляцець* (П. Броўка). *Сляды гарачыні яшчэ на тварах носім, ды паплылі ўжо дні ў залатую восень* (П. Панчанка). *Усяго першы дзень жанаты, а ўжо хоць ідзі вон з хаты* (Я. Купала).

Адносіны супастаўлення ўзмацняюцца і набываюць адценне нечаканасці, калі пры злучніку размешчана прыслоўе *раптам*: *Хацеў прымацаваць [падкову] да весніц, але раптам абудзілася мінулае ў агні і дыме* (М. Танк). *Мы думалі ўбачыць рабочы пасёлак, але раптам перад вачамі раскінуўся сучасны горад на беразе шырокай ракі* (Звязда).

Кантрастнае супрацьпастаўленне ўскладняецца ўмоўна-аргументаваным адценнем, калі за злучнікам размяшчаецца прыслоўе *іначай* (*іначай*) або спалучэнне ў *адваротным парадку*: *Трэба старацца, а іначай нічога не будзе* (Я. Колас). *Станок трэба адрамантаваць, а ў адваротным выпадку будзе шмат браку* (С. Баранавых).

Пры абмежавальным супрацьпастаўленні пры злучніках ужываецца часціца *толькі*: *Шмат хадзіла па нашых дарогах чужынкаў, а толькі назад мала хто з іх вяртаўся* (І. Гурскі). *Не мог пярэчыць Фіму, ды толькі было крыўдна* (С. Баранавых).

Замышчальнае супрацьпастаўленне афармляецца з дапамогай злучніка *затое* або *назоўніка* (займенніка) у родным склоне з прыназоўнікам *замест*: *З выгляду возера невялікае, але затое дна ў ім не дастанеш* (А. Вольскі). *Акенцы зусім маленькія, а замест шкла ўстаўлена тоўстая, напалову празрыстая слюда* (В. Вольскі).

**Складаназлучаныя сказы
з пералічальна-размеркавальнымі часткамі**

П е р а л і ч а л ь н а - р а з м е р к а в а л ь н ы м і з'яўляюцца прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў, паміж якімі выражаюцца розныя віды пералічальна-размеркавальных адносін.

У складаназлучаных сказах з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі паведамляецца пра з'явы і падзеі, якія з'яўляюцца аднолькава магчымымі або немагчымымі, адбываюцца папераменна ці ўзаемна выключаюцца. Граматычным сродкам сувязі пералічальна-размеркавальных частак складаназлучаных сказаў служачы злучнікі *і — і, ні — ні, то — то, або — або (альбо — альбо), ці то — ці то, не то — не то*. Гэтым злучнікам належыць асноўная роля ў выражэнні пералічальна-размеркавальных адносін. Ніякім іншым спосабам нельга паказаць, што з'явы і падзеі, пра якія паведамляецца ў прэдыкатыўных частках складаназлучанага сказа, звязаны паміж сабой пералічальна-размеркавальнымі адносінамі.

Усе пералічальна-размеркавальныя злучнікі адназначныя і заўсёды афармляюць адну і тую ж разнавіднасць семантыка-сінтаксічных адносін. Так, злучнік *і — і* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, у якіх паказваецца пералічэнне аднолькава магчымых з'яў і падзей: *І хвалюецца пшаніца, і дрыжыць пшачотна гай* (П. Броўка). *І рэж журчанне помню я, і хат станічных белы дым знаёмы мне* (А. Бачыла). *І шумуе наша глеба самай буйнай збажыной, і красуе наша неба самай сіняй глыбінёй* (М. Лужанін). *І спынілі гамонку лясы пад празрыстым святлом месяцавым, і аселі крупінікі расы на кустах і травах мядовых* (А. Астрэйка).

Злучнік *ні — ні* ўжываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа, у якіх афармляецца пералічэнне аднолькава немагчымых (адмоўных) з'яў і падзей: *Ні зоркі не свецяць, ні месяц не паказваецца* (І. Гурскі). *Ні колас на ніве не ўскалыхнецца, ні ліст на дрэве не ўзварухнецца* (М. Багдановіч). *Ні людзей на вуліцы не відаць, ні чалавечага голасу не чуваць* (А. Якімовіч). *Ні дрэвы не шумяць, ні птушкі не спяваюць такой ціхай ноччу* (Я. Колас).

Для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа, у якіх выражаецца значэнне папераменнасці або чаргавання з'яў і падзей, ужываецца злучнік *то — то*: *То набягаў нечакана дождж, то зноў выблісквала сонца* (П. Пестрак). *То ўсплеск пачуецца чаўна, то вецер запяе* (К. Кірэенка). *То вячэрні змрок кладзецца на зямлю, то лье бесперапынна нудны дождж, то туманы пялёнкай ахінаюць наваколле* (У. Караткевіч). *То мароз за ноч скуе ўсе лужыны, то ўдзень зноў сонца падагрэе і ваду растопіць* (Я. Колас).

Злучнікі *ці — ці, або — або (альбо — альбо)* маюць блізкае значэнне: яны аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназлуча-

ных сказаў, у якіх гаворыцца пра з'явы і падзеі, што ўзаемна выключваюцца. Злучнік *ці* — *ці* больш характэрны для пыталых сказаў, злучнік *або* — *або* — для апавядальных: *Ці там сасну выслухвала жаўна, ці на вяршку надругу клікаў голуб?..* (М. Лужанін). *Ці помніш ты сваёй зямлі прасторы, ці бачыў ты віры імклівых рэк?* (С. Грахоўскі). *Ці жаўрук звінеў у небе, ці свістаў на ліне шпак* (Ц. Гартны). *Або відная ноч стаіць над лесам, або займаецца на дзень* (А. Якімовіч). *Або мы пойдзем на пераезд, або сястра сустрэне нас амаль за вёскай* (Я. Брыль). *Або цёмныя хмары на небе ходзяць, або лёгкія белыя воблачкі імчацца* (В. Вольскі). *Альбо дзед гаворыць, альбо баба прамовіць некалькі слоў* (П. Галавач).

Гэтыя злучнікі могуць быць не толькі паўторныя, але і адзіночныя: *Над возерам кружылі чайкі або зрэдку з крыкам пралятала варона* (Т. Хадкевіч).

Сустракаюцца выпадкі, калі злучнікі *ці*, *або* (альбо) чаргуюцца ў адным і тым жа сказе: *Пачуецца ціхая гаворка ці раптам зазвініць і абарвецца смех або загучыць песня* (ЛіМ). *Калі-нікалі праляціць з піскам кажан або пракрычыць сава ці прашугаюць чарадой спалоханыя птушкі* (І. Гурскі).

Калі пералічэнне ўзаемна выключальных з'яў і падзей мае дадатковае мадальнае адценне меркавання ці развагі, для сувязі прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа ўжываецца злучнік *ці то* — *ці то*: *Ці то птушкі спяваюць у гаі, ці то вецер свішча сваю песню* (У. Дубоўка). *Ці то дзед і цяпер крыкнуў, ці то Віхор трывожна заржаў* (З. Бядуля). *Ці то хочацца будзёничыны шэрай, ці то хочацца ляцець куды лёгкай птушкай за свет* (Р. Мурашка). *Ці то шуміць ля печы калаўрот, ці то віхура за акном вядзе свае песні?* (Я. Колас).

Калі ж пералічэнне ўзаемна выключальных з'яў і падзей мае дадатковае мадальнае адценне няпэўнасці або сумнення, сувязь прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа ажыццяўляецца пры дапамозе злучніка *не то* — *не то*: *У карых вачах чалавека свяцілася не то хітрынка, не то прарывалася лёгкая ўсмешка* (М. Лынькоў). *Не то вецер гудзе ў верхавінах дрэў, не то чуецца нечый стоги* (З. Бядуля). *Не то смех гучыць, не то плача нехта* (Я. Маўр). *Недзе не то грукання танкі, не то тужацца на пад'ёме машыны* (В. Быкаў).

Іншы раз прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа могуць аб'ядноўвацца з дапамогай злучніка *а*, які паўтараецца перад кожнай з іх. Пры гэтым функцыя злучніка сумяшчаецца з функцыяй узмацняльнай часціцы, у выніку чаго ўтвараецца гібрыдны сродак сувязі, пры дапамозе якога афармляюцца супастаўляльна-пералічальныя адносіны: *А сонца за бор галоўку хавае, а месяц з-за хмар лоб свой выхіляе* (М. Багдановіч).

Супастаўляльна-пералічальныя адносіны могуць выражацца і адзіночным злучнікам *а* сумесна з мадальнымі словамі *мога*

(размоўная форма *мо*), *магчыма*, якія размяшчаюцца ў адным або ў абодвух аб'яднаных кампанентах: *Магчыма прайшоў невялікі дождж, а магчыма сыра было ад расы* (К. Чорны). *Расы ты баішся, а можа палохае ветру жалба?* (М. Танк).

Трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў пералічальна-размеркавальных частак складаназлучаных сказаў не выконваюць пэўнай канструктыўнай функцыі ў вызначэнні характару семантика-сінтаксічных адносін, якія выражаюцца паміж гэтымі часткамі. Але ў большасці выпадкаў трывальна-часавыя значэнні прэдыкатывых частак супадаюць.

Складаназлучаныя сказы з пералічальна-размеркавальнымі часткамі маюць звычайна адкрытую структуру. У гэтых сказах аб'ядноўваюцца дзве і больш прэдыкатывыя часткі аднолькавай або рознай будовы: *То цягнуўся непраходны гушчар, то падступалі балоты, то радалі вока невялічкія, але ўтульныя палянкi* (А. Савіцкі). *І коні ржалі, і людзі крычалі, і вылі ваўкі ў лесе* (А. Куляшоў). *Ці то ішлі на працу сяляне, ці пастушкі дзе гналі кароў на пашу, ці мо рухаўся наблізу вайсковы атрад* (М. Лынькоў).

Адзіночныя злучнікі *ці, або (альбо)* аб'ядноўваюць толькі дзве прэдыкатывыя часткі: *Прыцісне мароз або зноў наступае адліга* (Звязда). *Ярка свеціць над полем веснавое сонца, ці нечакана выплыве аднекуль цёмная хмара і палівае яго сваім дажджом* (М. Гарэцкі).

У складаназлучаных сказах з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі могуць быць агульныя словы, якія ў аднолькавай меры адносяцца да кожнай з прэдыкатывых частак і размяшчаюцца ў пачатку сказа: *Па шашы бясконцым патокам імчаліся машыны або зрэдку грукацела коламі фурманка* (П. Кавалёў). *У небе спявалі жаваранкі ці ішчабяталі ластаўкі або маланкай праносіліся стрыжы* (З. Бядуля). *Верабейку стужа зморыць або ястраб схваціць* (Я. Купала).

Пералічальныя адносіны могуць канкрэтызавацца словамі *на-першае, на-другое* і пад. Пры гэтым ужыванне злучніка перад кожнай з прэдыкатывых частак не з'яўляецца абавязковым: *Па-першае, чалавек быў хворы, і на-другое, яму не хацелася зноў пачынаць гэту цяжкую і небяспечную дарогу* (Я. Маўр).

Складаназлучаныя сказы з далучальнымі часткамі

Д а л у ч а л ь н ы м і называюцца прэдыкатывыя часткі складаназлучанага сказа, пры дапамозе якіх выражаюцца розныя віды далучальных адносін. Адметнай рысай складаназлучаных сказаў з далучальнымі часткамі з'яўляецца тое, што першая (недалучальная) частка заўсёды будуюцца як самастойны сказ, а другая (далучальная) частка прыстасоўвае сваю структуру да таго, каб далучыцца да першай часткі і выразіць спецыфічную семантыку

ўсяго складаназлучанага сказа. Далучальная частка структурна і семантычна абумоўлена недалучальнай часткай і без яе самастойна не ўжываецца.

У залежнасці ад характару далучальных адносін выдзяляюцца далучальна-пералічальныя, далучальна-азначальныя, далучальна-паясняльныя, далучальна-абмежавальныя, далучальна-вылучальныя, далучальна-прычынныя, далучальна-выясняльныя і далучальна-заклучальныя часткі.

У далучальна-пералічальнай частцы змяшчаецца новае і важнае паведамленне, якое не звязана са зместам недалучальнай часткі, а нанізваецца на яго ці дадаецца да яго. Для сувязі такіх прэдыкатывых частак ужываюцца злучнікі *і, ды, ды і: Секунды ішлі за секундамі, і здаваліся яны вечнасцю* (К. Чорны). *Удвух яны былі ў хаце, ды яшчэ на дварэ іх колькі сядзела* (М. Лынькоў). *Восеньскія вечары ў Балотных Ялінах былі надзвычай доўгімі і сумнымі, ды і зімой тут было маркотна* (У. Караткевіч).

У далучальна-азначальнай частцы даецца характарыстыка зместу недалучальнай часткі з боку якасці, прызначэння і інш. Абавязковымі канкрэтызатарамі далучальна-азначальных адносін з'яўляюцца ўказальныя займеннікі *гэта, тое*, якія паказваюць, што іменна характарызуецца ў папярэдняй частцы, і размяшчаюцца звычайна пасля злучнікаў *і, ды, але* і інш. Без гэтых займеннікаў названыя адносіны не могуць быць выражаны. Далучальна-азначальная частка можа характарызаваць увесь змест недалучальнай часткі (тады яна ўмяшчальная) або асобныя яе кампаненты (тады яна замяшчальная): *Васін насіў ваенную форму, і гэта надавала яму сабраны, падцягнуты выгляд* (У. Карпаў). *Дождж хутка перастаў, а гэта было цяпер самае галоўнае* (В. Быкаў). *На ўзлеску стаіць хата, але ў той хаце ніхто не жыве* (А. Якімовіч). *Марына Паўлаўна ацярожна ўсміхаецца, і гэтая ўсмішка доўга застаецца ў яе на твары* (М. Зарэцкі).

У далучальна-дапаўняльнай частцы пашыраецца і развіваецца змест папярэдняй часткі або ўдакладняюцца паасобныя яе кампаненты. Адметнай рысай такіх сказаў з'яўляецца паўтарэнне асобных словаформ недалучальнай часткі ў пачатку далучальнай непасрэдна за сродкамі іх сувязі. У якасці сродкаў сувязі звычайна ўжываюцца злучнікі *і, а, але, ды: Веніямін будзе настаўнікам, а настаўніку больш за ўсё патрэбна кніга* (І. Навуменка). *Нарэшце выпаў першы снег, але снег быў мокры і адразу ператвараўся ў дождж* (М. Калачынскі). Словаформа недалучальнай часткі, выражаная назоўнікам, у далучальнай частцы можа замяшчацца займеннікам ва ўскосным склоне з прыназоўнікамі, у выніку чаго далучальна-дапаўняльныя адносіны ўскладняюцца адценнямі сумеснасці або паслядоўнасці:

Наступіла восень, а за ёю і мароз, як шыбінай шкляноу, тонкім лёдам Нёман завалок (А. Бялевіч). Многа думаў над гэтым Сцёпка, і наду-маўся ён за навуку сур'ёзна ўзяца (Я. Колас). Пасярод балота — курганок, а на ім каля паўсотні хвой (А. Астрэйка). Асабліва выразна праяўляюцца далучальна-дапаўняльныя адносіны, калі для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі прытым, прычым: Швед — чалавек не стары, прычым аўтарытэт у яго высокі (Т. Хадкевіч). Перад намі быў сапраўдны змешаны лес, прычым размяшчаліся дрэвы ярусамі (І. Навуменка). Ведаючы добра сваіх вучняў і ступень іх ведаў, настаўнік закідваў іх пытаннямі, прычым гэтыя пытанні далёка выходзілі за рамкі пачатковай школы (Я. Колас). Салдат паслухаўся неахвотна, прытым Клянт увавіў ледзяны выраз яго вачэй (І. Мележ).

У далучальна-паясняльнай частцы тлумачыцца або раскрываецца змест недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. Далучальнае паясненне можа быць абагульняльным або ўдакладняльным. Пры абагульняльным паясненні прэдыкатыўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучальнага слова *гэта значыць*: *У рама-нах, аповесцях і апавяданнях шмат апісальнасці, гэта значыць наказ чалавека падмяняецца расказам аб ім (Звязда). Пры ўдакладняльным паясненні сувязь прэдыкатыўных частак ажыццяўляецца пры дапамозе злучальных слоў а іменна, напрыклад: Высокі госьць знаёміўся з развіццём прамысловасці нашай краіны, а іменна: ён наведаў вытворчае аб'яднанне «Гарызонт» (Рэспубліка). Нямала ў небе хмарка для людзей зрабіла карыснай работы, напрыклад, над Крычавам яна схавала стомленых жней у свой цень ад спякоты (А. Куляшоў).*

У далучальна-абмежавальнай частцы ўдакладняецца і разам з тым абмяжоўваецца змест недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. У якасці сродкаў сувязі для аб'яднання такіх прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *і то, ды і то (дый то), дык і то*: *Ну, можа самы найменшы элемент трывогі ў яго быў апошнімі часамі, і то з'яўляўся ён не часта (К. Чорны). На турніку Грыша паццягваўся ўсяго два разы, ды і то яго туды падсаджвалі (І. Навуменка). Салдат было ўсяго чацвёрта, дый то чацвёрты — нажарнік (Я. Брыль). Тут на які там час у горад выбраліся, дык і то колькі тых непаразумеўняў (М. Лынькоў).*

У далучальна-вылучальнай частцы выдзяляецца і актуалізуецца штосьці важнае са зместу або звязанае са зместам недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. Такое вылучэнне заўсёды суправаджаецца эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай і выражаецца спецыяльнымі часціцамі ці спалучэннямі слоў, якія канкрэтызуюць значэнне фармальнага сродкаў сувязі — злучнікаў *і, але, тым больш што (тым болей што)*. Асабліва выразна далучальна-вылучальныя адносіны праяўляюцца тады, калі пры злучніку *і* ужыва-

юцца ўзмацняльныя часціцы нават, асабліва: *Вакол стала цішэй, і нават Сабастыян з Мацвеем панізілі свае галасы* (К. Чорны). *Бязважкі, салатавы пух ахутваў дрэвы, і асабліва шэрай і будзённай выглядала ў гэтай зялёнай хмары старая хата Кагутоў* (У. Караткевіч). У складаназлучаных сказах са злучнікамі але далучальна-вылучальныя адносіны заўсёды выражаюцца ў надзвычай катэгарычнай форме. Далучальная частка гэтых сказаў афармляецца пыталнай інтанацыяй: *Кудысьці трэба ісці, але куды я пайду?* (З. Бядуля). *Усім трэба было добра адпачыць, але калі адпачываць?* (Э. Самуйлёнак). *Памкнуўся бегчы шукаць яе, але куды бегчы?* (Я. Колас). Калі для сувязі прэдыкатыўных частак ужываецца злучнік *тым больш што* (*тым болей што*), далучальна-вылучальныя адносіны суправаджаюцца дадатковым дапаўняльным адценнем: *Лабановіч сабраўся паблukaць на верханьскіх ваколіцах, тым болей што не ўсе яны былі даследаваны ім* (Я. Колас). *Ён гатоў быў зрабіць прыпынак у любым месцы, тым больш што сонца ўжо звярнула з поўдня* (А. Якімовіч). *Загад ёсць загад, тым боль што гэты загад аддаваўся такім высокім начальствам* (М. Лынькоў).

У далучальна-прычыннай частцы называецца прычына або падстава таго, пра што паведамляецца ў недалучальнай частцы складаназлучанага сказа, а таксама паказваецца вынік гэтай прычыны ці падставы. Асноўную ролю ў выражэнні прычынна-выніковых адносін адыгрывае анафарычнае прыслоўе *таму*, якое ўжываецца пры злучніках *і*, *а* для сувязі такіх прэдыкатыўных частак. Яно ўмяшчае ў сабе змест недалучальнай часткі і ўказвае прычыну існавання таго, пра што ў ёй гаворыцца: *У друкарні не хапае рабочай сілы, і таму іх выпусцілі са школы датэрмінова* (Я. Брыль). *Камароўскі забулак вузенькі, і таму машыны тут не ходзяць* (П. Пестрак). *Я пішу кнігу, а таму мне трэба дакладна ўсё ведаць* (І. Шамякін). *Вугор крыху нагадвае гадзюку, а таму некаторы час яго не лічылі рыбай і не ўжывалі ў страву* (І. Гурскі). Гэта прыслоўе можа самастойна, без названых злучнікаў, аб'ядноўваць часткі складаназлучанага сказа: *Дакрананне да жалеза разбурае вітамін С, таму рэзаць бульбу трэба нажом з нержавеючай сталі* (Весці АН). *Пачалася касьба, таму ў вёсцы рэдка каго сустрэнеш* (С. Баранавых). *Каваль быў хударлявы і немалады ўжо чалавек, таму ў вёсцы яго звалі дзядзькам* (Х. Шынклер). *Дзень па-асенняму хмуры, таму пад елкамі амаль вячэрні паўзмрок* (І. Шамякін). Злучнік *а* без прыслоўя *таму* не можа афармляць прычынна-выніковыя адносіны: *Вецер ходзіць па самай рацэ, а таму ён вільготны і нават трохі прахладны* (Б. Сачанка). Пры злучніку *і* прыслоўе *таму* ўжываецца як неабходны канкрэтызатар указальных адносін: *Зарад электрона вельмі малы, і таму карыстацца ім у якасці адзінкі зараду не заўсёды зручна* (Весці АН).

Акрамя прыслоўя *таму пры злучніках могуць выкарыстоўвацца спалучэнні на гэтай прычыне, з той (тае) прычыны: Свободныя ваганні заўсёды затухаюць за той ці іншы час, і на гэтай прычыне яны рэдка выкарыстоўваюцца на практыцы* (Фізіка). *Адусюль з'езджаліся на кірмаш сяляне, і з той прычыны заўсёды тут было шумна і людна* (К. Чорны). *Вочап на ядры з вадою звіты з ліпавага лыка, а з тае прычыны ён заўсёды мокры і доўга трывае* (Р. Сабаленка).

У далучальна-выясняльнай частцы раскрываецца сутнасць таго, пра што паведамляецца ў недалучальнай частцы складаназлучанага сказа. У такім разе далучальная частка змяшчае ўказанне на вынік, які не ўзнікае непасрэдна са зместу недалучальнай часткі, а ўяўляе сабой дадатковае паведамленне. Для сувязі далучальна-выясняльных частак у складаназлучаным сказе ўжываюцца злучнікі *і, а, ды, але, аж (ажно): Выходжу ў сад — і, здаецца, між кветак гараць на пяску дарагія сляды* (П. Панчанка). *На яго баку закон, а хто пойдзе супраць закона?* (М. Лынькоў). *Зсталіся толькі песні, ды што з імі будзе?* (Я. Купала). *Печ то там ёсць, але хто яе паліць?* (К. Чорны). *Лабановіч ужо хацеў ісці назад, аж раптам грукнула засаўка* (Я. Колас). *На душы рабілася як быццам спакайней, ажно раптам невыносная крыўда напоўніла яе грудзі* (П. Броўка). Іншы раз далучальна-выясняльныя адносіны могуць суправаджацца адценнем нечаканасці або раптоўнасці. Фармальным паказчыкам адцення нечаканасці з'яўляецца часціца *вось*, якая размяшчаецца ў далучальнай частцы непасрэдна за злучнікам: *Грабель мільганнем, звамам кос трымцяць ліпнёвыя прасторы, і вось нібы ў зялёным моры плыве бухматы воз* (К. Крапіва). *У міліцыю ў той трывожны час, тым больш у сёлах, людзі ісці яшчэ пабойваліся, а вось Архіп пайшоў* (П. Пестрак). Фармальным паказчыкам адцення раптоўнасці з'яўляецца прыслоўе *раптам*, якое размяшчаецца непасрэдна за злучнікамі *і, аж*: *Іду між кедраў і платанаў, на іхні рост дзіўлюся я, і раптам, побліз акіяна, бярозак стрэлася сям'я* (П. Броўка). *Заглядзелася гэтак, аж раптам нехта хапель мяне ў пояс!* (Я. Купала). Прыслоўе *раптам* не размяшчаецца непасрэдна за злучнікам *а*, а звычайна аддзелена ад яго словаформамі, што ўваходзяць у склад далучальна-выясняльнай часткі: *Жыў сабе ціхенька са сваёй старою, а тут раптам — такая спакуслівая прапанова* (А. Пальчэўскі). *Я ж пачала вучыць толькі вашых, Сярожу і Ленку, а тут раптам прыходзіць цэлая гурба дзяцей, просяць прыняць у школу* (І. Шамякін).

У далучальна-заклучальнай частцы даецца падагульненне зместу недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. Для сувязі такіх прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *і, ды, ды і (дый): Батальён быў на адпачынку, і трэба ж крыху адпачыць* (Я. Колас). *Пашпарта ў Кацярыны Сафронаўны ніколі не было, ды ён ёй і не патрэб-*

ны (М. Ракітны). *Я яго не вінаваціла, ды і хіба я магу яго вінаваціць?* (К. Чорны). *Людзі була пусцілі чысціць свет з брыды ўсякай, дый ці ж птушынай сіле ўсіх знішчыць вужакаў* (Я. Колас). Асабліва выразна падагульненне праяўляецца ў тых выпадках, калі пры злучніках ужываюцца мадальнае слова *значыць* або прыслоўі *наогул, нарэчце*, якія канкрэтызуюць значэнне злучніка: *Труслівы чалавек заўсёды чаго-небудзь баіцца, і, значыць, у цяжкую хвіліну ён можа пайсці на здраду* (М. Лынькоў). *У адзін з сакавіцкіх дзён яго прымалі ў дваранскі клуб, а значыць, ён меўся выступіць з традыцыйнай уступнай прамовай* (У. Караткевіч). *Старожка Ганна часамі заходзіць для сякіх-такіх паслуг, і наогул яе не цяжка сустрэць і пагаманіць з ёю* (Я. Колас). *Так гамонка ў нас заняла добры час, а нарэчце ўстаю — да Каруся іду* (Я. Колас). Далучальна-заклучальныя адносіны могуць суправаджацца мадальнымі адценнямі няпэўнасці, сумнення і інш., што выражаюцца асобнымі (пераважна мадальнымі) словамі і словазлучэннямі ў складзе далучальнай часткі: *Іншыя больш прыгожыя словы не прыходзілі ў галаву, ды, відаць, і патрэбы ў іх зараз не было* (А. Васілёнак). *Канстанцін Сяргеевіч даваў яму самыя далікатныя даручэнні, і, трэба сказаць, хлопец акуратна спраўляўся з імі* (М. Лынькоў). *Вядома, яна не адкрые яму ніякіх сакрэтаў, ды, прызнацца, яна і сама не вельмі ведае іх* (М. Лынькоў). Падагульненне набывае большую катэгарычнасць, калі для сувязі прэдыкатывых частак ужываюцца злучальныя словы *значыць (значыцца), словам (адным словам)*, якія з'яўляюцца не толькі граматычным сродкам сувязі, а і змяшчаюць у сабе асноўную долю такога падагульнення: *Бусел прыляцеў, значыць — вясна* (К. Крапіва). *Многа тут нізін і балот, значыць, многа тут грунтавой вады* (А. Кулакоўскі). *Заўтра была нядзеля, значыцца, дзень вольны...* (У. Карпаў). *Наступіла жніво, словам, гультаяваць некалі* (Я. Колас). *Размова павялася між паненкамі і Саханюком аб справах другога зместу, аб іх знаёмых, адным словам, пачалося пераліванне з пустога ў парожняе* (Я. Колас).

Такім чынам, для афармлення розных відаў далучальных адносін пры злучніках *і, а, але, ды* могуць ужывацца наступныя канкрэтызатары: паўтарэнне ўдакладняльных і паясняльных слоў, асобныя займеннікі (*гэта, тое*), прыслоўі (*тamu, раптам*), узмацняльныя часціцы (*нават, асабліва, вось*), некаторыя спалучэнні слоў (*на гэтай прычыне, з той прычыны*). Разам з тым яркімі лексіка-граматычнымі паказчыкамі далучальных адносін з'яўляюцца злучнікі *і то, ды і то, прычым, прытым* і злучальныя словы *значыць, словам, адным словам, гэта значыць, а іменная*.

Складаназлучаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць закрытую структуру, якую звычайна ўтвараюць дзве прэдыкатывыя часткі — недалучальная і далучальная.

Складаназлучаныя сказы з рознымі часткамі

У складаназлучаных сказах могуць аб'ядноўвацца тры і больш прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца не адны і тыя ж, а розныя семантыка-сінтаксічныя адносіны (аднатыпныя або разнатыпныя).

Аднатыпнымі з'яўляюцца разнавіднасці спалучальных адносін: *Крычалі перапалоханыя гусі, кудахталі куры, потым забрахаў сабака ў суседнім двары* (З. Бядуля); разнавіднасці супастаўляльных адносін: *Выйшаў месяц з-за хмар, а зоркі прыветна заміргалі, але не было каму любавацца прыгажосцю начнога неба* (Я. Маўр); разнавіднасці пералічальна-размеркавальных адносін: *То пракрычыць спуджанае некім птушка, то прамільгне сярод галін рыжыя вавёрка, або раздасца дробнае пастукванне дзятла* (Т. Хадкевіч).

Разнатыпнымі бываюць разнавіднасці спалучальных і супастаўляльных адносін: *Стылі ногі і рукі, а са стрэх капала, і снег пад палазамі рыпеў мокра, паныла* (І. Мележ); спалучальных і далучальных адносін: *Стары Тапурья крыху адпачне, потым ён будзе разбіраць вепра, і гэтай работы яму хопіць да самага вечара* (Э. Самуйлёнак); пералічальна-размеркавальных і супастаўляльных адносін: *І на душы нейк весялела, і сэрца радасці хацела, а думкі ціхія і мары на душу клалі свае чары* (Я. Колас); пералічальна-размеркавальных і далучальных адносін: *І вецер моцны, і дождж ідзе, ды і то яны не перашкаджаюць працаваць* (М. Зарэцкі); спалучальных і пералічальна-размеркавальных адносін: *Трашчыць сухое вецце пад нагамі, ды чуецца паскрыпванне галін, або ціха зашалаціць лісце на асіне ад лёгкага ветру* (А. Асіпенка); супастаўляльных і далучальных адносін: *Сцямнела, а ў хаце агню не запальвалі, ды і ў суседскіх вокнах святла не было* (А. Савіцкі); супастаўляльных, спалучальных і далучальных адносін: *Вясна была яшчэ ўпачатку, але снягі ўжо раставалі, і дружна ў полі балбталі раўкі, рачулкі, і ў грамадку яны ваду сваю злівалі* (Я. Колас).

Складаназалежныя сказы

Агульная характарыстыка

Складаныя сказы, у якіх пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў або злучальных слоў аб'ядноўваюцца сінтаксічна нераўнапраўныя прэдыкатыўныя часткі, называюцца **с к л а д а н а з а л е ж н ы м і**.

У складаназалежных сказах часцей за ўсё знаходзяцца дзве нераўнапраўныя прэдыкатыўныя часткі, адна з якіх паясняе другую і сінтаксічна падпарадкавана ёй. Прэдыкатыўная частка, ад якой залежыць другая частка, лічыцца галоўнай; прэдыкатыўная частка, якая залежыць ад другой часткі, з'яўляецца даданай.

Галоўнай частцы належыць асноўная роля ў структурнай арганізацыі складаназалежнага сказа. Яна сінтаксічна незалежная, але гэта незалежнасць толькі адносная, таму што галоўная частка заўсёды адрозніваецца ад самастойнага сказа інтанацыйна і семантычна. Яна функцыянуе не сама па сабе, змешчаная ў ёй інфармацыя няпоўная, у радзе выпадкаў недастатковая і кампенсуецца тым, пра што паведамляецца ў даданай частцы. Структура даданай часткі залежыць ад семантыка-граматычных асаблівасцей галоўнай часткі. Гэта залежнасць знаходзіць сваё адлюстраванне ў аднабаковай семантыка-сінтаксічнай абумоўленасці галоўнай і даданай частак, у парадку размяшчэння і адсутнасці паралелізму іх структуры і іншых лексіка-граматычных сродках. Даданая частка маркіруецца падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі, якія арганічна ўваходзяць у яе структуру і сведчаць аб яе сінсемантычнасці (падпарадкаванні). Аднак даданая частка можа быць носьбітам не толькі неістотнага, але і асабліва важнага або асноўнага сэнсу выказвання, напрыклад: *Добра, калі ў хаце чысціня і парадак* (С. Баранавых). *Вядома, што працаваць весялей з песняй* (Х. Шынклер). *Чуваць, як на бярозе за акном п'е салавей* (А. Васілевіч). Такім чынам, падпарадкаванне — гэта сінтаксічная, а не сэнсавая з'ява.

Паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа выражаюцца суб'ектныя, працэсуальныя, атрыбутыўныя, аб'ектныя і розныя віды акалічнасных адносін. Гэтыя адносіны афармляюцца пры дапамозе пэўных лексіка-граматычных сродкаў, якія знаходзяцца ў галоўнай і даданай частках. Найбольш важнымі сярод іх з'яўляюцца падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя (адносныя) словы, парадак прэдыкатыўных частак, суадносныя словы (карэляты) і суадносныя формы і значэнні выказнікаў прэдыкатыўных частак.

Самым важным сродкам сувязі паміж галоўнай і даданай часткамі ў складаназалежным сказе з'яўляюцца падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя (адносныя) словы. У ролі злучальных слоў выступаюць адносныя займеннікі *хто, што, які, каторы, чый* і займеннікавыя прыслоўі *дзе, куды, адкуль, калі, як, пакуль* і інш. Яны выконваюць функцыю пэўнага члена сказа ў даданай частцы: *Кожны, х т о глядзеў з кабіны самалёта на родную зямлю, адчуваў біццё свайго сэрца* (Э. Самуйлёнак) — дзейнік; *Доўга людзі цешыліся з цудаў, ш т о рабіў быў Люцыян Таполя* (М. Танк) — дапаўненне; *Сябрам пра ўсё, ч ы м жыў салдат, пісьмо яго раскажа* (М. Калачынскі) — дапаўненне; *Я к і я самі, такія і сані* (Прыказка) — выказнік; *У хаце, к у д ы ўвайшоў Алёшка следам за лесніком, стаяў густы змрок* (А. Якімовіч) — акалічнасць месца; *Мне не забыць, я к нада мной сурова гром навальнічны раскалыхваў даль* (П. Прыходзька) — акалічнасць спосабу дзеяння.

Злучнікі і злучальныя словы размяшчаюцца звычайна ў пачатку даданай часткі. Злучальныя словы *што, што, які, каторы, чый* могуць ужывацца не толькі ў форме назоўнага склону, але і ў форме ўскосных склonaў з прыназоўнікамі і без іх: *Той, каго так доўга чакалі, нарэшце прыйшоў* (Б. Мікуліч). *Лёгка туманок хаваўся ў кустах, а д чаго глухлі гукі* (П. Пестрак). *Хораша і лёгка было ісці на мяккай мураве ўздоўж шашы, па якоў імчаліся машыны* (А. Чарнышэвіч).

Злучальныя словы *які, каторы* могуць размяшчацца і ў сярэдзіне даданай часткі, калі яны выконваюць функцыю недапасаванага азначэння: *Дзеду трэба знайсці тую часць Чырвонага войска, камандзір якога стаяў у яго на кватэры* (Я. Колас). *Цякла тут з лесу невялічка травой абросшая крынічка, абодва берагі кагортаў лазняк, ракетнік абступалі* (Я. Колас).

Іншыя злучнікі і злучальныя словы не могуць размяшчацца ў сярэдзіне даданай часткі. Выпадкі такога ўжывання сустракаюцца вельмі рэдка ў вершаваных творах: *Глухою начною парою, яны ўсе заснулі калі, вяскоўцы забралі ў іх зброю, а коні на хутар вялі* (А. Куляшоў).

Парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак у складаназалежным сказе вызначаецца характарам сувязі і семантыка-сінтаксічнымі адносінамі паміж часткамі. Так, пры далучальнай сувязі даданая частка заўсёды знаходзіцца ў постпазіцыі да галоўнай часткі: *Дзед Талаш цяпер проста шчаслівы чалавек, калі толькі ёсць на свеце шчаслівыя людзі* (Я. Колас). Даданая частка прычыны таксама звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі: *Ужо сонца не відаць, бо за хмары легла спаць* (М. Хведаровіч). Даданая ўступальная частка можа размяшчацца пасля галоўнай часткі і перад галоўнай часткай: *Не адкрасуюць кветкі, хоць сцелюцца на травы верасы* (П. Трус). *Куды ні глянь — усё бялютка* (Я. Колас).

Суадносныя словы (карэляты) знаходзяцца ў галоўнай частцы і паясняюцца даданай часткай: *Там красуе жыта і пшаніца, дзе была адвечная дрыгва* (А. Русак). *Брусніцы талды смачныя, калі іх марозік кране* (А. Чарнышэвіч). З іх дапамогай семантыка-сінтаксічныя адносіны выражаюцца найбольш дакладна: у першым прыкладзе паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа адносіны акалічнасныя месца, у другім — акалічнасныя часу.

Суадносныя формы і значэнні выказнікаў прэдыкатыўных частак вызначаюцца характарам сэнсава-сінтаксічных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа. Так, у складаназалежных сказах з даданай уступальнай часткай дзеясловы-выказнікі прэдыкатыўных частак ужываюцца звычайна ў формах аднаго і таго ж часу, паколькі дзеянні, адно з якіх супярэчыць другому, існуюць у плане аднаго часу: *Ёсць непаўторная паэзія ў асеннім по-*

лі, хоць на першы позірк здаецца яно пустое і панурае (І. Шамякін). Размова не ладзілася, як ні стараліся падтрымліваць яе (Ц. Гартны). У складаназалежных сказах з даданай часткай умовы дзеяслоў-выказнік даданай часткі не ўжываецца ў форме загаднага ладу, тады як для дзеяслова-выказніка галоўнай часткі гэта адна з тыповых форм выражэння: *Ты не шкадуў нічога людзям, калі што людзям на карысьць* (П. Броўка).

У складаназалежных сказах даданая частка звычайна паясняе ўсю галоўную частку або асобныя з яе кампанентаў: *На дварэ было яшчэ цёмна, хоць світанне набліжалася* (А. Чарнышэвіч). *На полі, якое віднелася за вёскай, шумела важкімі каласамі высокае і густое жыта* (У. Краўчанка). Складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка паясняе ўсю галоўную частку, маюць расчлянёную структуру, а складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка паясняе асобныя кампаненты галоўнай часткі, — нерасчлянёную. Структура сказаў заўсёды закрытая.

Падпарадкавальная сувязь, якая існуе паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа, можа мець злучальны і далучальны характар. Пры злучальнай сувязі даданая частка складаназалежнага сказа цесна звязана з галоўнай часткай, якая патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі і структурна прадвызначае яе: *Ліда была чамусьці ўпэўнена, што сёння да іх прыйдзе настаўнік* (Я. Колас). *Часам чыгуначнае палатно ўзбіраецца так высока, што вяршыні стромкіх кіпарысаў не дасягаюць узроўню колаў вагона* (М. Лупсякоў). Паміж галоўнай і даданай часткамі няма працяглай раз'яднальнай паўзы, а самі часткі вызначаюцца больш-менш раўнамерным тэмпам маўлення. Гэта значыць, што структура складаназалежнага сказа можа быць толькі непарарывістай. Пры далучальнай сувязі даданая частка слаба звязана з галоўнай часткай складаназалежнага сказа, якая структурна і паводле сэнсу больш самастойная і не патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі. У такой галоўнай частцы няма суадносных слоў (карэлятаў) і іншых фармальна-граматычных адзінак (за выключэннем інтанацыйнай незакончанасці), якія б патрабавалі абавязковага тлумачэння з боку даданай часткі. У выніку атрымліваецца, што даданая частка з'яўляецца не заканамерным, а спадарожным дадатковым паведамленнем адносна зместу галоўнай часткі: *У дзедавай хаце кватараваў камандзір батальёна, чым дужа ганаруўся дзед Талаш* (Я. Колас). *Ноч водарам мядовым перапоўнена, ад чаго хмялее чалавек* (М. Калачынскі). На стыку такіх галоўнай і даданай частак існуе працяглая раз'яднальная паўза, якая папярэджвае аб наяўнасці дадатковай інфармацыі і надае структуры складаназалежнага сказа перарывісты характар.

У лінгвістычнай літаратуры няма адзінай класіфікацыі даданных частак. Вядомы наступныя тыпы класіфікацыі: функцыянальна-семантычная, якая заснавана на функцыянальным прыпадабненні даданай часткі да адпаведных членаў сказа; фармальна-граматычная, якая грунтуецца на значэнні злучнікаў і злучальных слоў; структурна-семантычная, якая ўлічвае структуру прэдыкатыўных частак і характар адносін паміж імі. Паводле структурна-семантычнай класіфікацыі даданыя часткі падзяляюцца на прыслоўныя і прыфразныя. Прыслоўныя часткі вызначаюцца цеснай сувяззю з галоўнай часткай, таму што адносяцца да асобных слоў гэтай часткі і служаць для іх удакладнення і канкрэтызацыі. Сярод прыслоўных вылучаюцца даданыя дзейнікавыя, выказнікавыя, азначальныя, дапаўняльныя часткі, а таксама даданыя часткі спосабу дзеяння, меры і ступені, месца. Прыфразныя часткі валодаюць слабай сувяззю з галоўнай часткай, таму што адносяцца да ўсяго яе зместу і не прадвызначаюцца яе будовай. Прыфразнымі з'яўляюцца даданыя часткі часу, прычыны, мэты, умовы, уступкі, а таксама выніковыя, параўнальныя і далучальныя часткі.

Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі часткамі

Д а д а н а й д з е й н і к а в а й з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння суб'ектных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з суб'ектнымі адносінамі даданая частка кампенсуе адсутны дзейнік у галоўнай частцы або раскрывае канкрэтны змест дзейніка галоўнай часткі, выражанага ўказальнымі ці азначальнымі займеннікамі: *Чуваць было, як шапаціць пад лёгкім ветрам трапяткая лістота асіны* (М. Лынькоў). *Хто не спадзяецца на сябе, той заўжды бывае слабы* (Я. Колас). *Усё, чым наша зямля багата, належыць майму дарагому народу* (П. Панчанка). Сустрэкаюцца выпадкі, калі займеннік, да якога адносіцца даданая частка, у галоўнай частцы прапушчаны: *Хто на печы сядзіць — нічога не мае* (З. Бядуля). *Што было — ужо сплыло* (Прыказка). Суб'ектныя адносіны ў такіх сказах набываюць дадатковае адценне катэгарычнасці.

Даданая дзейнікавая частка аб'ядноўваецца з галоўнай часткай складаназалежнага сказа пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *хто, што, як, каб, калі, нібы, быццам* і інш.

Злучальнае слова *хто* звязвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа тады, калі ў даданай частцы паведамляецца пра дзеянне пэўнай асобы: *Той, хто падарожнічае па Беларусі, не*

можа не наведаць слаўны горад Брэст (В. Вольскі). Той, хто дружбы шукае, — у нас знойдзе яе (М. Танк). У Навадворках той, хто не меў вакол хаты якой-небудзь зелены, лічыўся дрэнным гаспадаром (П. Кавалёў).

Калі ў даданай частцы гаворыцца пра дзеянне, якое ўтвараюць неадушаўленыя прадметы, для сувязі прэдыкатыўных частак ужываецца злучальнае слова *што*: *Што аднаму з цяжкасцю даецца, тое калектывам лёгка бярэцца* (Прыказка). *Усё, аб чым нам марыцца, збываецца ў жыцці* (М. Хведаровіч). Галоўная частка можа мець і поўную форму. У такім выпадку даданая частка паясняе дзейнік галоўнай часткі, выражаны ўказальным займеннікам *тое*, і прымацоўваецца да галоўнай часткі з дапамогай злучніка *што*: *Тое, што Васілька прыходзіўся ўнукам Манамыху, магло пэўным чынам абараніць яго ад высылкі з іншымі полацкімі князямі* (М. Ермаловіч). *Тое, што дачка мела стомлены выгляд, вельмі засмучала маці* (Н. Маеўская).

Пры дапамозе злучніка *што* аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя часткі, калі галоўная частка мае няпоўную форму (у ёй прапушчаны дзейнік, выражаны ўказальным займеннікам *тое*) і знешне супадае з безасабовым сказам: *Бывае, што малыя справы вялікую вартасць маюць* (З. Бядуля). *Добра, што мы неразлучныя сябры* (Я. Маўр). *З узгорка было відаць, што праз луг да вёскі нехта ідзе* (М. Зарэцкі).

Галоўная частка мае няпоўную форму з адсутным дзейнікам і знешне супадае з безасабовым сказам і ў тых выпадках, калі ў даданай частцы падкрэсліваецца характар дзеяння або стану галоўнай часткі, яго неабходнасць ці пажаданасць, абумоўленасць ці прыблізнасць. Для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *каб*, *нібы*, *быццам*, злучальныя словы *як*, *калі* і інш.: *Рэдка калі бывае, каб Сёмка сумаваў* (Ц. Гартны). *Мне здалося, быццам нехта ўвайшоў у наш двор* (В. Каваль). *У цішыні чуваць, як шэпча на дубах лісце* (І. Мележ). *Невядома, калі мы сустранемся зноў* (Б. Мікуліч).

Даданая дзейнікавая частка можа размяшчацца пасля галоўнай часткі: *Той толькі адчуе ўсю слодыч спаткання, хто горкасць разлукі спытаў* (А. Званок). *Тое дорага, што нялёгка даецца* (Прыказка). *Здалёк было чуваць, як гудзяць патрывожаныя пчолы* (І. Шамякін); перад галоўнай часткай: *Што сілася некалі ў снах — праўдзіваю сталася явай* (П. Глебка). *Хто тут набыў, той не забудзе густых гаёў асенні жар* (Р. Няхай). *Чаго так доўга чакалі, тое нарэшце сталася явай* (Х. Шынклер); у сярэдзіне галоўнай часткі: *Усё, што было ў хаце, зроблена сваімі рукамі* (К. Чорны). *Толькі той, хто можа ўсе сілы накіраваць на дасягненне мэты, дабіваецца поспеху* (Настаўніцкая газета). *Кожны, хто стаяў на пуцях, нібы адчуваў біццё сэрца другога* (М. Лынькоў).

**Складаназалежныя сказы
з даданымі выказнікавымі часткамі**

Даданай выказнікавай з'яўляецца прэдыкатывуная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння працэсуальных адносін з галоўнай часткай.

Працэсуальныя адносіны паміж галоўнай і даданай выказнікавай часткамі складаназалежнага сказа заўсёды суправаджаюцца дадатковым кваліфікацыйна-ацэначным адценнем. Пры такіх адносінах даданая частка раскрывае канкрэтны змест выказніка галоўнай часткі, выражанага займеннікамі *той, такі* (размоўны *э-такі*), *усё*. У выніку ўстанаўліваецца або адмаўляецца тоеснасць ці падабенства паміж адпаведнымі з'явамі і паняццямі аб'ектывунай рэчаіснасці: *Мы не з тых, хто байца цяжкасцей* (Я. Маўр). *Музыка была такая, што хацелася стаяць і слухаць* (Б. Мікуліч). *Гэта ўсё, што я хацеў сказаць* (Я. Колас).

Даданая выказнікавая частка аб'ядноўваецца з галоўнай часткай складаназалежнага сказа пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *хто, што, які, як, каб, быццам* і інш.

Злучальнае слова *хто*, злучнік і злучальнае слова *што* ўжываюцца для сувязі частак галоўнай і даданай выказнікавай, у якой паведамляецца пра дзеянне (стан) пэўнай асобы ці прадмета: *Таварыш той, хто дапаможа заўсёды ў бядзе* (М. Гарэцкі). *Туман быў такі, што людзі, ідучы, натыкаліся адзін на аднаго* (П. Кавалёў). *Іншае слова такое, што рэха лясное ў яго глыбінях затоена* (А. Звонак). *Недзе там, за родным Бугам сінім, вятры такія, што асушаць слёз патак* (М. Танк).

Сувязь галоўнай і даданай выказнікавай частак, у якой характарызуецца дзеянне (стан) пэўнай асобы ці прадмета, адбываецца пры дапамозе злучальных слоў *які, чый*: *Які госць, такое і частаванне* (Прыказка). *Дзядзька не такі, чые словы на вецер ляцяць* (С. Баранавых).

Злучнікі і злучальныя словы *як, дзе, каб, быццам* і іншыя аб'ядноўваюць з галоўнай такую даданую выказнікавую частку, у якой паказваецца спосаб ажыццяўлення дзеяння (стану), пажаданасць дзеяння, яго прыблізнасць і г. д.: *Выгляд у яго быў такі, як быццам бы ён быў вялікі спецыяліст* (К. Чорны). *Яблык з тых, дзе соку шмат* (Б. Мікуліч). *Сцёпка не такі, каб адразу здацца* (Я. Колас).

У складаназалежных сказах даданая выказнікавая частка звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі: *Надвор'е такое, што сэрца радуецца* (Б. Мікуліч). *Ён не такі, каб не сказаць праўды* (С. Грахоўскі). *Адчуванне такое, быццам крылы за спіной выраслі* (Я. Брыль). *Працоўная слава — гэта не тое, што даецца чалавеку адзін раз*

і назаўсёды (У. Краўчанка). У тых выпадках, калі прэдыкатыўныя часткі аб'ядноўваюцца злучальнымі словамі *які, чый*, даданая частка можа знаходзіцца перад галоўнай: *Якое поле, такі і ўраджай* (Прыказка). *Якая сіла, такая і ніва* (Прыказка). Як правіла, такія сказы маюць сталую структуру і надзелены яркай эмацыянальна-экспрэсійнай афарбоўкай.

Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі

Д а д а н а я і а з н а ч а л ь н а я з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння атрыбутыўных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з атрыбутыўнымі адносінамі даданая частка характарызуе прадмет ці раскрывае прымету прадмета, аб якім паведамляецца ў галоўнай частцы. Пры гэтым сам прадмет абазначаецца назоўнікам (іншы раз асабовым займеннікам), а яго прымета — указальным займеннікам: *На вішняку, што рос каля плота, абсыхала раса* (А. Чарнышэвіч). *Мне, якому пайшоў ужо шосты дзясятак, прыемна з маладымі гаварыць* (М. Машара). *Грымоты даносіліся з таго боку, дзе зайшло сонца* (К. Чорны).

Для сувязі даданай азначальнай і галоўнай частак складаназалежнага сказа служаць злучнікі і злучальныя словы *які, каторы, чый, што, дзе, куды, адкуль, калі, каб, як, як бы, быццам* і інш.

Злучальнае слова *які* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца атрыбутыўныя адносіны з якасным адценнем: *Клімат і расліннасць, якія ўласцівы Беларусі ў сучасныя дні, устанавіліся тут каля дваццаці тысяч год назад* (В. Вольскі). *Рака, якая бегла праз лясок, была невялікая, але імклівая* (А. Чарнышэвіч). *Шмат слоў, якія не астылі ні ад дажджоў, ні ад снягоў і не згубілі даўняй сілы і першага агню свайго* (М. Танк). З падобным значэннем зрэдку ўжываецца злучальнае слова *каторы*: *Я кірую ў родны дом, каторы на чужыне мне часта сніўся* (М. Клімовіч). Форма злучальных слоў *які, каторы* абумоўлена іх сінтаксічнай функцыяй у даданай частцы і формаў таго слова, якое характарызуецца ў галоўнай частцы: *Хораша і лёгка было ісці па мяккай мураве ўздоўж шашы, па якой імчаліся машыны* (А. Чарнышэвіч). *Цётка Макрына, у якой яны спыніліся, не давала сумаваць гасцям* (М. Ракітны). *Ёсць нешта незвычайнае і нявыказанае ў тым хваляванні, з якім ты набліжаешся да помнікаў народнай славы — да месцаў, звязаных з найбольш вядомымі, найбольш любімымі імёнамі* (Я. Брыль). Злучальныя словы могуць размяшчацца не толькі ў пачатку, але і ў сярэдзіне даданай часткі: *Цякла тут з лесу невялічка травой абросшая крынічка, абодва берагі каторай лазняк, ракітнік абступалі* (Я. Колас). *Яліны выдзяля-*

ліся сваёй цёмнай зеленню, на фоне якой асабліва прыгожа выглядала сонечная жаўцізна дробнага бярозавага лісця (Я. Брыль).

Злучальнае слова *чый* надае атрыбутыўным адносінам адценне прыналежнасці. Гэта слова дапасуецца да назоўніка даданай часткі, які абазначае прадмет, што належыць асобе, названай у галоўнай частцы: *Здаецца, прыйшоў ляснік Максім Заруба, у чым абходзе Андрэй высек дубок* (Я. Колас). *Настаўніца Алена Мікалаеўна, у чым класе вучылася Алеся, не магла нарадавацца на дзяўчынку* (Настаўніцкая газета).

Злучальнае слова *што* надае атрыбутыўным адносінам аб'ектнае адценне: *Па-над рэчкай шум кляновы, што з маленства любы* (П. Прыходзька). *Гаворка, што нечакана так пачалася, нечакана і абарвалася* (П. Кавалёў). *Не вытрымаўшы больш на сонцапёку, бярозы белыя, што зранку млелі, набухлыя саладкаватым сокам, раптоўна неяк выпырснулі зелень* (М. Аўрамчык).

Пры ўскладненні атрыбутыўных адносін адценнем меры і ступені сувязь прэдыкатыўных частак звычайна ажыццяўляецца пры дапамозе злучніка *што*: *У лесе такая цішыня, што трэск сухой галінкі чуцен ясна і звонка* (П. Пестрак). *У вачах чалавека такая роспач, што хочацца хоць чым-небудзь дапамагчы* (У. Шыцік). *Было такое раздарожжа, што на таёжных дарогах не хадзілі больш ніякія машыны* (У. Дубоўка).

Злучнікі і злучальныя словы *дзе, куды, адкуль, калі, каб, як, як бы, быццам* і іншыя аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца атрыбутыўныя адносіны, ускладненыя дадатковымі акалічнаснымі адценнямі (месца, часу, параўнання і інш.). У большасці складаназалежных сказаў пры азначаемым назоўніку галоўнай часткі знаходзяцца ўказальныя займеннікі *той, такі*: *На роднай зямлі ёсць такія крыніцы, адкуль выцякае гаючы бальзам* (М. Машара). *Я любіў такі час, калі блізіцца зіма* (К. Чорны). *Узнікла такое пачуццё, быццам гара з плячэй звалілася* (Х. Шынклер). *Сіла такая яшчэ не радзілася, каб нашу сілу ў бойцы падолела* (П. Глебка). Калі ўказальныя займеннікі ў галоўнай частцы адсутнічаюць, характар сэнсава-сіntaxічных адносін праўляецца менш выразна. У такіх сказах дадання азначальныя часткі не заўсёды выразна адрозніваюцца ад даданых акалічнасных частак: *Над ракой, дзе млела ціша, раптоўна грукнуў гром* (К. Кірэнка). *Быў час, калі агню нідзе на свеце не было ў людзей* (У. Дубоўка).

У складаназалежных сказах даданая азначальная частка можа знаходзіцца пасля галоўнай часткі або ў сярэдзіне яе: *Лес стаіць паабпал шашы, на якой незлічона машын* (М. Хведаровіч). *Ляццяць буслы ад вёскі і да вёскі, мінаюць гарадкі і гарады, дзе і дасюль не змоўклі адгалоскі яшчэ не аббалелае бяды* (С. Грахоўскі). *Апынуўшыся на вялікай будоўлі, якой жыве ўся краіна, юнак адчуў у сабе нейкі новы прыліў энергіі* (І. Гурскі). *Да лясной рачулки, што бяжыць з крыніцы, сцежкаю хаджалай зубр ідзе з зубрыцай* (Я. Пушча).

Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі

Д а д а н а й д а п а ў н я л ь н а й з'яўляецца прэдыкатывная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння аб'ектных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з аб'ектнымі адносінамі даданая частка дапаўняе выказнік галоўнай часткі або раскрывае канкрэтны змест дапаўнення галоўнай часткі, якое выражана ўказальнымі ці азначальнымі займеннікамі: *У голасе свежым гудкоў і трамваяў я чую, як дзень працавіты вітае рэспубліка маладая* (А. Звонак). *Не давайце таму хлеба, хто не любіць роднай глебы* (М. Танк). *Сябрам пра ўсё, чым жыў салдат, пісьмо яго раскажа* (М. Калачынскі).

Даданая дапаўняльная частка аб'ядноўваецца з галоўнай часткай складаназалежнага сказа пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *хто, што, ці, які, дзе, куды, адкуль, калі, як, быццам, колькі* і іншых, якія ўскладняюць аб'ектныя адносіны рознымі адценнямі. Так, злучальнае слова *хто*, злучнік і злучальнае слова *што* надаюць аб'ектным адносінам прадметнае адценне: *Дождж гнаў над полаг парусіны ўсіх, каго ні сустракаў* (М. Калачынскі). *Рыгор сказаў сябрам, што збіраецца ехаць у вёску* (Ц. Гартны). *Крыху шкада таго, што засталася на скрыжаваннях дзён, вятроў і рэк* (П. Панчанка).

Злучнік *ці* ўскладняе аб'ектныя адносіны дадатковымі адценнямі меркавання, развагі, няўпэўненасці: *Астан ідзе і прыслуховаецца, ці парушае што лясную цішыню* (М. Лынькоў). *Сын пытаўся ў бацькі, ці хутка яны пойдучь на паляванне* (Я. Маўр). *Толя пацікавіўся ў шафэра, ці можна праехаць на машыне* (К. Чорны). *Міхалка доўга прыглядаўся, ці не пакажацца з-за ўзгорка прыгожы аўтамабіль* (З. Бядуля).

Злучальнае слова *які* ўскладняе аб'ектныя адносіны якасным адценнем: *Толькі на вялікай адлегласці можна адчуць, якая вялікая любоў да родных мясцін жыве ў чалавечым сэрцы* (А. Пальчэўскі). *Старшыня пацікавіўся, якая дапамога патрэбна механізатарам* (Рэспубліка); *Незнаёмы пытаўся, у якой хаце жыве каваль* (К. Чорны).

Злучальныя словы *дзе, куды, адкуль* ускладняюць аб'ектныя адносіны прасторавым адценнем: *Ніхто з суседзяў не ведаў, дзе дзелася Аксеня* (К. Чорны). *Аленка з-за веснічак сачыла, куды павярне Сцяпка* (Я. Колас). *Ніхто не думаў, адкуль прыйдзе бяда* (П. Галавач).

Злучальныя словы *калі, накуль* ускладняюць аб'ектныя адносіны часавым адценнем: *Я не заўважыў, калі мая сталасць настала* (А. Куляшоў). *Люблю, калі жыта ў палях скалыхнецца і клоніць калоссе на сцежкі мае* (А. Русак). *Чалавек пачакаў, накуль у вокнах запалілася святло* (К. Чорны). *Уранні Леначка не захацела пачакаць, накуль згатуецца снеданне* (Я. Брыль).

Злучнік *каб* надае аб'ектным адносінам дадатковае адценне пажадання ці мэты: *Сонца прасіла хмаркі, каб яны не закрывалі ад яго светлых праменняў шэрую зямлю* (Я. Колас). *Хачу, каб вечна красавала прыгожа-светлая вясна* (П. Трус). *Нам трэба, каб палкае слова вяло наперад думкі людскія* (П. Панчанка).

Злучнікі *як, нібы, як бы, быццам*, злучальнае слова *колькі* (наколькі) ускладняюць аб'ектныя адносіны адценнямі спосабу дзеяння, параўнання, меры і ступені: *Я ўвесь час думаю над тым, як лепш і хутчэй выканаць даручанае мне заданне* (Э. Самуйлёнак). *Чалавек неўзабаве адчуў, нібы хтосьці сочыць за ім* (К. Чорны). *Ён пачаў меркаваць, як бы гэта хутчэй управіцца з работай* (М. Гарэцкі). *Казалі, быццам ад погляду надобра-вострага ніхто ніколі не быў рады* (М. Машара). *Лічым, лічым і не злічым, колькі ў небе зорак ясных* (Я. Пушча). *Усё залежала ад таго, наколькі сілы праціўніка пераважалі яго сілы* (П. Пестрак).

У складаназалежных сказах даданая дапаўняльная частка можа знаходзіцца пасля галоўнай часткі: *Мне не забыць, як нада мной сурова гром навальнічны раскалыхваў даль* (П. Прыходзька). *Француск Скарына разумёў, што родная мова спрыяе захаванню цэласнасці народа, яго адзінства і нацыянальнай самабытнасці* (Н. Гілевіч); перад галоўнай часткай: *Што Аленка наступіць у педтэхнікум, у Сцёпкі не было ніякага сумнення* (Я. Колас); у сярэдзіне галоўнай часткі: *Пра ўсё, што ёсць на свеце, лёгка гутарка пайшла* (С. Грахоўскі). *Ляўчук не ведаў, куды вёў яго лясны шлях, але ўсё бег і бег па альховых зарасніках* (В. Быкаў).

У гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры сустракаюцца сказы, у якіх асобныя кампаненты з даданай дапаўняльнай часткі пераносяцца ў галоўную частку: *Учора ведаеш, якая навальніца шуганула* (І. Шамякін).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі часу

Д а д а н а я ч а с у змяшчае ўказанне на час ажыццяўлення таго, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Яна кампенсуе адсутнасць акалічнасці часу пры выказніку галоўнай часткі або раскрывае змест такой акалічнасці часу галоўнай часткі, якая выражана суадноснымі словамі прыслоўнага паходжання: *Збожжа на полі чуць-чуць скалыхнецца, як павее гарачы вецер* (Я. Колас). *Рака жыве, пакуль яна плыве, дарогу прабіваючы да мора* (А. Бялевіч). *Калі ўзыходзіць сонца, тады няе ўсход* (А. Александровіч).

Сувязь даданай часткі часу з галоўнай часткай складаназалежнага сказа ажыццяўляецца з дапамогай злучальнага слова *калі*, злучнікаў *як, пакуль, ледзь, да таго як, пасля таго як, перад тым як* і інш. Найбольш ужывальным сярод іх з'яўляецца злучальнае сло-

ва *калі*, пры якім часавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі выяўляюцца без дадатковых адценняў: *Чакаць тады спакойна можна, калі няма чаго чакаць* (А. Звонак). *Калі першыя цёплыя промні веснавога сонца прагрэюць зямлю, у лесе зацвітаюць пралескі* (В. Вітка). *Тады слова серабро, калі справы — золата* (Прымаўка). *У пачатку ліпеня, калі на Дзвінскія лугі выпаўзаюць стракатухі-касілкі, мядовы водар кветак трымаецца ў наветры ці не да самага світання* (А. Асіпенка).

Да злучальнага слова *калі* сваім значэннем набліжаецца злучнік *як*, які звычайна ўжываецца ў гутарковай мове ці мове мастацкай літаратуры: *Васільковымі ўзорамі вышыла маці рубашку, як быў я юнаком* (А. Бялевіч). *Не прайшло і паўгадзіны, як хмары закрылі ўсё неба* (І. Мележ). *І толькі тады, як на сенажаці выпадзе буйнай расой туман, прыемная духмянасць траў набывае пах моцнай настойкі чабаровага чаю* (А. Асіпенка). *Ужо вечарэла, як Галя падыходзіла да сваёй вёскі* (М. Лынькоў). Час ажыццяўлення таго, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы, паказваецца больш дакладна, калі пры злучніку *як* размяшчаецца ўзмацняльна-вылучальная часціца *толькі*: *Як толькі праспявалі першыя пеўні, маці ўставала і паволі тупала ля печы* (П. Галавач). *Раніцай, як толькі гарачае сонца высушыць абшары, густыя травы зноў набудуць сваю тонкую пахучасць* (А. Асіпенка).

У выпадках, калі трэба падкрэсліць перыяд ці момант, у які адбываецца або заканчваецца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы, даданая частка аб'ядноўваецца з ёй пры дапамозе злучніка *пакуль*: *Паэт жыве ў народзе праз вякі, пакуль жыве яго ў народзе слова* (А. Бялевіч). *Пакуль хмарка бяжыць, трэба стог вяршыць* (Прыказка). *Не збаіцца ніхто самай лютае смерці, пакуль кліча ў жыццё нас матуліна сэрца* (К. Кірэенка). Для актуалізацыі зместу даданай часткі перад злучнікам *пакуль* ужываецца часціца *аж* (*ажно*): *Ракуцька хадзіў босы, аж пакуль зямля не прыпякала яму холадам ногі* (К. Чорны). *Так і трымаецца тонкая пахучасць траў да тае пары, аж пакуль пабялелая збажына не пераб'е яе своеасаблівым водарам спелага жыта* (А. Асіпенка).

Злучнік *ледзь* ужываецца для афармлення паміж прэдыкатыўнымі часткамі такіх часавых адносін, якія паказваюць, што адразу ж пасля пачатку ажыццяўлення дзеяння даданай часткі ўзнікае другое дзеянне, пра якое гаворыцца ў галоўнай частцы: *Рана, рана маці ўстала, ледзь успыхнулі зарніцы* (П. Броўка). *Ледзь першыя раннія промні зары затлелі на стрэхах, на зелены свежай — мы вывелі ў поле свае трактары і ў наступ пайшлі на спрадвечныя межы* (М. Танк). Злучнік *ледзь* можа спалучацца з узмацняльна-вылучальнай часціцай *толькі*, у выніку чаго характар часавых адносін праяўляецца больш выразна: *Ледзь толькі неба пацямнее, пяюць штоночы*

салаўі... (П. Глебка). Дзеці, ледзь толькі мы прычалілі да берага, акружылі наш цеплаход (Б. Сачанка).

Састаўныя злучнікі *да таго як, пасля таго як, перад тым як* паказваюць, што дзеянне даданай часткі складаназалежнага сказа адбываецца перад або пасля дзеяння галоўнай часткі: *Да таго як пачало змяркацца, на дарозе паказаліся два чалавекі (К. Чорны). Пасля таго як зайшло сонца, над рэчкай падымаецца густы туман (У. Краўчанка). Перад тым як сесці за штурвал камбайна, Іван адслужыў у арміі (Рэспубліка).*

У складаназалежных сказах даданая частка часу можа размяшчацца пасля галоўнай часткі: *Вясеннім днём на пасяўной брыгада працавала, пакуль вячэрняю імгой на нівы ноч апала (М. Танк). Вячэрняе сонца мы неслі здаля на крыллях свайго самалёта, пакуль не апала яно ў заліў за мачты Балтыйскага флоту (М. Танк); перад галоўнай часткай: *Як толькі прыеду дадому — бацька вядзе мяне адразу ў сад (Я. Брыль). Калі сталі сварыцца прыпеўкамі сваты і дзеўкі, Ганна неспадзеўкі зноў убачыла Васілёвага браціка (І. Мележ); у сярэдзіне галоўнай часткі: *Сёння, ледзь узышло сонца, усе былі на нагах (Х. Шынклер). Увосень пад поўдзень, як збрэў свае сілы сонца, — разгорнецца дзе над каляінай позні, сіратлівы малачайнік — дробная кветка на высокім сцябле (К. Чорны).***

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі месца

Д а д а н а я м е с ц а з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння прасторавых адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з прасторавымі адносінамі даданая частка змяшчае ўказанне на месца ці прастору, дзе адбываецца або знаходзіцца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы.

Даданая частка кампенсуе адсутнасць акалічнасці месца пры выказніку галоўнай часткі або паясняе ці ўдакладняе змест такой акалічнасці месца галоўнай часткі, якая выражана прыслоўямі або іншымі словамі: *Шалашы стаялі між стромкіх дрэў глухой дзікай пушчы, куды рэдка заглядала людское вока (Я. Колас). Дзе зажурыліся пад шэранню прысады, там чары восені я ў радасці спавіў (П. Трус). Там жыццё рай, дзе свабоды край (Прыказка).*

Для сувязі даданай часткі месца і галоўнай часткі ў складаназалежным сказе служаць злучальныя словы *дзе, куды, адкуль, дакуль*.

Злучальнае слова *дзе* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, калі ў даданай частцы актуалізуецца або ўдакладняецца месцазнаходжанне каго-небудзь ці чаго-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Закіпела праца дружная, дзе палеткі залацістыя (А. Русак). Умела манеўрыруючы па шырокім*

лясным масіве Піншчыны, не пакідаючы слядоў, партызаны заўсёды з'яўляліся там, дзе іх не чакалі (І. Холад). Сяджу на ніжняй палубе, ссутуліўшыся каля акна, і, стомлены трыма суткамі турысцкай беганіны, то акунаюся ў лёгкую, самотную дрымоту, то выплываю з глыбіняў наверх, туды, дзе знізу чуецца аднастайны і, нібы ўнутры цябе, няўмольны стук матораў (Я. Брыль).

Злучальнае слова куды ўжываецца тады, калі ў даданай частцы паказваецца або ўдакладняецца месца, куды накіроўваецца хто-небудзь або што-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Куды павявае ветрык, туды сцелецца дым ад вогнішча* (К. Чорны). *Яны ішлі ўздоўж рэчкі туды, куды вяла іх сцежка* (Я. Маўр). *Адтуль, куды ідзе Пракоп, чуліся галасы людзей* (Я. Колас).

Злучальнае слова адкуль прымацоўвае такую даданую частку, у якой паказваецца або ўдакладняецца месца, з якога накіроўваецца хто-небудзь або што-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Там, адкуль мы прыехалі, ужо лета* (Э. Самуілэнак). *На радзіме, там, адкуль усе дарогі вядуць у вялікі свет жыцця, пісьменнік стварыў гэта лірычна ўсхваляванае апавяданне* (С. Андрэюк). *Некалькі коннікаў галопам прамчаліся туды, адкуль нядаўна чуліся стрэлы* (М. Лынькоў).

Злучальнае слова дакуль прымацоўвае такую даданую частку, у якой паказваецца або ўдакладняецца месца, у якое накіроўваецца хто-небудзь або што-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Наперадзе, дакуль бачаць нашы вочы, хвалюецца пшанічнае мора* (У. Краўчанка). *На ўзлеску, дакуль даходзяць загоны бульбы, гарыць касцёр* (С. Баранавыч).

Даданая частка месца можа знаходзіцца пасля галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *Мы ішлі, дакуль была дарога* (М. Чарот). *Заўтра зноў насустрач сонцу выйдзем у палі, дзе красою веснавою нівы расцвілі* (А. Русак); перад галоўнай часткай: *Дзе бляск зоркі зардзее — там знікае спрадвечная дрымотная імгла* (Р. Няхай). *Дзе зажурыліся пад шэранню прысады, там чары восені я ў радасці спавіў* (П. Трус); у сярэдзіне галоўнай часткі: *Там, дзе вайна зялёны сад агнём смяротным апаліла, зноў маладых каштанаў шмат мы працавіта пасадзілі* (М. Танк). *На захадзе, куды бясконцым патокам рухаліся вайсковыя часці, чулася артылерыйская кананада* (І. Мележ).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі прычыны

Д а д а н а й п р ы ч ы н ы з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння прычынных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з прычыннымі адносінамі даданая частка паказвае на прычыну або падставу таго, пра што паведам-

ляецца ў галоўнай частцы. Даданая частка кампенсуе адсутную акалічнасць прычыны пры выказніку галоўнай часткі або раскрывае змест такой акалічнасці прычыны галоўнай часткі, якая выражана ўказальнымі займеннікамі або прыслоўямі: *Спяшацца не было куды, бо ўвесь дзень быў яшчэ наперадзе* (А. Кулакоўскі). *Таму ў нас добрых песень многа, што кожны дзень багаццем поўны* (К. Кірэенка). *Па гэтай дарозе, відаць, даўно ўжо ніхто не ездзіў, бо на ёй там-сям узышлі асінікі, дубкі, бярозкі* (Б. Сачанка).

Сродкам сувязі даданай часткі прычыны з галоўнай часткай служаць злучнікі *бо, таму што, што, наколькі, як, а то і* інш.

Прычынныя адносіны без дадатковых адценняў паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа афармляюцца з дапамогай злучніка *бо*: *Прырода толькі дорыць дзівы, бо дзівам ёсць — яна сама* (П. Броўка). *Эпоха наша галасістая, бо кожны хоча прагучаць* (П. Панчанка). *Вербы таму і не раслі высокія, што кожнага году ламалі ім голле, машынамі ці падводамі калечылі ствалы* (А. Жук). *Усё самае дарагое з духоўнага набытку, з маральнага вопыту, з эстэтычных скарбаў запаміналася, узбагачалася, жыло і жыве толькі таму, што кожнаму дыяменту мудрасці знаходзіцца самае дакладнае па сваёй выразнасці слова* (В. Вітка).

Прычынныя адносіны выражаюцца больш катэгарычна, калі для сувязі прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа ўжываецца састаўны злучнік *таму што*, які мае кніжны характар: *Вяртаюцца птушкі з выраю, таму што наступіла вясна* (Б. Мікуліч). *Часта прыходзілася сьнянца, таму што дарога была несамавітая* (І. Мележ). Ад злучніка *таму што* трэба адрозніваць лагічна расчлянёнае спалучэнне *таму што*, у якім *таму* — указальнае прыслоўе, а *што* — злучнік, параўн.: *Ці таму гарю, што шукаў на свеце я святла і сонца і ўздыхаў на леце* (Я. Колас). *Зазвінела ў сэрцы радасці струна не таму, што ў кветках расцвіла вясна* (А. Русак).

Злучнік *што* ўскладняе прычынныя адносіны дадатковым аб'ектным адценнем: *Я, безумоўна, шчаслівы і рад, што добра зародзіць густая пшаніца* (П. Глебка). *Песна робіцца ў грудзях ад таго, што я адказу дачакацца не магу* (З. Бядуля). *Задарожны стаяў тварам да ветру, быццам прытуліўшыся ічкаю да яго пругкага халадку, адрозніваў і прынесены ветрам пах раллі на ўзлобках, і пах халаднаватага поплаву, і густы бярозавы настой узлеску, і гаркавы водар лазняку, усміхаўся сам сабе, шчаслівы ад таго, што разумее і ўмее адчуваць вецер* (А. Жук).

Злучнік *наколькі* ўскладняе прычынныя адносіны дадатковым адценнем умовы. Гэты злучнік выкарыстоўваецца пераважна ў мове навуковай і публіцыстычнай літаратуры: *Пасадку зерневых культур неабходна праводзіць восенню, наколькі іх беларускія гатункі халадаўстойлівыя* (Рэспубліка). *Наколькі элітычныя сказы з'яўля-*

юцца неадназначнымі, у тэксце павінен быць паказчык іх семантыкі (Н. Чайка).

Прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа з падобным характарам выражаных адносін паміж імі аб'ядноўваюцца злучнікамі як у гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры: *Туман, здаецца, адышоўся ад цябе далей, як усё роўна ты, махаючы касою, паразганяў яго* (Я. Сіпакоў). *Мне жытняе поле красу падарыла, як з ранку да ночы я ніву расціла* (А. Русак). *Стала крыху страшнавата, як раптам у пушчы сонца зайшло* (М. Машара).

З дапамогай злучніка *а то* аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца прычынныя адносіны, ускладненыя ўмоўна-выніковым адценнем: *Давайце малаціць, а то есці хочацца* (К. Крапіва). *Хутчэй — а то не паспеем* (Я. Колас).

У складаназалежных сказах даданая частка прычыны звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі: *Яны ідуць бойка і рухава, бо зімні холад падганяе* (Я. Колас). *Сядай-ка бліжэй да мяне, а то я ўжо недачуваю* (І. Шамякін). *З прыказкамі і прымаўкамі нельга спрацацца, бо за кожнай з іх аўтарытэт калектыўнага розуму* (Р. Шкраба).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі мэты

Д а д а н а й м э т ы з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння мэтавых адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з мэтавымі адносінамі даданая частка паказвае на мэту або прызначэнне таго, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Яна кампенсуе адсутнасць акалічнасці мэты пры выказніку галоўнай часткі або раскрывае змест акалічнасці мэты галоўнай часткі, якая выражана ўказальнымі займеннікамі або прыслоўямі: *Чакае Палессе людзей смелых, жвавых, каб прыйшлі і дружна ўзяліся за справу* (Я. Купала). *Не для таго мы гадавалі дзяцей, каб яны пад старасць нам не намагалі* (І. Грамовіч). *Ноч несла з сабой нейкую таямнічасць, хавала ў прыцемак зямлю, каб чалавек, забывшыся на гэтую зямлю, паглядзеў на неба* (М. Стральцоў).

Для сувязі даданай часткі мэты і галоўнай часткі складаназалежнага сказа служаць злучнікі *каб, абы, для таго каб, на тое каб* і інш.

Часцей за ўсё для афармлення мэтавых адносін без дадатковых адценняў паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа ўжываецца стылістычна нейтральны злучнік *каб*: *За мір усюды ўстаў народ, каб не крануў ніводнай хаты агонь звышатамных грывот* (А. Вялюгін). *Спявайце, сябры, на высокай гары, каб чуваць былі песні далёка ў бары* (А. Куляшоў). *Каб не было пуста, трэба се-*

яць густа (Прыказка). *Мастак лавіў нават мімалётны, прамежжавы колер, і ўсе іх, заўважаныя, умуроўваў у палатніну, каб даць чалавеку непадманлівае цяпло — сагрэць душу* (В. Карамазаву).

Мэтавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі праяўляюцца асабліва выразна, калі для сувязі гэтых частак ужываюцца састаўныя злучнікі *для таго каб, на тое каб* і іншыя, што маюць кніжны характар: *Для таго каб стаць кваліфікаваным спецыялістам, трэба шмат вучыцца* (Рэспубліка). *Робота зроблена дасканала, на тое каб яе ўжо не пераробліваць* (М. Гарэцкі). Ад састаўных злучнікаў трэба адрозніваць лагічна расчлянёныя спалучэнні *для таго каб, на тое каб*, у якіх *для таго і на тое* — займеннікі, а *каб* — злучнік: *Гаворка заўсёды пачынаецца не для таго, каб нічога не сказаць* (Б. Мікуліч). *Для таго, каб літаратура стала выхавачелем дзяцей, неабходна цярыліва, клапаціліва і натхнёна рыхтаваць глебу для ўспрыняцця мастацкага слова* (В. Вітка).

Злучнік *абы* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца мэтавыя адносіны, ускладненыя дадатковым умоўна-ўступальным адценнем: *Дасі абяцанне любое, абы крыку таго не чуць* (П. Глебка). *Усю ноч яны блыталіся па цёмных закутках, абы не трапіць на чужыя вочы* (К. Чорны). Гэты злучнік мае размоўны характар.

Даданая частка мэты звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *З сняжынак сонца тчэ маністы, каб выглядала прыгажэй зямля* (А. Астрэйка). *Абстрыглі з прыходам вясны нажніцамі ліпы і клёны, каб цень не кідалі яны на сцежкі з-пад стрэхаў зялёных* (М. Калачынскі). Зрэдку яна можа знаходзіцца перад галоўнай часткай або ў сярэдзіне яе: *Каб менш было нам суму, ластаўкі зніклі, мусіць, раненька, на самым золку* (К. Кірэнка). *Для таго, каб знайсці сваё шчасце, чалавек гатовы імцацца на край свету* (У. Караткевіч).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі ўмовы

Д а д а н а я й у м о в ы з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння ўмоўных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з умоўнымі адносінамі даданая частка змяшчае ўказанне на рэальную або магчымую ці пажаданую ўмову, пры якой адбываецца ці можа адбыцца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. У выражэнні такой умовы вялікая роля належыць граматычным формам ладу дзеясловаў, якія выконваюць функцыю выказнікаў прэдыкатыўных частак: *Калі спраўдзяць золкавыя прыкметы, то ўдзень павінна быць сонца* (А. Кулакоўскі). *На-*

што сумаваць, калі б'е ў сто гарачых струменяў жыццё (П. Панчанка). Калі хочаш хлеб мець, то трэба зямліцу глядзець (Прыказка). Умоўныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа звычайна суправаджаюцца рознымі дадатковымі адценнямі (часу, прычыны).

Для сувязі даданай часткі ўмовы і галоўнай часткі ў складаназалежным сказе ўжываюцца злучнікі *калі, як, каб, раз* і інш.

Злучнікі *калі* (стылістычна нейтральны), *як* (размоўны) аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца ўмоўныя адносіны з часавым адценнем: *Шмат спарней працаваць калектывам, калі ёсць малатарні такія...* (П. Глебка). *Прыказка справядлівая для ўсіх часоў і народаў і нават для іншых планет, калі там ёсць каменне і ручаіны* (Р. Шкраба). *На поўныя грудзі ўздыхнулі ўсе людзі, як даведаліся аб вялікай перамозе* (П. Галавач). *Варта было ўбачыць якую-небудзь забытую рэч, як зноў усё ажывала ў памяці* (У. Шахавец).

Умоўныя адносіны ўскладняюцца дадатковым адценнем мэты, калі прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа аб'ядноўваюцца злучнікам *каб*: *Я прыйшоў бы ў самы час, каб не затрымаўся ў дарозе* (В. Каваль). *Мы расклалі б вогнішча, каб былі запалкі* (Я. Маўр). *Ды каб ні ўзняці, ні падзенні, не зналі б слодычу жыцця* (Я. Колас). *Хлопцы ўжо даўно вярнуліся б дадому, каб не заблудзіліся* (Я. Маўр).

Злучнік *раз* (размоўны) аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца ўмоўныя адносіны, ускладненыя дадатковым адценнем прычыны: *Пайду, раз трэба каму-небудзь ісці* (М. Зарэцкі). *Няхай стараецца, раз хоча чаго дасягнуць* (К. Чорны). *Ты з ім не зграешся ніколі, раз ты прымушан да няволі* (Я. Колас).

Злучнікі *калі, як, каб, раз* могуць суадносіцца з указальнымі словамі *то, дык* галоўнай часткі складаназалежнага сказа, утвараючы з імі парныя злучнікі *калі — то, калі — дык, як — то, як — дык, каб — то, каб — дык, раз — то, раз — дык*. Умоўныя адносіны, якія афармляюцца пры дапамозе гэтых злучнікаў, заўсёды ўскладняюцца выніковым адценнем: *Калі Жарнавік апускаў пальцы на ніжнія лады, то гукі ад струн гітары іскрыліся залатым россытам* (П. Пестрак). *Калі будаўнікі змяняюць аблічча зямлі, дык цырульнікі змяняюць аблічча людзей* (М. Паслядовіч). *Як воўка баяцца, то ў лес не хадзіць* (К. Крапіва). *Як ляжа спаць, дык забудзецца ўстаць* (Прыказка). *Каб ён хацеў, то ўжо даўно прыйшоў бы* (У. Шыцік). *А каб справіцца з няпраўдай, з крыўдаю, дык націснуць трэба людзям дружнай грамадою...* (Я. Колас). *Раз пачаў гэту справу, то і закончыць трэба* (У. Шахавец). *Раз абяцалі, дык павінны выканаць* (Б. Мікуліч).

У складаназалежных сказах даданая частка ўмовы можа размяшчацца пасля галоўнай часткі: *Не вясной, а летам дрэвы сох-*

нуць, калі чымсьці скрыўджаны былі (А. Пысін). Праца становіцца вялікім выхавацелем, калі яна арганічна ўваходзіць у духоўнае жыццё дзіцяці (В. Вітка); перад галоўнай часткай: *Каб на хмель не мароз, ён бы тын перарос* (Прыказка). *Калі на лесе праходзілі лагодныя павевы ветру, то галінкі і лісце на дрэвах лёгка пакалыхваліся* (Я. Колас).

Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі часткамі

Даданай уступальнай з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння ўступальных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з уступальнымі адносінамі даданая частка паведамляе пра з'явы і падзеі, якія адбываюцца на суперак таму, аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Хоць ад ракі цягнула свежасцю, вогнішчаў не раскладалі* (К. Чорны). *Хай бывае цяжка часам, не здаюцца нашы сэрцы* (П. Броўка). *Зоська ўжо разы тры азірнулася, хаця ні ззаду і нідзе паблізу не было нікога* (В. Быкаў).

Для сувязі даданай уступальнай і галоўнай частак складаназалежнага сказа ўжываюцца злучнікі *хоць* (хаця), *хай* (няхай), *дарма што*, *нягледзячы на тое што* і інш.

Часцей за ўсё ўступальныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа афармляюцца з дапамогай стылістычна нейтральнага злучніка *хоць* (хаця): *Хоць вецер ужо заціх, дрэвы яшчэ шумелі* (А. Стаховіч). *У майстэрні цёпла, хаця на вуліцы стаіць зіма* (Э. Самуйлёнак). *Саміх баброў, праўда, цяжка падпільнаваць, хоць ты ад рання да позняга вечара цікуй за імі* (Т. Хадкевіч). *Ступаць на беламошніку было мякка, бы па дыване ў пакоі, хаця па дыване салдат не хадзіў* (В. Быкаў).

Злучнік *няхай* (хай) ускладняе ўступальныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа дадатковым мадальным адценнем дапушчэння: *Няхай сабе работа была нялёгкая, бадзёрасць не пакідала моладзь* (П. Броўка). *Вецер не спужае, хай дзьме сабе колькі хоча* (М. Чарот). *Няхай яны былі немаладыя, крыху прыгнутыя гадамі, сядзець без справы яны не прывыклі* (Ф. Янкоўскі). *Няхай навальніца шалее над светам, — гатовы спаткаць мы разгон увесь бур* (М. Машара).

Калі прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа аб'ядноўваюцца размоўным злучнікам *дарма што*, то характар уступальных адносін аслабляецца: *Чалавек шпарка завіхаўся на сваім двары, дарма што ён быў ужо немаладога веку* (М. Зарэцкі). *Дарма што ў хаце было цёпла, дзед сядзеў у кажуху* (З. Бядуля).

Больш поўна і выразна ўступальныя адносіны выяўляюцца паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа, якія аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *нягледзячы на тое што*, тыповага для кніжнай мовы: *Нягледзячы на тое, што хлопцы пасварыліся, яны не перасталі сябраваць* (Б. Мікуліч). *Нягледзячы на тое, што ў канцэлярыі было цёпла, пісар сядзеў у валёнках* (Я. Колас). *Вясна прывяла Валодзю на Старажоўскі рынак да Лёшкавых галубоў, нягледзячы на тое, што купляць іх ён не меў патрэбы* (В. Карамазяў). *Нягледзячы на тое, што позірк паэткі ўвесь час скіраваны назад, у глыб вякоў, да крывіцкай пагоні, да вольнага Краю, Ларыса Геніюш нашмат абагнала свой час* (А. Бадак).

Калі ўступальныя адносіны маюць абагульнены характар, прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа аб'ядноўваюцца спалучэннямі *як ні, хто ні, куды ні* і іншымі, што выступаюць у функцыі злучнікаў: *Размова не ладзілася, як ні стараліся падтрымліваць яе* (Ц. Гартны). *Што б ні гаварылі — я застаюся пры сваёй думцы* (У. Краўчанка). *Хто б ні ехаў ці ішоў на шырокім гасцінцы — усе ведалі сядзібу Астаповіча* (К. Чорны).

У складаназалежных сказах даданая ўступальная частка можа размяшчацца пасля галоўнай часткі: *Дзень за вокнамі хіліўся на вечар, хоць сонца яшчэ вісела над лесам* (П. Пестрак). *Юрка хлопчык ужо вялікі, хай сабе замала год...* (Я. Купала); перад галоўнай часткай: *Хоць вечар лёг, туманаў заткань баіцца сесці на вадзе* (М. Калачынскі). *Куды ні глянь — усё бялютка* (Я. Колас).

Складаназалежныя сказы з даданымі выніковымі часткамі

Д а д а н а й в ы н і к о в а й з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння прычынна-выніковых адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з прычынна-выніковымі адносінамі даданая частка змяшчае паведамленне пра з'явы і падзеі, якія з'яўляюцца вынікам таго, аб чым паведамляецца ў галоўнай частцы. У галоўнай частцы змяшчаецца прамая або ўскосная падстава для ўзнікнення таго, пра што ідзе гаворка ў даданай частцы: *Пяём песню, ажно водгаласкі бягуць наўкола* (У. Хадыка). *Дарогу снегам замяло, то едзь вельмі асцярожна* (К. Чорны). *Свішчуць, граюць паравозы, аж чуцно ў Загаллі* (Я. Купала).

Сродкам сувязі даданай выніковай і галоўнай частак у структуры складаназалежнага сказа служаць злучнікі *то, дык, аж (ажно), толькі*.

Злучнікі *то* (кніжны), *дык* (размоўны) аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі прычынна-выніковыя адносіны выяўляюцца найбольш выразна: *Адкувала зязюля, то хутка і восень* (З. Бядуля). *Мы ехалі паўз дзве хаты, то*

там їх ужо не дзве, а чатыры (К. Чорны). Ужо позна, дык ты спяшайся (В. Каваль). Учора прайшоў добры дождж, дык за ноч, відаць, грыбоў нарасло (З. Бядуля).

Злучнік аж (ажно) ужываецца для сувязі прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца прычынна-выніковыя адносіны, ускладненыя ўзмацняльным адценнем: *Салдат зайграў адменным складам, аж завіхнуўся смык-пяюн* (П. Броўка). *Расквітнела ўсё навокал, ажно любя паглядзець* (У. Хадыка). *Адзін Антось ужо смяецца сваім закатным дробным смехам, аж галава з шырокім плехам і сівым воласам трасецца* (Я. Колас).

Злучнік толькі ўскладняе прычынна-выніковыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа абмежавальным адценнем: *Выняў ён жалейку ды зайграў, толькі зазвінела рэха борам* (М. Танк). *Імчыць Міхаська, толькі пяткі мільгаюць на роснай траве* (З. Бядуля).

У складаназалежных сказах даданая выніковая частка заўсёды знаходзіцца пасля галоўнай: *Мы ўсе павінны адзін аднаго трымацца, дык гуртам і выйдзе нешта* (К. Чорны). *Чагосьці страшна, аж дрыжыкі па целе ідуць* (М. Зарэцкі). *Ён неўзабаве падрасце, дык і помач ад яго гатовая будзе* (К. Чорны). *Сошка крывенькая дол рэжа плытка, толькі пясочак шарціць* (Я. Колас).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі меры і ступені

Даданай меры і ступені з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння адносін меры і ступені з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з адносінамі меры і ступені даданая частка паказвае на меру праяўлення дзеяння галоўнай часткі, выражанага дзеясловам, або на ступень праяўлення прыметы, выражанай прыметнікам, прыслоўем ці назоўнікам. Пры такім дзеяслове, прыметніку, прыслоўі і назоўніку галоўнай часткі звычайна знаходзяцца прыслоўі *так, гэтак*, займеннікі *толькі, такі, гэтакі* або спалучэнні слоў *да такой меры, да такой ступені* і інш. Канкрэтны змест гэтых слоў і спалучэнняў раскрываецца ў даданай частцы меры і ступені: *Поле было ўсеяна каменнем так, што і зямлі не відаць* (П. Пестрак). *Цёплыя вясновыя дажджы робяць столькі гразі, што ні праехаць, ні прайсці* (А. Кулакоўскі). *Чалавек быў абураны да такой ступені, што нічога вакол сябе ён не заўважаў* (Б. Мікуліч).

Для сувязі даданай часткі меры і ступені з галоўнай часткай складаназалежнага сказа ўжываюцца злучнікі і злучальныя словы *колькі, аж (ажно), што, як, быццам* і інш.

Злучальнае слова *колькі* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны меры

і ступені з дадатковым адценнем колькасці: *Тут было столькі прас-тору, колькі жадала душа* (Т. Хадкевіч). *Яны наламалі так многа ве-ця, колькі змаглі панесці* (Я. Маўр). *На небе высыпала столькі зорак, колькі бывае толькі ў бясхмарную ноч* (Т. Хадкевіч). *Навокал — на дрэвах, на палях, на лугах — столькі адценняў зялёнага колеру, колькі бывае толькі ранняя вясной* (Я. Брыль).

Злучнік аж ускладняе адносіны меры і ступені паміж прэды-катыўнымі часткамі складаназалежнага сказа дадатковым выніко-ва-ўзмацняльным адценнем: *Вядром ён так запусціў, аж зазвінелі абручы* (М. Гарэцкі). *Загрымеў моцна гром, ажно здрыгануўся свет* (М. Чарот). *Мароз так цісне, ажно дух займае* (З. Бядуля). *Свішчуць птушкі над балотамі, аж гамоніць лес і гай* (Я. Колас).

Пры дапамозе злучніка што аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны меры і ступені з дадатковым аб'ектна-выніковым адценнем: *Было светла так, што можна было нават чытаць* (І. Шамякін). *Бусліная сям'я адцягнула яго ўвагу ад працы, так завабіла, што ён пакінуў пі-саць і вылез з-за стала* (М. Ткачоў). *Там і сапраўды можна было пра-валіцца так глыбока, што ніхто не змог бы дастаць* (В. Быкаў).

Сувязь прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны меры і ступені з дадатковым адценнем па-раўнання ці прыпадабнення, рэалізуецца злучнікамі як, нібы, быццам і іншымі: *Хлапчuki імчаліся так шпарка, нібы зямля гарэла ў іх над нага-мі* (В. Каваль). *Было так шумна, як бы спраўлялі вяселле* (Х. Шынклер). *Ён такі ж задумены і блізкі, быццам песню вось-вось толькі склаў пра бу-доўлі цудоўнага Мінска, пра красу нашых велічных спраў* (П. Панчанка).

Даданая частка меры і ступені размяшчаецца ў складаназалеж-ным сказе пасля галоўнай часткі: *Парыла так, што ў Куранях і на-вокал усё мела ў духаце* (І. Мележ). *Ён бег так моцна, як толькі дазвалялі яго сілы* (Я. Маўр). *Стала адразу так гарача, весела, добра, нібы ён фарсіраваў нейкі нялёгкі, заветны рубеж* (Я. Брыль).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі спосабу дзеяння

Даданай спосабу дзеяння з'яўляецца прэдыкатыў-ная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння адносін спосабу дзеяння з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з адносінамі спосабу дзеяння да-даная частка паказвае, якім чынам або якім спосабам ажыццяўля-ецца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Часцей за ўсё даданая частка раскрывае змест акалічнасці спосабу дзеяння, якая выражана прыслоўем *так* у галоўнай частцы, часам кампенсуе ро-лю адсутнай акалічнасці спосабу дзеяння пры дзеяслове-выказніку

галоўнай часткі. Як у адным, так і ў другім выпадку адносіны спосабу дзеяння паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа звычайна суправаджаюцца рознымі адценнямі: *Дзяўчына старалася трымацца так, як бы нічога не здарылася* (Б. Мікуліч). *Ні разу не было так, каб ён заблудзіў* (А. Якімовіч). *Заіка Васіль усміхаецца так, нібы заўсёды просіць прабачэння* (Я. Брыль). *Ціха ў замку і нялюдна, бы ён вымер, бы пусты* (Я. Колас).

Для сувязі даданай спосабу дзеяння з галоўнай часткай складаназалежнага сказа служаць злучнікі *як, як бы, нібы, быццам, як быццам, каб, што* і інш.

Злучальнае слова *як*, злучнікі *як бы, нібы, быццам, як быццам* аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны спосабу дзеяння, ускладненыя дадатковым адценнем параўнання: *Дзень прайшоў не так, як ёй хацелася* (П. Кавалёў). *Будыніна выглядала так, як бы ў ёй хтосьці жыў* (К. Чорны). *Яны спаткаліся так, быццам бы ведалі адзін аднаго з маленства* (К. Чорны).

Злучнік *каб* ужываецца для сувязі прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны спосабу дзеяння з дадатковым адценнем пажадання: *Усё гаварылася так, каб нельга было разумець надвае* (К. Чорны). *Воз стаяў так, каб Прыбыткоўскаму было як найзручней узлесці на яго* (К. Чорны). *Усё ў хаце вычышчана і прыбрана так, каб не сорамна было сустрэць гасцей* (П. Пестрак).

Злучнік *што* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны спосабу дзеяння, ускладненыя дадатковым аб'ектна-выніковым адценнем: *Атрымалася так, што аднавяскоўцы не змаглі паехаць на кірмаш* (С. Баранавых). *Ты гаворыш так, што цябе і зразумець цяжка* (Я. Колас). *Справа павярнулася гэтак, што трэба было ісці наадкрытую* (К. Чорны).

У складаназалежных сказах даданая частка спосабу дзеяння размяшчаецца пасля галоўнай часткі: *Працаваць трэба так, як патрабуе ад нас Радзіма* (І. Гурскі). *Паглядзелі жніцы долу, бы нічога не было* (П. Броўка). *Фельчар прадыхтаваў адрас на мястэчка Сумлічы так, каб сюды можна было трапіць адкуль сабе хочаш* (К. Чорны).

Складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі часткамі

Д а д а н а й п а р а ў н а л ь н а й з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служаць для выражэння параўнальных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з параўнальнымі адносінамі даданая частка змяшчае паведамленне, якое шляхам параўнання паясняе і ўдакладняе тое, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы: *Бе-*

лая сцюжа навокал, быццам паводка ўвесну скрозь разлілася шырока (М. Хведаровіч). Сымон углядаецца ў будынку, у хмыз, у снежныя палі, нібы даўно сляды-пуцінкі ён пракладаў на той зямлі (Я. Колас). Рухалася пярэ на паперы, як цяжкі воз на старой грэблі (Я. Колас).

Сродкам сувязі даданай параўнальнай і галоўнай частак у структуры складаназалежнага сказа з'яўляюцца злучнікі як, чым, нібы (размоўны бы), як бы, быццам, як быццам.

Пры дапамозе злучніка як паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа выражаюцца ўласна параўнальныя адносіны: *Патанулі птушкі ў дрэвах, як тонуць рыбы ў водах* (П. Панчанка). *Слова скажа, як птушка зашчабеча* (З. Бядуля).

Злучнік чым ускладняе параўнальныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа дадатковым умоўным адценнем: *Лепш загінуць са славай адважна ў баю, чым у рабстве пакінуць краіну сваю* (П. Панчанка). *Хутчэй перасохнуць крыніцы ды рэкі, чым клятву парушу сваю* (А. Бялёвіч). *Лепей горкую рэдзьку есці, чым з нялюбым за стол сесці* (Прыказка).

Злучнік нібы (размоўны бы) аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, параўнальныя адносіны паміж якімі суправаджаюцца дадатковым адценнем прыблізнасці: *Навокал шумелі дрэвы, нібы шапталіся тысячы людзей* (І. Шамякін). *Чуліся нечья дзіўныя ўздыхі, нібы ўздыхала зямля і ціха-ціха перашэптвалася з маўклівымі дубамі* (М. Лынькоў). *Стаялі яліны з вадою, бы хтосьці выкапаў студні* (З. Бядуля). *Вясна ідзе да нас на Поўнач над грукат рэк, птушыны крык, бы напаіў вадой чараўнай яе раптоўна чараўнік* (А. Званак).

Злучнік як бы аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца параўнальныя адносіны з дадатковым адценнем прыблізнай дапушчальнасці: *Па небе плылі белыя хмаркі, як бы хто паікуматаў марлю і пусціў яе ў наветра* (П. Броўка). *І цікава грала скрыпка, як бы ў ёй быў хто жывы* (Я. Колас).

Злучнік быццам служыць для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца параўнальныя адносіны з дадатковым умоўна-дапушчальным адценнем: *Шум стаіць над лясістай дубраваю, быццам рада аб нечым ідзе* (Я. Купала). *Радасна бліснулі вочы, быццам іх сонца прамень запаліў* (М. Танк).

Калі ўмоўна-дапушчальнае адценне, якім ускладняюцца параўнальныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа, мае характар прыблізнага меркавання, аб'яднанне гэтых частак ажыццяўляецца пры дапамозе злучніка як быццам: *Сцены і столь хаты былі накрыты вільгаццю, як быццам тут даўно ўжо ніхто не жыў* (З. Бядуля). *Цяжкі паравоз ад самоты загуў на ўвесь свой пракураны бас, як быццам хацеў пра сваю тугу ён сказаць у апошні раз* (П. Панчанка).

У складаназалежных сказах даданая параўнальная частка звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі: *Дзвіну не запыніш ніякай мяжой, як з сэрца гвалтоўна не вырвеш кахання* (А. Звонак). *Неба стала бяхмарным, бы само было з янтара* (П. Прыходзька). *Раптам вырвуцца крокі з нежывой цішыні, быццам дзесьці далёка едзе хтось на кані* (П. Глебка).

Складаназалежныя сказы з даданымі далучальнымі часткамі

Д а д а н а й д а л у ч а л ь н а й з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння далучальных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з далучальнымі адносінамі даданая частка паясняе ўвесь змест галоўнай часткі. Даданая далучальная частка вызначаецца разнародным саставам і аслабленай сувяззю з галоўнай часткай, у якой няма ўказальных слоў і іншых сродкаў (за выключэннем інтанацыйнай незакончанасці), якія служылі б прамымі пасрэдкамі даданай часткі. Пры гэтым галоўная частка афармляецца так, што не патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі. Таму паведамленне, змешчанае ў даданай частцы, выступае не як заканамернае, а як спадарожнае, дадатковае ў адносінах да таго паведамлення, якое змешчана ў галоўнай частцы. У складаназалежным сказе даданая далучальная частка мае большую граматычную і сэнсавую самастойнасць, чым іншыя віды даданых частак.

Для сувязі даданай далучальнай і галоўнай частак складаназалежнага сказа ўжываюцца злучнікі і злучальныя словы *што, калі, як, таму, так што* і іншыя, пры дапамозе якіх афармляюцца адносныя, прычынна-выніковыя, заключальныя і іншыя віды далучальных адносін. У адпаведнасці з характарам выражаных адносін вылучаюцца тыпы далучальных частак.

Далучальна-адносныя часткі служаць прадметна-ацэнчнай характарыстыкай галоўнай часткі, паказваючы сам факт адносін аформленага імі аднаго выказвання да другога. Далучальна-адносная частка аб'ядноўваецца з галоўнай часткай пры дапамозе злучальнага слова *што*, якое заключае ў сабе змест галоўнай часткі: *У красавіку выдалася добрае надвор'е, што рэдка калі бывае* (І. Мележ). *Жанчына выконвала даручэнні аднаго з партызанскіх атрадаў, аб чым ведаў Саколіч* (М. Лынькоў). *Спявала дзяўчына з праўдзівым пачуццём, што рабіла вельмі добрае і прыемнае ўражанне* (Я. Колас). *Лёгка туманок хаваўся ў кустах, ад чаго глухлі гукі* (К. Чорны).

Далучальна-заклучальныя часткі афармляюць выніковае заключэнне адносна зместу галоўнай часткі. Далучальна-заклучальная

частка аб'ядноўваецца з галоўнай часткай пры дапамозе састаўнога злучніка так што: *Хата стаяла каля самага лесу, так што дроў хапала* (Я. Колас). *Крайнія хаты стаялі амаль пад самымі соснамі, так што шышкі і хвоя заляталі ў двары* (І. Шамякін). *Хату Святлана замкнула, ключ паклала на старое месца — пад ганак, так што цяпер яна зусім вольная* (Я. Васілёнак). *Тут багата было алешніку і рознага другога кустоўя, так што можна было б прыхавацца ад да-рогі* (М. Лынькоў).

Далучальна-прычынна-выніковыя часткі паказваюць на прычыну галоўнай часткі і змяшчаюць такое паведамленне, што з'яўляецца вынікам гэтай прычыны. Далучальна-прычынна-выніковая частка аб'ядноўваецца з галоўнай часткай пры дапамозе злучальнага слова *таму* (размоўнае *затым*) і састаўнога злучніка ў *выніку чаго*: *Яны маўчалі, таму час цягнуўся марудна* (І. Мележ). *Дзень па-асеннямү мхуры, таму пад нагамі елак амаль вячэрні паўзмрок* (І. Шамякін). *Дождж на вуліцы, таму ніхто і не ідзе* (Я. Васілёнак). *Яму [дрэву] хацелася пабачыць сваіх дзетак, пагутарыць са сваімі роднымі, затым яно і выглядае такім задуменым і смутным* (Я. Колас). *Прапанова аказалася вельмі каштоўнай, у выніку чаго час апрацоўкі дэталі скараціўся амаль напалавіну* (Звезда).

Сярод даданных далучальных частак, аналагічных даданым часткам пры злучальнай сувязі, вылучаюцца даданыя азначальныя часткі: *У вадзе ляжаў гіпанатам, якіх і зараз досыць у Афрыцы* (Я. Маўр). *Высока ў небе кружыў самалёт, за якім уважліва назіралі ўсе партызаны* (М. Лынькоў). *Недалёка віднелася вёска, куды вяртаўся з нашы статак* (С. Баранавых). *Перад намі раскінуўся шырокі луг, адкуль даносіліся вясёлыя галасы касцоў* (Полымя); даданыя часу: *У горадзе яны прабылі амаль да вечара, пакуль не захацелася есці* (Т. Хадкевіч). *Дзед Патап прачнуўся рана, толькі што пачынала развідняцца* (Я. Колас). *Бацька прыехаў позна, калі сцягнула ўжо* (І. Шамякін). *Іду сабе на вуліцы, як раптам нечы голас аклікнуў мяне* (К. Чорны). *Знаёмства з вучнямі і гутаркі з імі занялі добрую гадзіну часу, пасля чаго быў аб'яўлены перапынак* (Я. Колас); даданыя месца: *Я быў на стромкім перавале, куды і хмары не дайшлі* (М. Танк). *Зіма застала сяброў далёка-далёка ў тайзе, адкуль і пісьма няма як паслаць* (М. Ракітны); даданыя ўмовы: *У брызентавым мяшку мы панясем рыбу, калі, вядома, будзе што несці* (В. Вольскі). *Дужа баялася яна Васіля, асабліва калі ўваходзіў ён у злосць* (Я. Колас). *Была адна прапанова, калі яе можна так назваць* (Я. Колас); даданыя ўступальныя: *Ім хочацца пабачыць Мартына Рыля і яго карабін, хоць пра гэта яны не гавораць* (Я. Колас). *Лугавой — чалавек злосны, хоць гэ-та ён хавае звычайна* (І. Мележ). *Просім да стала, хоць на стале ў нас убога* (Я. Колас). *Маці смяецца, хоць смеху не чуваць* (М. Зарэцкі); даданыя параўнальныя: *З выгляду гэта быў прыгажун-мужчына,*

як часам любяць гаварыць між сабой жанкі (А. Кулакоўскі). *Брыгада павінна была пераправіцца і сабрацца ў Загальскім лесе, як яны і дамовіліся з Ермаковым (І. Мележ). Я пішу куды-небудзь мой ліст, як у песні п'яецца (Я. Колас). Яны адрозніваюцца ад аналагічных недалучальных частак тым, што служаць не абавязковым, а дадатковым паведамленнем адносна зместу галоўнай часткі складаназалежнага сказа. У складзе далучальных частак могуць быць указальныя займеннікі, займеннікавыя прыслоўі, асабовыя займеннікі, якія заключаюць у сабе змест галоўнай часткі (поўнасю ці часткова), лексічныя паўторы асобных слоў з галоўнай часткі, часціцы і мадальныя словы пры злучніках, спецыфічныя сродкі сувязі — далучальныя злучнікі (у выніку чаго, пасля чаго і інш.).*

Сувязь паміж галоўнай і даданай далучальнай часткамі ў складаназалежным сказе аслаблена не толькі семантычна, але і інтанацыйна. На стыку гэтых частак заўсёды існуе працяглая раз'яднальная паўза, якая папярэджвае аб наяўнасці дадатковай інфармацыі і надае структуры складаназалежнага сказа перарывісты характар. Інтаніраванне галоўнай часткі істотна адрозніваецца ад інтаніравання даданай далучальнай часткі, выразна акрэсленай зменай тону пасля раз'яднальнай паўзы. Перарывістасць структуры складаназалежных сказаў сведчыць аб немагчымасці даданай далучальнай часткі.

Даданая далучальная частка заўсёды размяшчаецца ў складаназалежным сказе пасля галоўнай часткі: *Аканіца зачынена шчыльна, таму сталовая лямпа можа грэць на поўны агонь (П. Пестрак).*

Складаназалежныя сказы ўскладненай будовы

Агульная характарыстыка

Складаназалежны сказ ускладненай будовы — гэта разнавіднасць складаназалежнага сказа, у структуры якога вылучаецца адзін галоўны і два ці больш даданыя сказы.

Паводле традыцыйнай класіфікацыі па спосабу сувязі галоўнага і даданых сказаў у межах складаназалежных сказаў ускладненай будовы вылучаюцца сказы з паслядоўным падпарадкаваннем, сказы з сузалежным (аднародным, неаднародным, разнародным) падпарадкаваннем, сказы са змешаным падпарадкаваннем.

Сказы з паслядоўным і сузалежным падпарадкаваннем з'яўляюцца асноўнымі структурнымі тыпамі складаназалежных сказаў ускладненай будовы. Сказы са змешаным падпарадкаваннем утвараюць камбінаваны структурны тып. У межах складаназалежных сказаў ускладненай будовы з сузалежным падпарадкаваннем, у сваю чаргу, вылучаюцца асноўныя (сказы з сузалежным аднародным

падпарадкаваннем і сказы з сузалежным неаднародным падпарадкаваннем) і камбінаваны (сказы з разнародным падпарадкаваннем) структурныя падтыпы.

Даданы сказ можа размяшчацца перад сказам, якому ён падпарадкаваны (п р э п а з і ц ы я), у сярэдзіне гэтага сказа (і н т э р - п а з і ц ы я) або пасля яго (п о с т п а з і ц ы я). Канструкцыі з паслядоўным, сузалежным аднародным і сузалежным неаднародным падпарадкаваннем мінімальнай будовы — адзін галоўны і два даданыя сказы — будуюцца ў адпаведнасці з базавымі (асноўнымі) структурнымі схемамі складаназалежных сказаў ускладненай будовы. Кожная з гэтых схем можа пашырацца праз далучэнне трэцяга, чацвёртага і наступных даданага сказаў.

У беларускім мовазнаўстве пытанне аб граматычнай прыродзе складанага сказа разглядаецца па-рознаму: складаны сказ разумеюць як аб'яднанне простых сказаў або як адзін сказ, які складаецца з частак. Ужыванне тэрміна *ч а с т к а* замест тэрміна *с к а з* у большасці навуковых прац па сінтаксісе беларускай мовы матываванае тым, што просты сказ, які функцыянуе як самастойная сінтаксічная адзінка ў тэксце, і просты сказ, які ўваходзіць у структуру складанага сказа, нятоесныя паміж сабой. Простыя сказы ў складаным губляюць граматычную і сэнсавую самастойнасць, і тэрмін *ч а с т к а*, на думку вучоных, дазваляе акрэсліць гэту адметнасць прэдыкатыўных кампанентаў складанай сінтаксічнай канструкцыі.

На сённяшні дзень катэгарычнасць у выбары аднаго з двух тэрмінаў (*ч а с т к а* або *с к а з*) падаецца немэтазгоднай. Усё часцей у славянскім мовазнаўстве гэтыя тэрміны асэнсоўваюцца як узаемазамяняльныя. У радзе выпадкаў перавага аддаецца тэрміну *с к а з*. *Г а л о ў н ы с к а з і д а д а н ы я с к а з ы* ў структуры складаназалежнага сказа ўскладненай будовы ў такім выпадку разглядаюцца як састаўныя *ч а с т к і (к а м п а н е н т ы)* канструкцыі.

Такі тэрміналагічны падыход асабліва актуальны пры структурным (фармальным) падыходзе да аналізу сінтаксічных адзінак. Нягледзячы на граматычную і сэнсавую несамастойнасць, простыя сказы ў складаным паводле сваёй структуры застаюцца менавіта сказамі, не трансфармуючыся ў іншыя сінтаксічныя адзінкі (напрыклад, адасобленыя члены сказа). Калі ж у выніку аб'яднання двух простых сказаў такая трансфармацыя адбываецца, складаны сказ не ўтвараецца.

Выбар у гэтым раздзеле тэрмінаў *г а л о ў н ы с к а з і д а д а н ы с к а з* замест больш звыклых *г а л о ў н а я ч а с т к а і д а д а н а я ч а с т к а* абумоўлены ў немалой ступені арыентаванасцю на выяўленне фармальных сінтаксічных структур у межах розных тыпаў складаназалежных сказаў ускладненай будовы.

*Структура складаназалежних сказаў
ускладненай будовы з паслядоўным падпарадкаваннем*

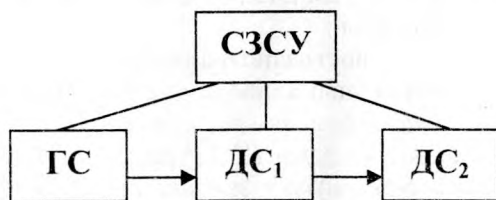
Паслядоўнае падпарадкаванне — адзін з асноўных спосабаў сувязі галоўнага і даданых сказаў. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што галоўнаму сказу падпарадкоўваецца даданы, якому падпарадкоўваецца іншы даданы. Даданы сказ, падпарадкаваны галоўнаму сказу, называецца даданым I ступені, даданы сказ, залежны ад даданага I ступені, называецца даданым II ступені.

Пры паслядоўным падпарадкаванні галоўны і даданыя сказы ўтвараюць сістэму залежнасцей, адлюстраваную на мал. 1.

Схема на мал. 1 абстрагаваная ад канкрэтнага размяшчэння галоўнага і даданых сказаў адносна адзін аднаго і аднолькава рэалізуецца ў кожным з наступных прыкладаў: *Я слухала яго ўспаміны і думала, што нельга перашкаджаць чалавеку любіць тое, да чаго імкнецца яго душа* (Л. Хейдарава). *Менавіта на старонках, дзе ўзнаўляецца сялянскае жыццё братоў Грыгарцэвічаў у гады, калі над іх моцнай гаспадаркай навісла пагроза большавіцкіх рэпрэсій, і выяўляецца навізна аўтарскага погляду на мінулае* (М. Тычына). *Калі нехта хоча, каб яго лічылі добрым, — хай робіць добрыя справы* (У. Караткевіч).

Даданыя сказы пры паслядоўным падпарадкаванні могуць адрознівацца паводле сінтаксічнай функцыі, а могуць мець аднолькавую сінтаксічную функцыю, што ілюструюць наступныя прыклады: *Гартаю час здалёку, зблізку, каб адшукаць той даўні дзень, калі пад спевай над калыскай пазнаў я пах смалістых сцен* (П. Броўка). *Тут былі бастыённыя збудаванні, якія абаранялі замак, што ў XI—XVII стагоддзях стаў новым цэнтрам горада* (І. Багдзевіч).

Незалежна ад таго, аднолькавую ці розныя функцыі выконваюць даданыя сказы, ужыванне аднолькавых злучнікаў або аманімічных злучнікаў і злучальных слоў стылістычна заганнае. Напр.: *Тэрэза Янаўна, як заварожаная, глядзела на хмару, што паволі насоўвалася на іхнюю вёсачку, што дажывала апошнія дні* (М. Даніленка). *Смерць незнаёмай Галі так усхвалявала Лазаковіча, што ён абыякава*

Мал. 1. Сувязь галоўнага і даданых сказаў у складаназалежным сказе ўскладненай будовы з паслядоўным падпарадкаваннем: СЗСУ — складаназалежны сказ ускладненай будовы; ГС — галоўны сказ; ДС₁ — даданы сказ I ступені; ДС₂ — даданы сказ II ступені; стрэлка накіравана да падпарадкаванага элемента

слухаў і Барадача, і тых, што, сустракаючыся, гаварылі пра свае хваробы і лекі (Я. Сіпакоў).

У канструкцыях з паслядоўным падпарадкаваннем размяшчэнне даданага I ступені ў прэ-, інтэр- ці постпазіцыі адносна галоўнага сказа вызначае размяшчэнне ўсяго ланцужка даданных у структуры складаназалежнага сказа ўскладненай будовы. Даданы II ступені падпарадкоўваецца аднаму з членаў сказа даданага I ступені, займае прэ- або постпазіцыю адносна апорнага элемента і размяшчаецца ў інтэр- ці постпазіцыі адносна даданага I ступені. Прэпазіцыя даданага II ступені фармальна немагчымая, таму што гэты сказ не можа папярэднічаць падпарадкавальнаму злучніку або злучальнаму (адноснаму) слову даданага I ступені. Напр.: *Так і асталася маці адна ў гэтай цеснай хаце, якая, колькі мы яе ні падымаем, усё роўна ўязджае і ўязджае ў зямлю* (Я. Сіпакоў). Прэпазіцыя немагчымая таксама для даданных III, IV і наступных ступеней.

Асаблівасці ўзаемаразмяшчэння галоўнага сказа, даданага I ступені і даданага II ступені адлюстроўваюць шэсць структурных схем:

1) даданы I ступені — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у постпазіцыі адносна даданага I ступені;

2) даданы I ступені — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у постпазіцыі адносна даданага I ступені;

3) даданы I ступені — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у інтэрпазіцыі адносна даданага I ступені;

4) даданы I ступені — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у постпазіцыі адносна даданага I ступені;

5) даданы I ступені — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у інтэрпазіцыі адносна даданага I ступені;

6) даданы I ступені — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у інтэрпазіцыі адносна даданага I ступені.

Не ўсе структурныя разнавіднасці складаназалежных сказаў ускладненай будовы з паслядоўным падпарадкаваннем з'яўляюцца прадуктыўнымі, аднак усе яны рэалізуюцца ў мове. Пашырэнне схем даданымі III, IV і наступных ступеней абмяжоўваецца радам фактараў, сярод якіх — размяшчэнне даданага сказа (даданных сказаў) у прэ- або інтэрпазіцыі.

Даданы I ступені — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у постпазіцыі адносна даданага I ступені: *Дзяўчына гатова была праваліцца скрозь зямлю, калі трэба было выйсці і сказаць, што яна — новы стараста* (У. Гаўрыловіч). *Радзіма — смелая іскрынка жару, што грэе смутку ззяблыя далоні, каб даляглядзіцца шырэй абшару і заставацца ў мройлівым палоне* (Р. Барадулін).

Такі парадак размяшчэння галоўнага і даданных сказаў называецца прамым і рэалізуецца ў большасці складаназалежных ускладненых сказаў з паслядоўным падпарадкаваннем.

Дадзеная структурная схема лёгка можа быць пашырана даданымі III, IV і наступных ступеней: *Густы пругкі вецер упіраўся ў грудзі, штурхаў, нібы хацеў, каб людзі ішлі туды, куды ім загадана ісці (А. Шашкоў). Мы можам упэўнена гаварыць, што ў Тураве назаўсёды замацаваліся нашчадкі Юрыя Яраславіча, звесткі аб якім губляюцца з 1162 г., калі ён хутчэй за ўсё памёр, бо пад гэтай датай упамінаецца яго сын Святаполк Юр'евіч як тураўскі князь (М. Ермаловіч). І ўся дарога прад табой, як цень ад крыжы, што застаўся недзе там, калі пачаўся твой вандроўны дзень і міг, калі ты свой пакінуў Храм, каб праз агонь прайсці і праз ваду і зразумець, што ты яшчэ не жывь, не бачыў, як царноўнікі цвітуць на тым, табой пакінутым, крыжы...* (В. Шніп).

Назіранні сведчаць аб існуючай у мове тэндэнцыі да дамінавання канструкцый з двума-трыма паслядоўна падпарадкаванымі даданымі сказамі. Павелічэнне колькасці даданых сказаў можа прыводзіць да ўтварэння грувасткіх, цяжкіх для ўспрымання або неадназначных канструкцый. Акрамя таго, абмежаваннем колькасці даданых сказаў у канструкцыях, пабудаваных згодна з дадзенай структурнай схемай, з'яўляецца аб'ём апэратыўнай памяці чалавека, які вызначаецца лічбай 7 ± 2 . Гэта значыць, непажадана, каб агульная колькасць простых сказаў у складаным перавышала рубж, роўны дзевяці.

Даданы I ступені — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у постпазіцыі адносна даданага I ступені: *Калі разведка наведміла Вашынгтону, што брытанцы пераадолелі раку і набліжаюцца да лагера, ён спалохаўся і загадаў адступіць (Я. Коней). Хто аддае ніўцы, што яна родзіць, той да суседа па хлеб не ходзіць (Прыказка).*

Дадзеная сінтаксічная структура звычайна не пашыраецца даданымі III, IV і наступных ступеней. І тэарэтычна, і практычна такое пашырэнне магчымае, але непажаданае. Абмежаванне колькасці даданых сказаў узнікае на структурным узроўні і звязана з характарам узаемнага размяшчэння галоўнага і даданых сказаў. Падпарадкаванне кожнага новага даданага сказа прыводзіць да павелічэння дыстанцыі паміж даданым I ступені і галоўным сказам. У выніку сувязь паміж імі ўсведамляецца менш выразна, што адмоўна ўплывае на ўспрыманне зместу сказа. Таму ў моўнай практыцы прыклады з трыма паслядоўна падпарадкаванымі даданымі сказамі ў прэпазіцыі да галоўнага сустракаюцца спарадычна, напр.: *Калі ў маладых у ЗАГСе ці на вяселлі пытаюцца, ці вераць яны, што іх каханне будзе працягвацца ўсё жыццё, то амаль 100 працэнтаў з іх адказвае станоўча (В. Кавалёў).*

Даданы I ступені — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у інтэрпазіцыі адносна даданага I ступені: *Ён сядзеў*

у прыцемку і сачыў, як бярэвянае сонца, унутры якога нешта пераліва-лася, сядала ў спакойную плынь (У. Караткевіч). Далей нейкі час ішлі моўчкі, бо Кобцаў, зразумеўшы, што закрунуў у гаворцы для Багушэві-ча балючае, таксама замаўчаў (В. Хомчанка).

У межах гэтай базавай структурнай схемы даданы II ступені падзяляе даданы I ступені на дзве часткі. Павелічэнне колькасці даданных у інтэрпазіцыі вядзе да павелічэння разрыву паміж гэтымі часткамі, што адмоўна ўплывае на даступнасць і адназначнасць ус-прымання складанага сказа. Таму звычайна ў такіх канструкцыях даданы II ступені заканчвае ланцужок даданных сказаў. Адхіленні ад гэтай агульнай тэндэнцыі сустракаюцца ў мове вельмі рэдка.

Размяшчэнне ў інтэрпазіцыі да аднаго і таго ж сказа двух даданых структурна абмежаванае і тады, калі ў інтэрпазіцыі да галоўна-га сказа знаходзіцца даданы I ступені з падпарадкаваным яму даданым II ступені, што адпавядае наступнай структурнай схеме.

Даданы I ступені — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у постпазіцыі адносна даданага I ступені: *Каля вогнішча, на самым вялікім камені, на якім заўсёды сядзеў камандзір, калі нешта абмяркоўваў са сваім штабам, цяпер, закінуўшы нага на нагу, па-гаспадарску ўладкавалася бялявая жанчына, апранутая ў гэткую, як і ўсе, плямістую зялёную форму вайсковага крою (В. Праўдзін). Настаўнікі, якія насцярожана і зацікаўлена назіралі за імі і не ведалі, як сябе наводзіць у гэтай няёмкай сітуацыі, пасля яе слоў таксама пачалі шчыра ўсміхацца і самі кінуліся вішаваць Уладзіміра Піліпавіча (Я. Сіпакоў).*

Размяшчэнне абодвух даданных сказаў у сярэдзіне галоўнага стварае некалькі абцяжараную канструкцыю, таму такія сказы сустракаюцца нячаста. Разам з тым, да ліку непрадуктыўных гэту структуру аднесці нельга. Звычайна яна не пашыраецца іншымі даданымі, бо гэта можа значна ўскладніць успрыманне ўсёй кан-струкцыі, як у наступным прыкладзе: *Ганна і Катажына, напэўна, наогул ніколі не пайшлі б да алтара <...> Аднак, на іх шчасце, тая атмасфера недаверу і нянавісці да маці, якую стварыў у сваім пал-цы іх брат, што замяніў на польскім каралеўскім прастоле нябожчы-ка-бацьку пасля таго, як Бона атруціла яго каханую жонку Барбару Радзівіл, прымусіла старую каралеву пакінуць Польшчу і вярнуцца на радзіму, у Італію (М. Багадзяж).*

Сведчаннем таго, што размяшчэнне паслядоўна падпарадкаваных даданных сказаў у інтэрпазіцыі да галоўнага абцяжарвае сін-таксічную канструкцыю, з'яўляецца паўтор апорнага слова, напр.: *Праўда, Марта, якая наўмысна гучна рыпела дзверцамі шафаў, бяз-ладна запіхваючы назад тое, што я так жорстка выкінуў на пад-логу, — Марта раз-пораз нагадвала мне пра сваю рэальнасць і вяртала мяне на зямлю (А. Бахарэвіч). Паўтор дзейніка ў гэтым прыкладзе*

садзейнічае мінімізацыі негатыўных наступстваў ад інтэрпазіцыйнага размяшчэння даданых сказаў.

Інтэрпазіцыя даданых сказаў да галоўнага можа быць звязана з наяўнасцю ў галоўным сказе аднародных членаў, адзін з якіх выступае ў ролі апорнага элемента для даданага I ступені: *Прачытаўшы ліст, Людвіка ўявіла, што здарыцца, калі бацька даведаецца пра яе каханне да Касцюшкі, і зніжавела ад страху* (Я. Коней). У гэтым прыкладзе даданы I ступені залежыць ад дзеяслова *ўявіла*, які разам з дзеясловам *зніжавела* складае рад аднародных выказнікаў. Апушчэнне дзеяслова *зніжавела* і залежных ад яго членаў сказа прыводзіць да ўтварэння канструкцыі *Прачытаўшы ліст, Людвіка ўявіла, што здарыцца, калі бацька даведаецца пра яе каханне да Касцюшкі*. Абодва даданыя сказы аказваюцца ў постпазіцыі да галоўнага сказа, што адпавядае першай з разгледжаных структурных схем сказаў з паслядоўным падпарадкаваннем. Такія канструкцыі ўспрымаюцца лягчэй, чым тыя, у якіх інтэрпазіцыя даданых не абумоўлена наяўнасцю аднародных членаў.

Даданы I ступені — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у інтэрпазіцыі адносна даданага I ступені: *Палачане, добра разумеючы, што кіеўскія князі, якія завязлі ў барацьбе паміж сабою за ўдзелы, не прыйдуць на дапамогу Святаполку, рашылі пазбавіцца ад яго* (М. Ермаловіч).

Сказы гэтага тыпу ў моўнай практыцы рэалізуюцца надзвычай рэдка, а значыць, дадзеная структурная схема адносіцца да ліку непрадуктыўных. Павелічэнне колькасці даданых у межах схемы непажаданае.

Даданы I ступені — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; даданы II ступені — у інтэрпазіцыі адносна даданага I ступені: *Калі вялікі, дзесяцімільённы беларускі народ, які, я веру, зусім не вычарпаў сваіх патэнцыяльных магчымасцей, зробіць крок наперад у сваім культурным развіцці, то гэта толькі на дабро* (Н. Гілевіч). Дадзеная структура, як і папярэдняя, адносіцца да непрадуктыўных. Колькасць даданых сказаў у такіх канструкцыях структурна абмежаваная.

Такім чынам, магчымасці пашырэння базавых структурных схем паслядоўнага падпарадкавання абмежаваныя дзейнасцю лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў. Да ліку апошніх адносяцца: а) ступень даступнасці складанага сказа для разумення; б) адназначнасць / неадназначнасць успрымання канструкцыі; в) магчымасці аператыўнай памяці чалавека.

Постпазіцыйнае размяшчэнне даданых сказаў стварае найбольш аптымальныя ўмовы для павелічэння ланцужка паслядоўнага падпарадкаваных даданых. Прэ- або інтэрпазіцыйнае становішча аднаго з даданых сказаў абмяжоўвае магчымасці пашырэння канструкцыі.

Да непрудуктыўных адносяцца дзве базавыя структурныя схемы паслядоўнага падпарадкавання: з інтэрпазіцыяй даданага I ступені адносна галоўнага сказа і інтэрпазіцыяй даданага II ступені адносна даданага I ступені; з прэпазіцыяй даданага I ступені адносна галоўнага сказа і інтэрпазіцыяй даданага II ступені адносна даданага I ступені. Астатнія структурныя схемы з'яўляюцца прадуктыўнымі, гэта значыць, часта выкарыстоўваюцца для ўтварэння сказаў.

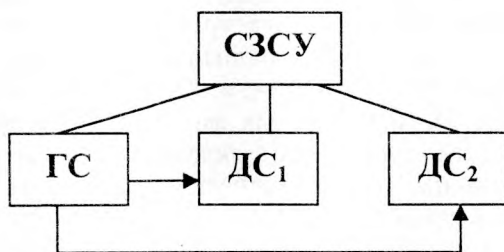
*Структура складаназалежных сказаў
ускладненай будовы з сузалежным падпарадкаваннем*

Сутнасць сузалежнага падпарадкавання заключаецца ў тым, што ад галоўнага сказа залежыць кожны з даданага сказаў, як гэта графічна паказана на мал. 2.

Схему на мал. 2 ілюструюць прыклады: *Чамусьці падсвядомая думка падказвала, што другі зараз клопат у нашага слаўтага земляка, што і не настроены ён цяпер на патрэбную мне гутарку* (А. Бароўскі). *Андрэйка ў гэты момант, напэўна, упершыню за сваё нядоўгае жыццё, падзякаваў Богу, што нарадзіўся глуханямым, бо менавіта няздольнасць гаварыць і выраставала яму жыццё* (В. Праўдзін). *Стары лес, што стаяў за рэчкаю, пазіраў важна і лагодна, бы гаспадар на багацце сваіх ніў* (Я. Колас).

У сучасным мовазнаўстве першы з прыведзеных сказаў адносіцца да складаназалежных сказаў ускладненай будовы з сузалежным аднародным падпарадкаваннем, а другі і трэці — да складаназалежных сказаў ускладненай будовы з сузалежным неаднародным падпарадкаваннем.

У канструкцыях з трыма і больш даданымі сказамаі можа сустракацца спалучэнне сузалежнага аднароднага і сузалежнага неадна-

Мал. 2. Сувязь галоўнага і даданага сказаў у складаназалежным сказе ўскладненай будовы з сузалежным падпарадкаваннем: СЗСУ — складаназалежны сказ ускладненай будовы; ГС — галоўны сказ; ДС₁, ДС₂ — даданыя сказы; стрэлкі накіраваны да падпарадкаваных элементаў

роднага падпарадкавання, як у прыкладзе: *Кульбы былі перакананы, што пасля гэтага Ганс да іх болей не пакажацца, і толькі крыху баяліся, каб ён, раззлаваўшыся, не падняў выпадкам якога гвалту і каб ім за гэта не папала ад гестапаўцаў* (Я. Сіпакоў). Дадзены прыклад з'яўляецца ілюстрацыяй сузалежнага разнароднага падпарадкавання.

*Складаназалежныя сказы ўскладненай будовы
з сузалежным аднародным падпарадкаваннем*

Сузалежнае аднароднае падпарадкаванне канстатуецца ў складаназалежным сказе ўскладненай будовы тады, калі выконваюцца наступныя патрабаванні: 1) кожны з дадзеных сказаў падпарадкоўваецца аднаму і таму ж апорнаму элементу ў галоўным сказе; 2) сінтаксічныя функцыі дадзеных сказаў тоесныя.

Паводле ўжывання тых ці іншых падпарадкавальных сродкаў сувязі, аднародныя даданыя сказы падзяляюцца на сказы з аднолькавымі злучнікамі (злучальнымі словамі) і сказы з рознымі злучнікамі (злучальнымі словамі): *Часлава Карлаўна нямоцна зажмурылася, мусіць, радасна прыслухоўваючыся, як па твары чутна плыў і плыў вецер, як лёгка трапяталася над брывом, над вокам празрыстая пасма валасоў* (В. Адамчык). *Пайшлі ланцужком, адно за адным, стараючыся трымацца сярэдзіны вуліцы, дзе было не так гарача, дзе, закрыўшы твар рукавіцай, усё ж можна было дыхаць* (А. Шашкоў). *Яна не ведала, куды ён паплыў, што ён мае на ўвазе* (Я. Маўр). *Невядома, чаму людзі выбралі сабе тут дарогу, хто першы праехаў, пралажыў тут след і навіў за сабою другіх?* (Я. Колас).

Калі ў першым і другім дадзеных сказах патрабуюцца аднолькавыя падпарадкавальныя сродкі сувязі, злучнік (злучальнае слова) можа ўжывацца пры першым даданым сказе і быць апущаным пры другім, напр.: *Айцец Кірыл адмовіўся застацца выціць чаю на дарогу, бо дзень кароткі, дарога паганая* (Я. Колас).

Аднародныя даданыя сказы звязаны паміж сабой злучальнай сувяззю. Злучальная сувязь можа быць злучнікавай і бяззлучнікавай. Калі сувязь злучнікавая, паміж даданымі сказамі ўжываюцца спалучальныя (*і, ды і інш.*), супраціўныя (*але, а, аднак і інш.*) або размеркавальныя (*ці, або і інш.*) злучнікі, напр.: *Граніца ішла каля самых платоў, дзе канчаліся агароды і дзе цянуўся высокі вал голага пяску* (Я. Колас). *Лабановіч пачуў, што галава яго закружылася, як бы ад хмелю, а ў крыві і па ўсім целе нібы прабеглі іскры* (Я. Колас). *Закон лічыцца адобраным Саветам Рэспублікі, калі за яго прагаласавала большасць ад поўнага складу Савета Рэспублікі або калі на працягу дваццаці дзён, а пры абвяшчэнні законапраекта тэрміновым — дзе-*

сяці дзён з дня ўнясення ён не быў разгледжаны Саветам Рэспублікі (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь).

Калі ў складаназалежным сказе ўскладненай будовы з сузалежным аднародным падпарадкаваннем тры і больш даданыя сказы, яны могуць аб'ядноўвацца як бяззлучнікавай, так і злучнікавай сувяззю: *Ларыса і расказала ёй, што ў іхнім доме жыве Ванева цешча, што ў яе ўдзень гуляюць унукі — дзяўчынка і хлопчык — і што падвечар, пасля працы, Ваня з жонкаю прыходзяць іх забіраць* (Я. Сіпакоў).

Істотная структурная характарыстыка аднародных даданых сказаў — іх сумежнасць. Дзякуючы сумежнасці, аднародныя даданыя сказы займаюць аднолькавую пазіцыю адносна галоўнага сказа.

Вылучаюцца тры базавыя структурныя схемы сказаў з сузалежным аднародным падпарадкаваннем:

1) аднародныя даданыя сказы — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа;

2) аднародныя даданыя сказы — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа;

3) аднародныя даданыя сказы — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа.

Усе гэтыя схемы з'яўляюцца прадуктыўнымі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Аднародныя даданыя сказы — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа: *Зямля шанавала тых, хто шукае, хто служыць ёй* (І. Навуменка). *Дзякуй, памяць, што свечка зайграла Боскай музыкай, Боскім святлом, што мы душы з нябёсаў спаткалі за накрытым табою сталом* (У. Барысенка).

Постпазіцыйнае размяшчэнне аднародных даданых сказаў адносна галоўнага сказа стварае спрыяльныя ўмовы для пашырэння канструкцыі: *З якой зайздрасцю і непакоем пазіралі Валодзькавы вочы, як каля хлява запрагаў старэйшы брат рудога Гуза, пагрозна пакрыкваючы, як дзед укладваў касу, як маці прывязвала торбу з харчамі і абгортвала ўкінутай у воз травую дубовую біклажсу з вадой* (І. Мележ). *Толькі наблізіўшыся, ён убачыў, як моцна яны цяпер адрозніваюцца ад яго, які высахла-белы стары Даніла, якая ссутуленая, прыгнутая цяжарам зямлі, спіна ў Міхала, якія нязграбныя рухі ў сыноў, быццам спуджаных святочнай вопраткай і дзівоснымі абставінамі* (У. Караткевіч).

Колькасць аднародных даданых сказаў, размешчаных у постпазіцыі да галоўнага, можа быць значна большай: *Сарока колькі хоча балбоча, што цукар салёны, што колер малака чырвоны, што ў моры заўсёды суха, што вол лягчэйшы за муху, што мурашкі варон перарастаюць, што гадзюкі хвостом кусаюць, што ракі водзяцца ў балоце, што ў каваля агонь у роце, што лётаюць найлепш каровы, што най-*

званчэй смяваюць совы, што дзюбы — буславы галовы, што лёд гарачы, што рыба пасвіцца на дачы, што травы драцяныя, што раница — часы начныя (Я. Бжэхва). У гэтым складаназалежным сказе ўскладненай будовы шаснаццаць простых сказаў (адзін галоўны і пятнаццаць даданых). Разам з тым, вялікая колькасць даданых сказаў не перашкаджае адназначнасці ўспрымання дадзенай канструкцыі.

Аднародныя даданыя сказы — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа: *Бедная стракозка, праз меру даверыўшыся альховаму кусту, што стаяў над возерам і на якім правяла яна некалькі начэй, зусім акалела ад холаду (Я. Колас). Святаславічы, убачыўшы, што палачане патапталі сцягі Мсціслававы і што яны ўзялі ў палон самога Мсціслава, вельмі ўзрадаваліся (М. Ермаловіч).*

Інтэрпазіцыйнае размяшчэнне аднародных даданых сказаў пазбягае галоўны сказ на дзве часткі. Павелічэнне колькасці даданых сказаў у інтэрпазіцыі вядзе да павелічэння разрыву паміж гэтымі часткамі, што адмоўна ўплывае на даступнасць успрымання складаназалежнага сказа ўскладненай будовы. Аднак дакладную мяжу, пасля якой канструкцыя становіцца надзвычай цяжкай ці недаступнай для ўспрымання, вызначыць немагчыма. Так, у наступным прыкладзе — чатыры аднародныя даданыя сказы ў інтэрпазіцыі да галоўнага, але гэта не абцяжарвае канструкцыю дзякуючы асобай рытмічнай арганізацыі: *У Хатыні, дзе камні пасівелі ад гора, зрубны хат дамавінамі брацкімі сталі, дзе смерч вогненны выпіў ваду з усіх студняў, дзе з буслянак буслы адляцелі ў апошні, беззваротны свой вырай, — тры бярозы шумяць пад вятрамі, дажджамі... (М. Танк).*

У мовазнаўчай літаратуры такія сінтаксічныя адзінкі называюцца **п е р ы я д а м**.

Аднародныя даданыя сказы — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа: *Што белыя маюць вялікую сілу, што яны ўладаюць і «громам», і агнём, і вадой, — гэта ўсім вядома (Я. Маўр). Хто не памятае мінулага, хто забывае мінулае — асуджаны зноў перажыць яго (У. Караткевіч).*

Сярод складаназалежных сказаў ускладненай будовы з прэпазітыўнымі аднароднымі даданымі сказамаі нямала перыядаў, і гэта сведчыць пра патэнцыял дадзенай структурнай схемы — яе магчымасць пашырацца шляхам далучэння вялікай колькасці даданых сказаў. У ніжэйпрыведзеным прыкладзе — восем аднародных даданых сказаў:

*Калі ж асеннія навіны
Змянялі сад, калі з бяроз
Рваў лісце вецер, а мароз,
Наліўшы ягады рабіны,
Траву губіў, і мы нагой
Узрывалі прэлых лісцяў слой;*

*Калі патроху чырванелі
Чаромха, ліпа, стройны клён,
А гнёзды змрочныя варон
Між голага галля чарнелі,
І грозны вечара пажар
Пылаў між бура-шызых хмар;
Калі асенні вецер дзіка
Стагнаў і глуха па начах
Грымеў у наш жалезны дах, —
Тады да лета Вераніка
Ад нас знікала ў інстытут
І не будзіла згадак тут.*

М. Багдановіч

Такім чынам, калі аднародныя даданыя сказы размяшчаюцца перад галоўным сказам ці пасля яго, колькасць дадanych сказаў структурна неабмежаваная. Інтэрпазіцыйнае размяшчэнне дадanych сказаў з'яўляецца аб'ектыўным абмежавальнікам колькасці дадanych.

*Складаназалежныя сказы ўскладненай будовы
з сузалежным неаднародным падпарадкаваннем*

Падпарадкаванне дадanych сказаў галоўнаму ў складаназалежных сказах ускладненай будовы вызначаецца як сузалежнае неаднароднае ў кожным з пералічаных ніжэй выпадкаў:

1. Калі даданыя сказы залежаць ад аднаго члена сказа ў галоўным сказе і выконваюць розныя сінтаксічныя функцыі, напр.: *І калі ўзнясе вас над светам — прыгадайце ў вечным святле, як самотная зорка — ракета ціха падала ў цёмны Бетлем* (У. Караткевіч). *Паколькі сцежка віхляла ва ўсе бакі, то што там наперадзе, не было відно* (А. Бутэвіч).

2. Калі даданыя сказы залежаць ад розных членаў сказа ў галоўным сказе і выконваюць розныя сінтаксічныя функцыі, напр.: *Нарэшце немаладая, апранутая ў ватоўку і валёнкі з галошамі жанчына, якая пасвіла карову, сказала Высоцкаму, што палаткі знялі яшчэ тыдзень назад* (І. Навуменка). *У адну ясную ноч, калі неба ўсё было ўсяяна зорамі, адзінокі курган заўважыў, што з недасяжнай нябеснай вышыні над ім свеціцца яркая, бліскучая, нібы дзямент, прамяністая зорка* (Я. Колас).

3. Калі даданыя сказы залежаць ад розных членаў сказа ў галоўным сказе і выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, напр.: *Хмара едкага дыму на нейкі час схавала і дот, і ўцалелых маркоў, што, спатыкаючыся і падаючы, беглі назад, да мора, і сяр-*

жанта Сінявіна, і Вераб'ёва, і доктарку, якая толькі што завіхалася каля яго (А. Шашкоў). Неадукаваныя бацькі Аполоніі не маглі зразу мець, што чакае іх дачку, але адчувалі, што ёй будзе вельмі цяжка (І. Масляніцына).

Згодна з гэтым азначэннем, усе складаназалежныя сказы ўскладненай будовы з сузалежным неаднародным падпарадкаваннем падзяляюцца на:

- 1) сказы з прыадначленнымі рознафункцыянальнымі даданымі;
- 2) сказы з прыразначленнымі рознафункцыянальнымі даданымі;
- 3) сказы з прыразначленнымі аднафункцыянальнымі даданымі.

Даданыя сказы, якія залежаць ад аднародных членаў у галоўным сказе, часцей за ўсё з'яўляюцца прыразначленнымі аднафункцыянальнымі. У прыкладзе *Васіль любіць верасы і сасоннікі за пачуццё прастору, якое яны нараджаюць у душы, за ціхую музыку, што нібы ўзнікае сама сабой і нячутна звініць у глыбіні істоты* (І. Навуменка) абодва даданыя сказы азначальныя. Першы даданы сказ — заключны элемент у ланцужку залежнасцей «выказнік → дапаўненне₁ → даданы сказ₁», другі даданы сказ — заключны элемент у ланцужку «выказнік → дапаўненне₂ → даданы сказ₂».

Часам у мове сустракаюцца канструкцыі, у якіх даданыя сказы падпарадкоўваюцца апорным элементам, выражаным адным і тым жа словам. Лексічны паўтор можа быць уведзены з пэўнымі семантычнымі, структурнымі і стылістычнымі мэтамі. Напрыклад, лексічны паўтор суадноснага слова *там* у наступным вершаваным урыўку — неабходны элемент рытмічнай структуры, а таксама сродак стварэння выразнасці: *...Там, дзе цвіце Інданэзія, там, дзе праменіца Ніл, там, дзе між тундраў дарога, там, дзе ў бананах Цэйлон, там, дзе шырокая Волга, там, дзе гамоніць Гудзон, там, дзе лядовыя груды, там, дзе ліяны шумяць, — усюды, усюды, усюды мусіце мір адстаяць* (П. Броўка).

Сказы з прыразначленнымі аднафункцыянальнымі даданымі нагадваюць канструкцыі з сузалежным аднародным падпарадкаваннем. Аднак адна з вызначальных фармальных прыкмет аднароднасці — залежнасць ад аднаго і таго ж апорнага элемента — у такіх канструкцыях не вытрымліваецца. Значыць, даданыя сказы, якія залежаць ад аднародных членаў галоўнага сказа, а таксама ад паўторных карэлятаў, з'яўляюцца неаднароднымі.

Даданыя сказы пры сузалежным неаднародным падпарадкаванні звязваюцца з галоўным сказам пераважна пры дапамозе розных сродкаў сувязі. Ужыванне аднолькавых злучнікаў ці злучальных слоў у кожным з неаднародных даданых структура абумоўленае, калі даданыя сказы аднафункцыянальныя, падпарадкаваныя аднародным членам у галоўным сказе, напр.: *Шчыра кажучы, гэта была павучальная карціна для тых, хто мае звычку губляць розум, і зайзд-*

росная для тых, хто ўмее гэтым карыстацца (Л. Хейдарава). У іншых выпадках ужыванне аднолькавых злучнікаў ці злучальных слоў у кожным з даданых сказаў прыводзіць да ўтварэння стылістычна хібных канструкцый: *Мы так упэўнены, што Лінда вечна будзе з намі, што нават не ўспрымаем усур'ёз яе хваробу* (Л. Хейдарава).

Пры сузалежным неаднародным падпарадкаванні паміж даданымі сказамі няма прамой сінтаксічнай сувязі — ні падпарадкавальнай, ні злучальнай. Яны звязаны выключна праз пасрэдніцтва галоўнага сказа.

Неаднародныя даданыя сказы звычайна аддзяляюцца адзін ад аднаго галоўным сказам або некаторымі членамі галоўнага сказа, напр.: *Калі крык дзіцяці спыніўся, маці адышла ад пячоры і накіравалася ў той бок, куды пайшлі ўсе* (Я. Маўр). *Сцяпан толькі пазалетась, калі прыйшлі таварышы, вярнуўся з панскага астрога, прычакаўшы нарэшце таго, за што пакутаваў* (Я. Брыль). Разам з тым, сінтаксічная пазіцыя даданых сказаў адносна галоўнага сказа можа быць аднолькавай. У прыкладзе *Мы перайшлі ўжо масток над каналам і правым берагам набліжаліся да маладога сасонніку, што падступаўся да самай дарогі, як Мірта спынілася* (Л. Хейдарава) неаднародныя даданыя сказы з'яўляюцца сумежнымі і размяшчаюцца ў постпазіцыі адносна галоўнага сказа.

Магчымасць прэ-, інтэр- і постпазіцыйнага размяшчэння даданых сказаў адносна галоўнага сказа дазваляе вылучыць шэсць базавых структурных схем для складаназалежных сказаў ускладненай будовы з сузалежным неаднародным падпарадкаваннем:

1) першы даданы сказ — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; другі даданы сказ — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа;

2) першы даданы сказ — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; другі даданы сказ — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа;

3) першы даданы сказ — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа; другі даданы сказ — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа;

4) першы і другі даданыя сказы — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа;

5) першы і другі даданыя сказы — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа;

6) першы і другі даданыя сказы — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа.

Першы даданы сказ — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; другі даданы сказ — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа: *Калі едзеш па трасе Калінкавічы — Мазыр, то амаль з Баравікоў бачна, як на гары, над фермамі маста праз Прыпяць, вымкнуліся высотныя будынкi* (А. Бароўскі). *Калі здараецца крызісная падзея, да пацярпеўшых адносяцца ўсе слаі насельніцтва, што так ці інакш прысутнічалі на месцы трагедыі, аказвалі нейкую дапамогу* (Н. Кастэнка). Такое

размяшчэнне галоўнага і даданных сказаў адносна адзін аднаго з'яўляецца тыповым, гэта так званая рамачная будова. Дадзеная структура — адна з найбольш часта рэалізуюмых у мове.

Першы даданы сказ — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа; другі даданы сказ — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа: *Каб заваяваць давер Рэя, я першыя дні, пакуль яго не сустрэў, насіў пад пахай Жуля Верна (І. Навуменка). Калі Бог палічыць патрэбным даць ёй карону, у яе краіне, дзе будзе яна цараваць, не будзе смяротных пакаранняў (І. Масляніцына).* Такая структурная схема рэалізуецца даволі рэдка, і гэта звязана з тым, што не ўсе даданыя сказы аднолькава лёгка могуць размяшчацца ў прэпазіцыі і ў інтэрпазіцыі.

Першы даданы сказ — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа; другі даданы сказ — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа: *Звычайна, калі набожнаму чалавеку бывае цяжка, ён хрысціцца, каб абараніцца ад насланя (Я. Сіпакоў). Гараджане, якія вяртаюцца да аўтобуса на прыпынку, ціснуцца да парканаў, каб не запэкаць туфляў і чаравікаў (І. Навуменка).* Дадзеная структурная схема з'яўляецца адной з найбольш прадуктыўных у межах сузалежнага неаднароднага падпарадкавання.

Першы і другі даданыя сказы — у постпазіцыі адносна галоўнага сказа: *Я буду маліцца да хмараў з грывотамі, што дзіка над намі гуляюць не раз, каб жаль над гаротнымі мелі бядотамі, градоў, перуноў не ссылаі падчас (Я. Купала). Яму [промню] лягчэй было б разгледзец, што робіцца пад страхом ў хаце чалавека, чым прабіцца праз галіны адвечных гушчараў (Я. Колас).* Нягледзячы на існаванне рада структурных абмежаванняў, з улікам якіх будуюцца канструкцыі з сузалежнымі неаднароднымі даданымі сказамі, размешчанымі сумежна, такая структурная схема з'яўляецца дастаткова прадуктыўнай.

Першы і другі даданыя сказы — у прэпазіцыі адносна галоўнага сказа. Дыстантнае размяшчэнне першага даданага і галоўнага сказаў, а таксама абмежаванні, звязаныя з немагчымасцю некаторых даданных сказаў размяшчацца ў прэпазіцыі, прыводзяць да таго, што гэта структурная схема надзвычай рэдка рэалізуецца ў моўнай практыцы, гэта значыць, належыць да непрадуктыўных. Праілюстраваць магчымасць рэалізацыі гэтай структуры ў маўленчай практыцы дазваляе сканструяваны згодна з правіламі сучаснай беларускай літаратурнай мовы прыклад: *Хаця на прадпрыемстве цяжкае матэрыяльнае становішча, хто выканае працу ў тэрмін, той атрымае прэмію.*

Першы і другі даданыя сказы — у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа: *К тым, каго жыццё заціснула глыбока ўніз, у норы падзямельных пад вамі, вы, панове, хоць і бачыце далёка, загляніце ў душы — студні са слязамі (М. Багдановіч). Граматыка, калі фразе прыпісваецца*

больш чым адно тлумачэнне, павінна таксама дакладна апісаць фармальныя сродкі, на якія абавіраюцца гэтыя тлумачэнні, як у межах тэксту, так і кантэксту... (А. Міхневіч). Размяшчэнне абодвух неаднародных даданых сказаў у інтэрпазіцыі адносна галоўнага сказа рэалізуецца нячаста. Даданыя сказы ў прыведзеных прыкладах не сумежныя, яны адасоблены адзін ад аднаго членамі галоўнага сказа. Спарадычна ў мове сустракаюцца канструкцыі з сумежным размяшчэннем інтэрпазіцыйных неаднародных даданых сказаў: *Толькі спрэчкі аб тым, куды ісці, што ўзніклі на дарозе, выратавалі Полацк ад новага спусташэння яго зямлі* (М. Ермаловіч). *Тыя, што на камяністым месцы пасеяны, калі пачуюць слова, прымаюць яго адразу з радасцю...* (Евангелле паводле Марка, 4 : 16).

Такім чынам, найбольш прадуктыўнымі з пералічаных з'яўляюцца першая і трэцяя структурныя схемы. Да відавочна непрадуктыўных належыць пятая структурная схема, астатнія тры можна ахарактарызаваць як дастаткова прадуктыўныя.

Структуры, у якіх сузалежныя неаднародныя даданыя з'яўляюцца сумежнымі, набліжаюцца па знешніх прыметах да структур з сузалежным аднародным або паслядоўным падпарадкаваннем. Фармальнае падабенства сінтаксічных канструкцый у некаторых выпадках можа прыводзіць да ўзнікнення структурнай аманіміі, сутнасць якой заключаецца ў тым, што дыферэнцыяцыі ў плане зместу адпавядае адсутнасць дыферэнцыяцыі ў плане выражэння. Напрыклад, вызначыць адназначна, які спосаб сувязі галоўнага і даданых сказаў мае месца ў наступным выпадку, немагчыма: *Покі святкі не стыдаўся, святкі бацькаўскай, сівой, хоць на ўзгляд няўдал здаваўся, — чыст быў сэрцам і душой* (Я. Купала). Першы даданы сказ у гэтым прыкладзе залежыць ад выказніка галоўнага сказа *быў чыст сэрцам і душой*. Аднак устанавіць дакладна, ад чаго залежыць другі даданы сказ, наўрад ці магчыма. Калі ад выказніка *не стыдаўся ў першым даданым сказе (не стыдаўся — нягледзячы на што? — хоць на ўзгляд няўдал здаваўся)*, то галоўны і даданыя сказы звязаны паслядоўным падпарадкаваннем. Калі другі даданы сказ залежыць ад выказніка ў галоўным сказе (*быў чыст сэрцам і душой — нягледзячы на што? — хоць на ўзгляд няўдал здаваўся*), то мае месца сузалежнае неаднароднае падпарадкаванне. Прызнанне даданых сказаў сузалежнымі неаднароднымі дазваляе ахарактарызаваць іх як прыадначленныя рознафункцыянальныя.

У складаназалежных сказах ускладненай будовы з сузалежным неаднародным падпарадкаваннем магчымасць павелічэння колькасці даданых залежыць ад розных фактараў. Асноўнымі сярод іх з'яўляюцца:

1) склад галоўнага сказа (аднасастаўнасць / двухсастаўнасць; развітасць / неразвітасць; ускладненасць / няўскладненасць);

- 2) марфалагічнае выразэнне апорных элементаў;
- 3) пазіцыя даданых сказаў адносна галоўнага сказа;
- 4) адназначнасць успрымання структуры і адпаведнасць зместу складанай канструкцыі.

Наяўнасць толькі групы дзейніка ў аднастаўным галоўным сказе робіць немагчымай пабудову канструкцыі з сузалежнымі неаднароднымі даданымі сказамі.

Аднастаўны галоўны сказ, які ўтрымлівае толькі групу выказніка, можа пашырацца трыма даданымі сказамі, напр.: *Калі трапляецца ў жыцці вам рак, то, каб не каляцца нарэшце, уведайце наперад, дзе ў ім смак...* (К. Крапіва). Здольнасць падпарадкоўваць тры неаднародныя даданыя сказы — выключная ўласцівасць дзеяслова. Аднак не кожны дзеяслоў можа паясняцца або ўдакладняцца адначасова ў трох сінтаксічных аспектах, і зусім немагчымае ў моўнай практыцы існаванне чатырох розна тыповых даданых сказаў, якія б адносіліся да аднаго члена галоўнага сказа.

Даданыя сказы, падпарадкаваныя аднаму і таму ж апорнаму элементу, маюць шмат агульнага ў характары свайго размяшчэння адносна гэтага апорнага элемента. Лёгка камбінуюцца толькі тыя даданыя, якія не прэтэндуюць на адно і тое ж месца ў структуры сказа. Акрамя таго, у такіх канструкцыях ствараецца «перагрузка» апорнага элемента: слухач (або чытач) пры аналізе сказа павінен мысленна вяртацца некалькі разоў да аднаго і таго ж апорнага элемента.

Такім чынам, здольнасць апорнага слова падпарадкоўваць адначасова абмежаваную колькасць рознафункцыянальных даданых сказаў (два, радзей — тры даданыя), праблема размяшчэння гэтых даданых у структуры складаназалежнага сказа ўскладненай будовы, а таксама ўплыў экстралінгвістычных фактараў («перагрузка» апорнага элемента) з'яўляюцца аб'ектыўнымі абмежаваннямі колькасці прызначенных рознафункцыянальных даданых сказаў.

Гіпатэтычна, калі галоўны сказ складаецца з групы дзейніка і групы выказніка, магчымасць яго пашырэння шляхам далучэння даданых сказаў большая, чым тады, калі галоўны сказ аднастаўны і ўтрымлівае толькі групу выказніка. Аднак у моўнай практыцы двухстаўнаму галоўнаму сказу, няўскладненаму аднароднымі членамі, звычайна падпарадкоўваюцца два даданыя сказы. Спарадычна сустракаюцца ў мове прыклады з трыма даданымі сказамі: *Калі злучнік я к о ўскладняецца за кошт умоўнай часціцы бы, тое, аб чым гаворыцца ў галоўным сказе, параўноўваецца з чымсьці, што мысліцца як магчымае, мяркуюмае ці нават нерэальнае* (С. Рапацэвіч).

Магчымасці павелічэння колькасці сузалежных неаднародных даданых сказаў узрастаюць, калі ў галоўным сказе ёсць аднародныя члены, кожны з якіх можа падпарадкоўваць даданы сказ:

Наперадзе, вядома, яшчэ скалы, у якіх трэба пратачыць сабе дарогу, пяскі, у якіх трэба не высахнуць, зграбныя, як дзяўчаты, вербы, карані якіх трэба напайць, і палі сеч, з якіх трэба літасціва змыць кроў (У. Караткевіч).

Павелічэнне рада аднародных членаў у галоўным сказе стварае перадумовы для павелічэння колькасці даданых сказаў. Так, у прыкладзе *Я доўга, з нейкай лянiваю абыякавасцю глядзеў на шырокія дрэвы, на густое зялёнае лісце, на яблыкі, якія яшчэ не паспелі і адным сваім выглядам наганялі аскаміну, на грушы, якія пабрала ўжо чырвоная сыпка, на пабялелы блакіт, што млеў угары над невысокім драўляным домам і ціхім садам* (І. Чыгрынаў) пяць аднародных дапаўненняў і тры даданыя сказы. Гэты прыклад можна дабудаваць такім чынам, каб даданы сказ быў падпарадкаваны кожнаму з аднародных дапаўненняў. Рад аднародных дапаўненняў, у сваю чаргу, таксама можна павялічыць: *Я доўга, з нейкай лянiваю абыякавасцю глядзеў на шырокія дрэвы, якіх многа было ў садзе, на густое зялёнае лісце, што прапускала толькі рэдкія сонечныя промні, на яблыкі, якія яшчэ не паспелі і адным сваім выглядам наганялі аскаміну, на грушы, якія пабрала ўжо чырвоная сыпка, на пабялелы блакіт, што млеў угары над невысокім драўляным домам і ціхім садам, на маленькую шэрую птушку, што раз за разам прылятала ў гняздо, на камарыкаў, што таўкліся слупочкам, прадказваючы добрае надвор'е...* Колькасць аднародных дапаўненняў, а разам з тым, і колькасць даданых сказаў (а іх у гэтым штучна дабудаваным прыкладзе сем), відавочна, можа быць большай. Абмежаванні на пашырэнне канструкцыі ў дадзеным выпадку звязаны з дзеяннем экстралінгвістычных фактараў (напрыклад, аб'ёмам аператыўнай памяці чалавека).

*Складаназалежныя сказы ўскладненай будовы
з сузалежным разнародным падпарадкаваннем*

Калі ў складаназалежным сказе ўскладненай будовы адзін галоўны і тры ці больш даданыя сказы, становіцца магчымай наяўнасць аднародных і неаднародных даданых сказаў у межах канструкцыі з сузалежным падпарадкаваннем. Спалучэнне аднародных і неаднародных даданых сказаў утварае камбінаваную разнавіднасць сузалежнага падпарадкавання — сузалежнае разнароднае падпарадкаванне, напр.: *Калі горкім пацягне дымам і ўвап'ецца ля сэрца набой — ты маліся адной радзіме, што цябе асудзіла на бой* (У. Караткевіч). *Сакалоўскі, каб змякчыць гнеў пані, гаварыў, што Гапачка адукаваная, гімназію скончыла і за яе пасаг вялікі бацька дае* (В. Хомчанка).

Пры наяўнасці ў складаназалежным сказе з сузалежным разнародным падпарадкаваннем трох даданых сказаў, аднароднымі могуць быць першы і другі або другі і трэці даданыя сказы: *Хоць зусім*

інакшы выгляд ён меў, хоць на ім быў дасканалы сурдутны гарнітур, але ўсё ж такі кідалася ў вочы, што гэтае ўбранне не пасавала да яго (Я. Маўр). Чунг-лі стаў тлумачыць, што ён ідзе да белых, але разам з тым асабліва стараўся паказаць, што ён сам не належыць да іх, што ён ненавідзіць белых і лічыць іх ворагамі (Я. Маўр). У кожным з прыкладаў камбінуюцца дзве базавыя структурныя схемы сузалежнага падпарадкавання. У першым — схема аднароднага падпарадкавання, згодна з якой аднародныя даданыя сказы знаходзяцца ў прэпазіцыі адносна галоўнага сказа, і схема неаднароднага падпарадкавання, дзе адзін даданы сказ знаходзіцца ў прэпазіцыі адносна галоўнага сказа, а другі — у постпазіцыі. У другім прыкладзе назіраецца камбінацыя схемы неаднароднага падпарадкавання з інтэр- і постпазіцыйным даданымі сказамі і схемы аднароднага падпарадкавання з даданымі ў постпазіцыі.

Такім чынам, для кожнага канкрэтнага прыкладу можна ўстанавіць базавыя структурныя схемы, камбінацыя якіх забяспечвае рэалізацыю той ці іншай канструкцыі. Часцей за ўсё камбінуюцца паміж сабой тыя схемы, якія адносяцца да прадуктыўных.

Даданыя сказы пры сузалежным разнародным падпарадкаванні размяркоўваюцца ў межах вузлоў падпарадкавання. В у з л п а д - п а р а д к а в а н н я абазначае падпарадкаванне пэўнаму члену галоўнага сказа аднаго або некалькіх даданых сказаў у аднолькавай сінтаксічнай функцыі. Сузалежныя даданыя сказы, якія адрозніваюцца сінтаксічнай функцыяй, а таксама тыя, што залежаць ад розных членаў сказа, утвараюць розныя вузлы падпарадкавання. З гэтага вынікае, што ў склад аднаго і таго ж вузла могуць уваходзіць толькі аднародныя даданыя сказы.

Павелічэнне колькасці даданых сказаў у канструкцыях з сузалежным разнародным падпарадкаваннем можа адбывацца праз павелічэнне колькасці аднародных даданых сказаў у адным з вузлоў падпарадкавання: *Хоць дыхае лютая сіюжа, хоць вецер скуголіць мацней і чорныя вораны кружаць над намі ніжэй і ніжэй, — я веру, што ў гэтай вандроўцы не мне хай, а дрэвам маім удасца зноў стрэціцца з сонцам дзесь за перавалам крутым (М. Танк). У наш жорсткі час, калі людзі развучыліся любіць, шкадаваць, дараваць, спагадаць, быць міласэрнымі; калі пануе бездухоўнасць, усёдазволенасць; калі пусцеюць храмы, а пасля і сэрцы чарсцвеюць; калі пакланяюцца не Усявышняму, а мамоне; калі забываюцца асноўныя хрысціянскія заповедзі, — кніга «Ксты» вельмі важная, патрэбная, каб задумацца, зазірнуць у душу (У. Завальнюк).*

Аднародныя даданыя сказы могуць быць адначасова ў розных вузлах падпарадкавання, напр.: *Там, дзе хвалямі лаішчыцца Нарач, дзе на небе — ні хмары-хмурынкі, ёсць дзяўчынка, што клічуць Марынка, аб якой мае даўнія мары (М. Шабовіч).*

Пашырэнне канструкцыі з сузалежным разнародным падпарадкаваннем можа адбывацца не толькі шляхам павелічэння колькасці аднародных даданых сказаў у межах таго ці іншага вузла падпарадкавання, але і праз павелічэнне колькасці саміх вузлоў. Павелічэнне колькасці вузлоў падпарадкавання абмежавана і звязана з магчымасцямі павелічэння колькасці неаднародных даданых сказаў, залежных ад галоўнага: галоўны сказ, які па структуры адпавядае простаму няўскладненаму сказу, можа пашырацца двума-трыма неаднароднымі даданымі сказамі, і вельмі рэдка колькасць неаднародных даданых можа быць большай; калі галоўны сказ ускладнены аднароднымі членамі, ад якіх залежаць даданыя сказы, тады ствараецца дадатковая перадумова для павелічэння колькасці даданых.

Гэтыя ж заканамернасці вызначаюць гіпатэтычна магчымую колькасць вузлоў падпарадкавання для канструкцый з разнародным падпарадкаваннем. У моўнай практыцы, напрыклад, сустракаюцца складаназалежныя сказы ўскладненай будовы з трыма і больш вузламі падпарадкавання: *Ён [сабака] хапаў чалавека адно за рукі, якія прыносяць боль, не давяраючы і тым, што цягнуліся з ласкай, бо ад яе млела цела і гублялася пільнасць* (Л. Хейдарова). *Свет, у якім праходзіць дзяцінства кожнага з нас, эмацыянальная, этычная атмасфера, у якой робім мы свае першыя самастойныя крокі, наветра, якім дышаем, прырода, якую ўспрымаем, фармуе тую, у чымсьці ідэальную мадэль жыцця, свету, да якой у наступныя гады прымяраецца ўсё, з якой непасрэдна суадносіцца* (С. Андрасюк).

З аднаго боку, у рамках сінтаксічнай структуры з сузалежным разнародным падпарадкаваннем спалучаюцца канструкцыйныя патэнцыялы дзвюх ці больш базавых структурных схем сузалежнага аднароднага і сузалежнага неаднароднага падпарадкавання. З іншага боку, у рамках гэтай жа структуры спалучаюцца абмежаванні на павелічэнне колькасці даданых, уласцівыя для кожнай разнавіднасці сузалежнага падпарадкавання.

Структура складаназалежных сказаў ўскладненай будовы са змешаным падпарадкаваннем

Змешанае падпарадкаванне — такі спосаб сувязі даданых сказаў з галоўным і паміж сабой, пры якім частка даданых уключаецца ў структуру складаназалежнага сказа ўскладненай будовы паводле спосабу сузалежнага падпарадкавання, частка — паводле спосабу паслядоўнага падпарадкавання; адзін або некалькі даданых сказаў з'яўляюцца структурнымі элементамі і сузалежнага, і паслядоўнага падпарадкавання, напр.: *Сумна, калі нехта адчувае сябе ізгоем, калі людзі імкнуцца адмежавацца ад некага нешчаслівага, ад таго, хто памыліўся...* (С. Явар). *Азярко казала, што лозы і аleshнік пасеяны*

Дзедам дзеля таго, каб не даць волі вадзе, каб умацаваць бераг і гэтым самым трымаць на прывязі ваду (Я. Колас).

У складаназалежных сказах ускладненай будовы са змешаным падпарадкаваннем вылучаюцца не менш за дзве ступені падпарадкавання даданых сказаў, прычым даданыя сказы, якія залежаць непасрэдна ад галоўнага сказа, размяшчаюцца на I ступені, даданыя сказы, залежныя ад даданага (даданых) I ступені, размяшчаюцца на II ступені і г. д. Колькасць ступеней і колькасць даданых сказаў у канструкцыях са змешаным падпарадкаваннем не супадаюць.

Калі ў структуры складаназалежнага сказа ўскладненай будовы тры даданыя сказы, яны размяшчаюцца на дзвюх ступенях падпарадкавання і звязваюцца з галоўным і паміж сабой у выніку спалучэння паслядоўнага і сузалежнага аднароднага падпарадкавання: *Лявону здалася, што цяпер яны засталіся адны ў гэтым бязлюдным свеце і няма той сілы, якая можа іх зараз патрывожыць* (У. Гніламёдаў). *Працавітыя пчолкі, усялякія мушкі гулі так, што здавалася, нібы ліпа — гэта нейкі дзіўны музыкальны інструмент і тут адбываецца ігрышча* (Я. Колас); паслядоўнага і сузалежнага неаднароднага падпарадкавання: *Пад вечар, як сонейка схілілася блізка да захаду, Хмарка зайшла ў такі край, які непадобен быў да тых краёў, адкуль яна выбралася ў дарогу* (Я. Колас). *Адам ведаў, што гарадскія госці, якія прыязджаюць у вёску на колькі дзён, часцей за ўсё сумуюць тут, нудзяцца і не ведаюць, чым заняцца* (Я. Сіпакоў).

Пры гэтым даданыя сказы размяркоўваюцца па ступенях падпарадкавання двума спосабамі:

1) на I ступені знаходзяцца два даданыя сказы, на II ступені — адзін даданы сказ;

2) на I ступені знаходзіцца адзін даданы сказ, на II ступені — два даданыя сказы.

У межах двухступеннага падпарадкавання пашырэнне канструкцыі можа адбывацца праз павелічэнне колькасці даданых сказаў на I ступені; праз павелічэнне колькасці даданых сказаў на II ступені; праз павелічэнне колькасці даданых сказаў на I і II ступенях адначасова. Наяўнасць чатырох і больш даданых сказаў робіць магчымым спалучэнне паслядоўнага і сузалежнага разнароднага падпарадкавання.

Павелічэнне колькасці даданых сказаў (аднародных, неаднародных, разнародных) на I ступені назіраецца ў наступных прыкладах: *Каму не да душы, як зелена, палахліва яшчэ пахне маладая трава і маладое лісцё; як, нізка прыціскаючыся да самай зямлі, цяжка ходзіць вясною густы пах свежай раллі; як кучарава віецца пах дымку ля агню — у лесе ці ў полі; як шаргатліва пахнуць цёплыя яшчэ стружкі; як суха і смалёна б'е ў нос пах толькі што расшчэпенага карча, над якім так давялося працаваць...* (Я. Сіпакоў). *Маленькая Нінка, Тамарына дачка, якую яны забралі з сабою, убачыўшы, што дзядзька, які*

ехаў з імі і ў цягніку ўсё гуляў з ёю, застаецца з імі начаваць, узняла такі гвалт, што яе давялося супакойваць усім разам (Я. Сіпакоў). Напрадвесні, калі ў лесе яшчэ ляжаў тоўсты пласт снегу, а рэчка была пад лёдам, кідалі алешыны свае цёмныя зерняткі на лёд, каб вясною вада разам з лёдам панесла іх і пасеяла на сваіх берагах на краі лесу, дзе было многа прастору (Я. Колас).

Павелічэнне колькасці даданых сказаў (аднародных, неаднародных, разнародных) на II ступені ілюструюць наступныя прыклады: Праўда, ён з самага пачатку разумеў, што гнаць гэтулькі жывёлы — калы васьмісот галоў! — на абрабаванаму, разбуранаму, галоднаму, толькі што вызваленаму краю, дзе яшчэ шныраюць розныя банды, дзе на дарогах бадзяюцца паліцаі і іншыя прыслужнікі гітлераўцаў, дзе ў лясках хаваюцца астаткі нямецкіх армій, дзе табуняцца і гайнямі шастаюць асмялелыя і ачмурэлыя ад чалавечыны ваўкі, — зусім не лёгкая прагулка, а цяжкая і нават небяспечная праца (Я. Сіпакоў). Вядома, што, каб засвяціцца чыстым бляскам, золата павінна нерагарэць у агні, які выпрабоўвае і мучыць, і ачышціцца ў ім, як ачышчаецца чалавечая сэрца ў гарэнні (В. Альшэўскі). І бывае такі момант, калі сілы чыннікаў розных уплываў стыкаюцца, як у полі крыжавыя дарогі, перасякаюцца ў якім-небудзь месцы, каб падпарадкаваць сабе гэтую з'яву ці гэтую рэч, каб панесці яе на сваёй нуціне (Я. Колас).

Павелічэнне колькасці даданых сказаў на I і II ступенях адначасова назіраецца ў наступных прыкладах: Пры дапамозе мовы можна даказаць, што народы, якія насяляюць старую Еўропу, блізкая радня, няма сярод іх вышэйшых, якія верхаводзілі, і ніжэйшых, што падпарадкоўваліся (І. Навуменка). [Антон Пракопавіч]: І мне было дзіўна, што за сіннімі лясамі не канчаецца свет, што недзе там стаяць другія вёскі, пад хатамі жоўкнуць бярозы, падае лісце на стрэхі і што недзе там, як і тут пры дарозе, жанчыны ў доўгіх спадніцах капаюць бульбу і гэтаксама стаяць, абапёршыся на капачы, каб адышла спіна (В. Адамчык). [У. Фолкнер]: Пачынаючы з «Сарторыса», я выявіў, што мая ўласная малюсенькая паштовая марка роднай зямлі вартая таго, каб пісаць пра яе, што майго жыцця не хопіць, каб вычарпаць гэтую тэму, і што, надаючы сапраўднаму высокі пераносны сэнс, я атрымліваю поўную свабоду развіваць магчымасці майго таленту, якім бы ён ні быў (А. Вішнеўскі).

У складаназалежных сказах ускладненай будовы са змешаным падпарадкаваннем можа быць тры і больш ступеней падпарадкавання: Каб нікога не пабудзіць, ён паціху ўздоўж сцяны пасунуўся да стала, на якім у цьмяным святле лямпы-газніцы яшчэ здалёк убачыў ружовы сшытак, у які гаспадар запісваў, калі і якая авечка акацілася, а таксама нейкія лічбы, у якіх Андрэйка нічога не разумеў (В. Праўдзін). Алесь глядзеў на іх і адчуваў, што любіць іх, што няма для яго цяпер на зямлі даражэйшых твараў, чым грубавата-суровы твар Паўлюка, чым мяккае і пяшчотнае аблічча Андрэя, чым твар Кандра-

та, на якім цяпер блукала хітраватая ўсмешка, быццам ён успамінаў нешта вясёлае (У. Караткевіч).

Сузалежнасць даданых сказаў можа назірацца на кожнай ступені, на некаторых ступенях або толькі на адной ступені падпарадкавання.

Сузалежнасць на кожнай ступені назіраецца ў прыкладзе: *Калі я думаю, што я, нашто, адкуль мы прыйшлі, куды мы ідзём, што такое наш свет, ці не атам ён нейкага арганізма, якому зараз дрэнна і які таксама частка чагосьці большага, і што ёсць там, за апошняя мяжой, пра якую мы не ведаем, — я адчуваю патрэбу ў кімсьці большым, хто растлумачыў бы, і веру ў тое, што ён ёсць* (У. Караткевіч). У гэтым складаназалежным сказе ўскладненай будовы даданыя сказы размешчаны на трох ступенях такім чынам: на I ступені — тры сузалежныя неаднародныя даданыя сказы; на II ступені — шэсць сузалежных аднародных даданых сказаў; на III ступені — тры сузалежныя разнародныя даданыя сказы.

На дзвюх з трох наяўных ступеней падпарадкавання сузалежнасць рэалізуецца ў сказе: *Калі бачыш на водмелі напаўзанесенае пяском мокрае бервяно — адразу становіцца зразумела, адкуль узяў народ паданне аб волатах, што спяць, засыпаныя жвірам і заплеценыя травой, спяць, пакуль не прыйдзе час вялікай бяды і пакуль іх не пакліча народ* (У. Караткевіч).

Сузалежнасць можа быць рэалізавана толькі на адной ступені падпарадкавання: *Бачыў, нібы ўсё яшчэ быў там, як у чырванаватым прыцемку хаты, на саламяным сенніку, пасланым на падлозе, спакойна і сонна паспаваюць насамі нашы хлапчукі, як соладка і амаль нячутна спіць Вера, як вецер ледзь-ледзь адхінае краёк чырвонага старога Верчынага плашча, якім маці завесіла акно, каб сонца не разбудзіла нас рана, і як тады густы і чырвоны паўзмрок крыху святлее* (Я. Сіпакоў).

Такім чынам, сінтэз структурных схем паслядоўнага і сузалежнага падпарадкавання ў межах адной сінтаксічнай канструкцыі стварае структурныя перадумовы для пабудовы складаназалежных сказаў ускладненай будовы з вялікай колькасцю даданых.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы

Агульная характарыстыка

Складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны без дапамогі злучнікаў і злучальных слоў, лічацца бяззлучнікавымі.

Нягледзячы на адсутнасць злучнікаў і злучальных слоў, якія служаць граматычным сродкам сувязі састаўных частак, бяззлучнікавыя складаныя сказы заўсёды вызначаюцца цэласнасцю сваёй структуры і выступаюць як адна камунікатыўная адзінка. Сінтаксічная цэласнасць бяззлучнікавых складаных сказаў абумоўлена ўзаемазвязанасцю значэння і будовы іх састаўных частак і выража-

еще адпаведнымі структурнымі і інтанацыйнымі сродкамі — парадкам слоў, трывальна-часавымі суадносінамі выказнікаў, лексічнай пераемнасцю і г. д. Асабліва вялікая роля ў аб'яднанні прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа належыць інтанацыі і паўзам. Аднак інтанацыйныя сродкі не так дакладна, як злучнікі і злучальныя словы, выражаюць семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Знаходзячыся ў структуры бяззлучнікавага складанага сказа, састаўныя часткі ўступаюць у пэўныя семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж сабой. Многія з відаў гэтых адносін сінанімічныя адпаведным відам адносін, якія выражаюцца паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных або складаназалежных сказаў, напр.: *Кожную ноч салавейка спяваў, зоры свяцілі ў вочы* (В. Таўлай) і *Кожную ноч салавейка спяваў і зоры свяцілі ў вочы* — спалучальныя адносіны адначасовасці; *Мы ведалі — упэўненасць і ўпартасць для барацьбы патрэбны на зямлі* (П. Прыходзька) і *Мы ведалі, што ўпэўненасць і ўпартасць для барацьбы патрэбны на зямлі* — аб'ектныя адносіны. Разам з тым сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, адначасова сінанімічныя і складаназлучаным, і складаназалежным сказам: *Вясна прыйдзе, снег растане* (Я. Колас) і *Вясна прыйдзе і снег растане, Калі вясна прыйдзе, то снег растане*. Акрамя таго, сустракаюцца сказы, у якіх выражаныя паміж прэдыкатыўнымі часткамі адносіны не маюць сінанімічных эквівалентаў сярод складаных сказаў са злучнікамі: *Чуць-чуць дрогне і пральцеца чырвань на ўсходзе — гэта неба ўсміхнецца людзям і прыродзе* (Я. Колас). Менавіта гэтыя асаблівасці не дазваляюць разглядаць бяззлучнікавыя складаныя сказы як разнавіднасці складаназлучаных і складаназалежных сказаў.

Сувязь, якая існуе паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў, мае злучальны і далучальны характар. Пры злучальнай сувязі прэдыкатыўныя часткі цесна звязаны паміж сабой, маюць аднатыпны або разнатыпны характар і вымаўляюцца пералічальнай, супастаўляльнай ці паясняльнай інтанацыяй з раўнамерным або нераўнамерным тонам і працяглай паўзай на стыку гэтых частак (падобнае інтанаванне лічыцца непарарывістым). Пры далучальнай сувязі прэдыкатыўныя часткі бяззлучнікавага складанага сказа слаба звязаны паміж сабой, маюць разнатыпны характар і вымаўляюцца ўдакладняльна-развівальнай інтанацыяй з розным па вышыні тонам і працяглай паўзай на стыку гэтых частак (падобнае інтанаванне лічыцца перарывістым).

Пры злучальнай сувязі ў залежнасці ад структуры і значэння прэдыкатыўныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў падзяляюцца на аднатыпныя і разнатыпныя. Аднатыпныя часткі вызначаюцца аднароднасцю сінтаксічнага значэння, паралелізмам будовы і адносна раўнамернай па вышыні тону інтанацыяй. Да іх адносяц-

ца спалучальныя (пералічальныя) і супастаўляльныя часткі. Разна-
тыпныя часткі характарызуюцца разнароднасцю сінтаксічнага зна-
чэння, адсутнасцю паралелізму будовы і нераўнамернай па вышыні
тону інтанацыяй. Да іх адносяцца дзейнікавыя, выказнікавыя, аз-
начальныя, дапаўняльныя і акалічнасныя часткі.

Пры далучальнай сувязі выдзяляюцца далучальна-азначальныя,
далучальна-дапаўняльныя, далучальна-паясняльныя, далучальна-
вылучальныя, далучальна-выясняльныя і далучальна-заклучаль-
ныя часткі.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы са спалучальнымі (пералічальнымі) часткамі

Паміж спалучальнымі (пералічальнымі) часткамі бяззлучні-
кавых складаных сказаў выражаюцца адносіны адначасовасці або
сумеснасці і адносіны паслядоўнасці. У бяззлучнікавых сказах
з адносінамі адначасовасці або сумеснасці паведамляецца аб
з'явах і падзеях, якія адбываюцца ці існуюць сумесна ў адзін і той
жа момант. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць
трывальна-часавым суадносінам выказнікаў прэдыкатыўных час-
так. Пры афармленні адносін адначасовасці выказнікі ўжываюцца
ў адной часовай форме — цяперашняга, прошлага ці будучага
часу: *Стаяць паабпал заасфальтаванай дарогі старасвецкія, кры-
тыя саломай хаты, на агародах узвышаюцца вялізныя разгалістыя
грушы-дзічкі, гуляюць у дварах малыя* (І. Навуменка). *Сіняя ноч
стаяла каля драўляных сцен, вільготны снег паволі падаў на белую
зямлю* (К. Чорны). *Будзе гай на гары гаманіць, будзе плакаць у лузе
каліна* (П. Трус).

Адносіны адначасовасці складваюцца паміж прэдыкатыўнымі
часткамі, якія маюць форму аднасастаўных сказаў (безасабовых,
інфінітыўных ці намінатыўных), дзе галоўныя члены сказа вы-
ражаны інфінітывамі, безасабова-прэдыкатыўнымі словамі ці на-
зоўнікамі: *Прасторна дыхаць грудзям акіяна, прывольна рэкам бечы
адсюль* (У. Хадыка). *Нявесела ў хаце, трывожна ў сяле* (Я. Колас).
Непраглядная асенняя ноч, глухі шум дажджу (М. Лынькоў). *Голья
ліпы і клёны, грабы і вязы; амаль што голая лістоўніцы; касатыя бя-
розы* (Я. Брыль).

Трывальныя адносіны выказнікаў паказваюць на ступень паў-
наты супадзення ў часе абазначаных імі дзеянняў або станаў. Калі
выказнікі выражаны дзеясловамі аднаго трывання, то супадзенне
дзеянняў або станаў поўнае. Калі выказнікі выражаны дзеясловамі
розных трыванняў, то супадзенне дзеянняў або станаў частковае
(дзеянні або станы супадаюць толькі ў пэўны адрэзак часу): *Свісе
коска ў тваёй сенажаці, бразне серп на загоне паспелым* (Я. Купа-

ла). *Свяціў месяц, блішчалі зоры* (І. Гурскі). *Будзе жыта красаваца, пройдуць песні на сяле* (П. Броўка). *Сцелюцца цэлы дзень росы, вечны цень спіць на зямлі, бледныя сонцавы косы выглянуць рэдка калі* (Я. Купала).

У бяззлучнікавых сказах з адносінамі паслядоўнасці паведамляецца аб з'явах і падзеях, якія адбываюцца або размяшчаюцца адны за другімі. Паслядоўнасць з'яў ці падзей звычайна перадаецца ў плане аднаго часу або розных часоў і афармляецца трывальна-часавымі суадносінамі выказнікаў прэдыкатыўных частак і іншымі лексіка-граматычнымі сродкамі. Калі выказнікі ўжываюцца ў адным і тым жа часавым плане, адносіны паслядоўнасці вызначаюцца парадкам прэдыкатыўных частак і лексічным значэннем слоў, што выступаюць у функцыі выказнікаў: *Канчаецца ноч, затуманены, клапатлівы і заклапочаны з'яўляецца дзень* (К. Чорны). *Знікла снежная імгла, праясніўся даягляд* (П. Пестрак). *Адшуміць лістападам восень, прымчыцца са сцюдзёнымі вятрамі і заваямі зіма* (А. Васілевіч).

Асабліва выразна праяўляецца паслядоўнасць з'яў і падзей у тым выпадку, калі выказнік першай прэдыкатыўнай часткі выражаны дзеясловам закончанага трывання, выказнік другой часткі — дзеясловам незакончанага трывання: *Дождж прашумеў на пачатак, уыходзіла сонца ў сотні вясёлак* (А. Куляшоў). *Знікла трывога, душа напайнялася радасцю* (К. Чорны).

Калі выказнікі ўжываюцца ў розных часавых планах, адносіны паслядоўнасці выражаюцца трывальна-часавымі адносінамі гэтых выказнікаў. Выказнікі могуць мець формы прошлага і цяперашняга часу, прошлага і будучага часу, цяперашняга і будучага часу: *Зацвілі ў травах кветкі лугавыя, салаўі спяваюць звонка над ракой* (А. Русак). *Далёка над лесам неба пачало ружавець, хутка ўзйдзе сонца* (Я. Маўр). *Звонка свішчуць іпакі, неўзабаве з'явіцца ішчабятлівыя лаптаўкі* (З. Бядуля).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы са спалучальнымі (пералічальнымі) часткамі маюць адкрытую структуру. У гэтых сказах могуць аб'ядноўвацца дзве і больш прэдыкатыўныя часткі рознай будовы: *Залатое жыта зжата, дажынаецца авёс* (К. Буйло). *На акне перад пісьмовым сталом для яе [вавёрка] заўсёды была насытана горбачка сланечнікавых семак, ляжаў драбок цукру і цвёрды, знарок засушаны пернік* (Я. Брыль). *Зарыпелі вароты хлявоў, загрукалі, заляскалі весніцы, брамкі* (В. Казько). *Спадала гарачыня, гусцелі фарбы наваколля, духмяна пахла лугавой травой і ўгрэтай зямлёй* (А. Варановіч). *У гэты дзень зямля спявала, калоссе морам зашумела, яснеі і сонца нам заззяла, грамчэй і песня зазвінела* (А. Русак). *Высока зоры ружавеюць, лятуць буслы над Шляхам Млечным, з лагчыны цёплы вецер вее, над пожныяй ціхі летні вечар* (П. Глебка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі

Паміж супастаўляльнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў выражаюцца ўласна супастаўляльныя, супраціўныя, неадпаведнасці і параўнальна-супастаўляльныя адносіны.

У бяззлучнікавых сказах з уласна супастаўляльнымі адносінамі паведамляецца пра з'явы і падзеі, паміж якімі існуе звычайнае адрозненне. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць лексіка-граматычнаму значэнню супастаўляльных членаў сказа, інтанацыі і парадку слоў у прэдыкатыўных частках. Супастаўляльныя члены сказа звычайна вылучаюцца лагічным націскам і выражаюцца словамі, якія маюць рознае лексічнае значэнне. Часцей за ўсё ў аснове супастаўлення знаходзяцца дзеянні (станы, адзнакі), абазначаныя выказнікамі прэдыкатыўных частак. Супастаўленне дзеянняў (станаў, адзнак) суправаджаецца адначасовым супастаўленнем іх суб'ектаў або аб'ектаў ці акалічнасцей, якія абазначаюцца дзейнікамі, дапаўненнямі і акалічнасцямі прэдыкатыўных частак: *Вочы — сінія крыніцы, вусны — спелыя суніцы, косы — кужаль залаты* (П. Панчанка). *Генерала цанілі, дывізію хвалілі* (І. Мележ). *У кавылях гуляе вецер звонкі, у полі ходзяць рупныя ратаі* (А. Званак). Калі выказнікі прэдыкатыўных частак абазначаюць адно дзеянне (стан, адзнаку), у аснове супастаўлення знаходзяцца члены сказа, якія адрозніваюцца сваім значэннем: *Ты мяне больш не стрэла, я цябе больш не стрэў* (Я. Купала). *На вакзале стаяць цягнікі, на прыстанку стаяць параходы* (П. Глебка).

У складаных бяззлучнікавых сказах з уласна супастаўляльнымі адносінамі аб'ядноўваюцца звычайна дзве прэдыкатыўныя часткі, іншы раз могуць аб'ядноўвацца тры і больш прэдыкатыўныя часткі: *Хлопчыку было сем год, дзяўчынцы — каля пяці* (П. Галавач). *У той год свіран хлеба згарэў, летась лугі заліло, цяпер ячмень з зямлі не вылез* (Э. Самуйлёнак). *Лес махае галавою, дуб, нахмурыўшыся, спіць, вольха шэпча з лешчыною, безразняк густы змяшыць* (Цётка).

Бяззлучнікавыя сказы з супраціўнымі адносінамі змяшчаюць паведамленні пра з'явы і падзеі, якія супрацьпастаўляюцца паміж сабой. Асноўным сродкам выражэння супраціўных адносін з'яўляюцца лексіка-граматычныя значэнні суадносных членаў прэдыкатыўных частак, якія маюць антанімічны характар. Ролю такіх членаў сказа звычайна выконваюць выказнікі, якія абазначаюць розныя дзеянні (станы, адзнакі). Пры супрацьпастаўленні дзеянняў (станаў, адзнак) адначасова супрацьпастаўляюцца звязаныя з імі суб'екты, аб'екты ці акалічнасці, абазначаныя адпаведнымі

членамі прэдыкатыўных частак — дапаўненнямі ці акалічнасцямі: *Працы многа, часу мала* (І. Шамякін). *Чалавек не гнецца, чалавек дамагаецца свайго* (К. Чорны). *Сціхла гамонка жалеза — пачалася гамонка людзей* (Я. Скрыган). *Кабінеты цяпер не стаяць на замку — адчыняюцца ветла дубовыя дзверы* (П. Глебка).

У бяззлучнікавых сказах з адносінамі неадпаведнасці паведамляецца пра з'явы і падзеі, якія не адпавядаюць адны другім. Асноўным сродкам выражэння адносін неадпаведнасці з'яўляюцца лексіка-граматычныя значэнні выказнікаў (часам у спалучэнні з іншымі членамі сказа) або агульныя сэнс усіх тых слоў, што ўваходзяць у склад кожнай з прэдыкатыўных частак: *Якуб пастукаў кулаком у дзверы — з сярэдзіны не чуваць было ні гуку* (К. Крапіва). *Андрэй усё хацеў зрабіць сам — не атрымалася* (М. Зарэцкі). *Ён спрабаваў гукаць — ніхто не адказвае* (П. Броўка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з параўнальна-супастаўляльнымі адносінамі змяшчаюць паведамленні пра з'явы і падзеі, якія не толькі супастаўляюцца, але і параўноўваюцца паміж сабой. Параўнальна-супастаўляльныя адносіны вызначаюцца на аснове лексіка-граматычнага значэння ўсіх членаў, якія знаходзяцца ў складзе кожнай з прэдыкатыўных частак. Параўнальнае супастаўленне дзеянняў, станаў, адзнак, абазначаных выказнікамі прэдыкатыўных частак, заўсёды суправаджаецца супастаўленнем звязаных з імі суб'ектаў, аб'ектаў і акалічнасцей, якія выражаны адпаведнымі членамі сказа — дзейнікамі, дапаўненнямі і акалічнасцямі: *Перастала каліна ў цвяточкі ўбірацца; перастала дзяўчына з ненаглядным страцацца* (Я. Купала). *Святло касмічным пылам рассыпалася ў зале, — ты рукі апусціла на клавiшы раяля* (М. Танк). *Не вятрыска з поўначы павявае — ціха сон у камору ўступае* (М. Багдановіч).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх выражаюцца супраціўныя, неадпаведнасці і параўнальна-супастаўляльныя адносіны, заўсёды складаюцца з дзвюх прэдыкатыўных частак рознай будовы, г. зн. маюць закрытую структуру.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дзейнікавымі часткамі

У бяззлучнікавых складаных сказах з дзейнікавымі часткамі выражаюцца суб'ектныя адносіны. Асноўная роля ў іх выражэнні належыць выказніку першай прэдыкатыўнай часткі, пры якім другая прэдыкатыўная частка ўжываецца ў функцыі дзейніка, г. зн. кампенсуе дзейнік, які ў першай прэдыкатыўнай частцы адсутнічае. Такім чынам, першая прэдыкатыўная частка мае форму няпоўнага двухсастаўнага сказа з прапушчаным дзейнікам. Выказнік у гэ-

тай частцы мае значэнне стану і выражаецца часцей зваротнымі дзеясловамі, радзей незваротнымі дзеясловамі, а таксама прыметнікамі: *Сніцца Вялю: пахне шышкамі і мятай* (М. Танк). *І дзівіць мяне — нізка над самай зямлёй мільгаюць зоркі* (З. Бядуля). *Недзе далей чутно: сігнальная труба кліча паспешна і ўзбуджана-трывожна* (К. Крапіва).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх выражаюцца суб'ектныя адносіны, маюць закрытую структуру. Яны складаюцца з дзвюх прэдыкатыўных частак: *Усім зразумела: без працы не будзе шчасця* (І. Шамякін). *Мне здавалася: наступны дзень павінен быць незвычайным* (П. Сабіна). *Па ўсім відно: хутка пачнецца навальніца* (Я. Брыль).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з выказнікавымі часткамі

У бяззлучнікавых складаных сказах з выказнікавымі часткамі выражаюцца працэсуальна-ўдакладняльныя адносіны. Асноўная роля ў іх выражэнні належыць выказніку першай прэдыкатыўнай часткі, у пазіцыі якога выступаюць указальныя займеннікі. Канкрэтны змест такога выказніка ўдакладняецца або тлумачыцца ў другой прэдыкатыўнай частцы: *Прапанова была такая: з'ездзіць на днях у родную вёску* (І. Шамякін). *Час такі: трэба шмат паспець зрабіць* (У. Караткевіч). *Справа была такая: ён сапраўды пісаў на Янаўшчыну* (К. Чорны).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з выказнікавымі часткамі маюць закрытую структуру. Яны складаюцца з дзвюх прэдыкатыўных частак, першая з якіх заўсёды мае форму двухсастаўнага сказа, а другая можа мець розную будову: *Просьба была такая: аднесці пісьмо на пошту* (Б. Мікуліч). *Адчуванне такое: за спіной быццам крылы выраслі ад шчасця* (А. Васілевіч).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з азначальнымі часткамі

У бяззлучнікавых складаных сказах з азначальнымі часткамі выражаюцца атрыбутыўныя адносіны. Другая прэдыкатыўная частка выконвае функцыю разгорнутага азначэння да адпаведных членаў першай прэдыкатыўнай часткі. У аснове атрыбутыўных адносін ляжаць лексіка-граматычныя значэнні слоў, якія ўжываюцца ў ролі ўдакладняльных членаў першай прэдыкатыўнай часткі. Звычайна такімі членамі сказа з'яўляюцца дзейнік або дапаўненне (іншы раз з дапасаванымі да іх азначэннямі): *Збылася мара паэта: беларусы сталі людзьмі звацца* (К. Чорны). *Ёсць такі загал: ні на крок назад*

(П. Трус). *Аўгiня пускаецца на хiтрасць: яна крута верне свой човен наперарэз Мартынаву чоўну* (Я. Колас). *Ёсць такая задума: напісаць гісторыю маёй дружбы з кнiгай* (Я. Брыль).

Азначальная частка можа характарызаваць iменны выказнiк першай прэдыкатыўнай часткi, выражаны прыметнiкам, дзеепрыметнiкам ці iншымi часцiнамі мовы: *Рэч вядомая: яму трэба пабачыць панну Ядвісію* (Я. Колас). *Выйсце было знойдзена: напрасiць дапамогi ў настаўнiка* (Н. Маеўская). *Карысць, бадай што, тут адна: не будзем мець мы талакна* (К. Крапiва). *Нiшто сабе старшыня: iнтэлігент...* (Я. Брыль).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з атрыбутыўнымi адносінамі маюць закрытую структуру, а iх прэдыкатыўныя часткi — будову аднастаўнага ці двухстаўнага сказа: *Заўтра ранiцаю намячалася вялiкая справа: трэба было брацца за катлаван* (П. Броўка). *Будзе адзіны наказ вам на ростань: смела хай кожны iдзе* (П. Глебка). *Перадайце загад: калоне рушыць!* (М. Лынькоў).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дапаўняльнымi часткамі

У бяззлучнікавых складаных сказах з дапаўняльнымi часткамі выражаюцца аб'ектныя адносіны. Другая прэдыкатыўная частка выконвае функцыю разгорнутага дапаўнення да асобных членаў першай прэдыкатыўнай часткi. Аснову гэтых адносiн складаюць лексiка-граматычныя значэннi слоў, якiя паясняюцца або ўдакладняюцца ў першай прэдыкатыўнай частцы. Часцей за ўсё другая прэдыкатыўная частка паясняе выказнiк першай часткi, якi выражаецца дзеясловам, што патрабуе абавязковага ўказання на аб'ект дзеяння: *Алесь пачуў — мiнула лiха* (Я. Колас). *Вер, брат, — жыцце залатое будзе ў нашай старане!* (Я. Колас). *Перадайце: будуць прыняты ўсе меры* (Э. Самуйлёнак). Зрэдку другая частка ўдакладняе дапаўненне ў першай частцы, выражанае лiчэбнiкам адно ці некаторымi займеннiкамі: *Чалавек зразумеў а д н о: разлiчваць можна толькi на свае сiлы* (К. Чорны); *Восень дамаглася с в а й г о — сталовая ўжо красавалася жоўтаю страхою* (П. Броўка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якiх выражаюцца а б ' е к т - н ы я а д н о с i н ы, маюць закрытую структуру. Яны арганізаваны з дзвюх прэдыкатыўных частак, якiя маюць будову двухстаўных або аднастаўных сказаў: *Ён ведаў: дарога будзе нялёгкай* (І. Мележ). *Не дарма ж гавораць: цiхая вада грэблi рве* (І. Шамякiн). *Чуеш: завіруха* (А. Савiцкi). *Марыя Антонаўна спачатку вельмi пiльна прыглядалася да кватаранта, пасля зразумела: хлопец вясковы, працiты, няспешчаны* (А. Варановiч).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з акалічнаснымі часткамі

У бяззлучнікавых складаных сказах з акалічнаснымі часткамі выражаюцца прычынна-выніковыя, умоўна-выніковыя, спосабу дзеяння, мэты, уступальныя і часавыя адносіны.

У бяззлучнікавых сказах з прычынна-выніковымі адносінамі змест адной прэдыкатыўнай часткі — вынік той прычыны, якая названа ў другой прэдыкатыўнай частцы. Прычынна-выніковыя адносіны грунтуюцца на лексіка-граматычным значэнні слоў, якія выконваюць функцыю выказнікаў прэдыкатыўных частак. Выказнікі могуць выражацца асабовымі формамі дзеясловаў, іменнымі часцінамі мовы (калі прэдыкатыўныя часткі маюць форму двухсастаўных сказаў) або безасабовым дзеясловам, інфінітывам ці безасабова-прэдыкатыўным словам (калі адна з прэдыкатыўных частак мае форму аднасастаўнага сказа): *Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому: кліча яго рэчка, цягнуць санкі з дому* (Я. Колас). *Дзень сягоння ў хаце шчаслівы: дарагія прыехалі госці* (К. Буйло). *Яна не паедзе, ёй хораша тут* (П. Броўка). *Печ нагрэлася, па хаце пайшла парнасць* (К. Чорны). *Зашморгалі алоўкі па паперы — вучні, не раздумваючы доўга, пачалі маляваць* (А. Варановіч). *Яшчэ ён імкнуўся згледзець у голлі птушынае гняздзечка — дробныя лесавыя птушкі павінны ўжо пачаць нясіся* (В. Быкаў). Прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца прычынна-выніковыя адносіны, не маюць пастаяннага месца ў бяззлучнікавым сказе: з прычынным або выніковым значэннем можа ўжывацца як першая, так і другая з іх.

Бяззлучнікавыя сказы з умоўна-выніковымі адносінамі вызначаюцца тым, што ў другой прэдыкатыўнай частцы паказваецца вынік той умовы, пра якую паведамляецца ў першай частцы. Умоўна-выніковыя адносіны грунтуюцца на лексіка-граматычным значэнні слоў, што ўжываюцца ў функцыі выказнікаў прэдыкатыўных частак. Значная роля ў выражэнні ўмоўна-выніковых адносін належыць граматычнаму ладу дзеясловаў-выказнікаў. Дзеясловы-выказнікі могуць мець форму ўмоўнага ладу, форму загаднага ладу са значэннем умоўнага, форму абвеснага ладу, форму інфінітыва са значэннем умоўнага ладу: *Меў бы ён больш вытрымкі — усё скончылася б добра* (П. Пестрак). *Прыязджай да мяне, — будзеш госць* (П. Трус). *Яблыкаў пад'ядзім — вячэраць не трэба будзе* (М. Чарот). *Над кожнай кніжкай плакаць — слёз не хопіць* (І. Шамякін).

У бяззлучнікавых сказах з адносінамі спосабу дзеяння другая прэдыкатыўная частка паказвае на характар або спосаб працякання ці існавання таго, пра што паведамляецца ў першай частцы. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць лексіка-граматычнаму значэнню слоў, якія ўтвараюць спалучэнне

выказніка з акалічнасцю спосабу дзеяння ў першай частцы. Гэта акалічнасць заўсёды мае абагульненае значэнне, якое раскрываецца і характарызуецца ў другой частцы. У ролі такой акалічнасці часцей за ўсё выступае ўказальнае прыслоўе *так (гэтак): Паэты, напэўна, так бы казалі: яна найчароўнейшая жанчына* (М. Паслядовіч). *Іншы раз так бывае: набяжыць шалёны вецер* (Я. Скрыган). *Пытанне пастаўлена так: жыць нам або быць знішчанымі* (Т. Хадкевіч).

У бяззлучнікавых сказах з адносінамі мэты другая прэдыкатыўная частка паказвае на мэту або прызначэнне таго, аб чым паведамляецца ў першай частцы. Асноўная роля ў выражэнні такіх адносін належыць выказніку першай прэдыкатыўнай часткі, які разам з падпарадкаванымі яму словамі паясняецца зместам другой часткі. Выказнік першай часткі заўсёды выражаны асабовымі формамі дзеяслова: *Кінуўся ў кватэру: можа, яна адкажа на яго пытанне* (Я. Колас). *На свет і куры нашы хочучь — чарвей і крошак пашукаць* (Я. Колас). *Дзяўчына накіравалася ў поле — паглядзецц на маладыя ўсходы* (М. Паслядовіч).

У бяззлучнікавых сказах з уступальнымі адносінамі паведамленне, якое змешчана ў другой прэдыкатыўнай частцы, супярэчыць таму, што павінна чакацца на аснове зместу першай часткі. Уступальныя адносіны вызначаюцца лексіка-граматычным значэннем усіх слоў, якія ўваходзяць у склад прэдыкатыўных частак. Найбольш дакладна гэтыя адносіны праяўляюцца ў сказах, дзе першая прэдыкатыўная частка ўтвараецца спалучэннем двух аднолькавых дзеясловаў з адмоўем *не* паміж імі: *Чакай не чакай — усё роўна усё аббудзецца ў свой час* (Б. Мікуліч). *Хвалі не хвалі — на чай не запрасіць* (З. Бядуля).

Калі ў структуры першай прэдыкатыўнай часткі няма такога спалучэння, то ўступальныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі маюць невыразны характар і набліжаюцца да супастаўляльных адносін неадпаведнасці: *Узышло сонца, у лагчынах яшчэ плаваў туман* (Т. Хадкевіч). *Пчолы гулі вакол, ні адна не падлятала блізка* (А. Кулакоўскі). *Хлопец усміхаецца, усмешка няшчырая, робленая* (В. Хомчанка).

У бяззлучнікавых сказах з часавымі адносінамі ў другой прэдыкатыўнай частцы паведамленне нечакана або раптоўна перапыняе тое, аб чым паведамляецца ў першай частцы. Асноўная роля ў выражэнні такіх адносін належыць парадку прэдыкатыўных частак у структуры бяззлучнікавага сказа і лексіка-граматычнаму значэнню слоў, якія ўжываюцца ў функцыі выказнікаў гэтых частак. Часавыя адносіны заўсёды суправаджаюцца дадатковым прычынна-выніковым або ўмоўна-выніковым адценнем. Выказнік першай прэдыкатыўнай часткі часцей за ўсё выражаецца спалучэннямі *не паспеў, толькі паспеў* плюс інфінітыў або дзеясло-

вам у асабовай форме з адмоўем не: *Не паспеў чалавек абжыцца на новым месцы — зноў давялося пераязджаць* (К. Чорны). *Жонка толькі паспела ахнуць — Максім перавярнуў кошык уверх дном* (П. Пестрак). *Не прайшло і гадзіны — у сваё гняздо вярнуліся буслы* (В. Вітка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх выражаюцца розныя віды акалічнасных адносін, маюць закрытую структуру. Яны ўтвораны ў выніку аб'яднання дзвюх прэдыкатыўных частак, якія могуць мець форму двухсастаўных і аднасастаўных, поўных і няпоўных сказаў: *Луг заліўся галасамі: да яго ва ўсе канцы выйшлі стройнымі радамі загарэлыя касцы* (П. Глебка). *Было цёмна, нічога нельга было разгледзець* (М. Лынькоў). *Вочы настаўніка засвяціліся радасцю: новая перамога!* (З. Бядуля). *Кацярына ў трывозе, па начах яна не спіць* (П. Броўка). *Звечара за ракой даволі доўга чуваць было натужлівае, з перапынкамі, гудзенне матора: грузавік змагаўся недзе з гразкаю лагчынай* (Я. Брыль).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі часткамі

У бяззлучнікавых складаных сказах з далучальнымі часткамі могуць выражацца далучальна-азначальныя, далучальна-дапаўняльныя, далучальна-паясняльныя, далучальна-вылучальныя, далучальна-выясняльныя і далучальна-заклучальныя адносіны.

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-азначальнымі і адносінамі другая прэдыкатыўная частка характарызуе першую частку, вызначаючы ролю, прызначэнне, якасць таго, пра што ў ёй гаворыцца. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць указальным займеннікам *гэты, той, такі* і ўказальным прыслоўям *так, гэтак*, якія заўсёды знаходзяцца ў другой прэдыкатыўнай частцы і служаць найбольш важнымі паказчыкамі названых адносін. Пры гэтым другая частка можа азначаць усю першую частку або паасобныя яе члены. Калі далучальная частка азначае ўсю першую прэдыкатыўную частку, то займеннік *гэта* і прыслоўі *так, гэтак*, знаходзячыся ў структуры далучальнай часткі, выконваюць умяшчальную функцыю (умяшчаюць у сабе змест першай прэдыкатыўнай часткі): *Я быў тады малады і вельмі гарачы, гэтым і тлумачыцца зроблены мной учынак* (Б. Мікуліч). *Размова заканчвалася спрэчкай, так было заўсёды* (М. Зарэцкі). *Добра ў яго выходзіла, гладка, я гэтак ніколі не раскажаў бы* (А. Кулакоўскі). Калі далучальная частка азначае паасобныя члены сказа першай прэдыкатыўнай часткі, то займеннікі *гэты, той, такі* выконваюць замяшчальную функцыю: яны спалучаюцца з азначаемымі членамі сказа, якія паўтараюцца ў далучальнай частцы, і адцяняюць іх змест: *Апошнія словы Волька сказала гнеўна, гнеў гэты з'явіўся ў яе нечака-*

на (К. Чорны). *Апалае лісце ціха шапацела пад нагамі, у тым шапаценні — сум на леце* (А. Васілевіч).

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-дапаўняльнымі адносінамі далучальная частка змяшчае паведамленне, што дапаўняе або ўдакладняе змест аднаго з членаў першай прэдыкатыўнай часткі. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць парадку слоў і лексіка-граматычнаму значэнню дапаўняльнага або ўдакладняльнага члена сказа першай часткі, які ў змененай ці нязменнай форме паўтараецца ў далучальнай частцы і выдзяляецца інтанацыйна. Такі член сказа ў першай прэдыкатыўнай частцы часцей за ўсё выражаецца назоўнікам, а ў далучальнай частцы пры паўтарэнні замяняецца формай іншага склону назоўніка або займеннікам у форме таго ж ці іншага склону: *Там быў млын, у млыне працвала наймічка Люба Лук'янская* (К. Чорны). *Мы жывём у зямлянках, зямлянка — не дом* (А. Куляшоў). *Неўпрыкметку надышло жнівеньскае світанне — яно нечакана пранізала ноч і пагнала рэшткі цемры ў лагчыны і раўчакі* (Т. Хадкевіч). *На вуліцы Лясніцкі сустрэў Макрыну — яна ішла ад калодзежа з поўнымі вёдрамі* (М. Зарэцкі). Зрэдку дапаўняльны або ўдакладняльны член сказа выражаецца дзеясловам-выказнікам у першай прэдыкатыўнай частцы. Пры паўтарэнні ў далучальнай частцы ад яго ўтвараецца назоўнік, які выконвае функцыю дзейніка: *Навокал шумяць векавыя сосны, шум нудны, таемны* (П. Галавач). *Звоняць шыбы; звон — ясны, халодны* (М. Танк).

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-паясняльнымі адносінамі далучальная частка паясняе і раскрывае змест першай прэдыкатыўнай часткі. Гэтыя адносіны заўсёды вызначаюцца на аснове агульнага зместу ўсіх слоў, што ўваходзяць у склад кожнай часткі. Асабліва выразна характар адносін праяўляецца тады, калі ў пачатку далучальнай часткі знаходзіцца ўказальная часціца *гэта* (*то*), якая мае абагульняльнае значэнне: *Далей, на самым небасхіле, стаялі нізкія зубчатая аблачынкі — гэта пачынаўся горны ланцуг* (Т. Хадкевіч). *Конскія капыты паблісквалі срэбрам — то ляцела насустрач бязмежная і бясконцая дарога* (М. Лынькоў). Калі ў далучальнай частцы ўказальная часціца адсутнічае, характар далучальна-паясняльных адносін праяўляецца менш выразна: *Пабудзіў яго жаночы голас; нейкая жанчына нараспеў гаварыла просьбу* (К. Чорны). *Пакрыліся пожні зялёнай травой, вясна нас вітае сваёю красою* (П. Броўка).

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-вылучальнымі адносінамі далучальная частка служыць для выдзялення і падкрэслівання чагосьці важнага са зместу або звязанага са зместам першай прэдыкатыўнай часткі. Гэтыя адносіны вызначаюцца на аснове зместу прэдыкатыўных частак або асобных членаў, якія

знаходзяцца ў далучальнай частцы і выдзяляюцца сэнсава і інтанацыйна. Пры такіх членах сказа звычайна ўжываюцца часціцы *асабліва, нават*, якія надаюць значэнню выдзялення пэўную ступень катэгарычнасці: *Усё жывое радавалася цёпламу дню, асабліва расічабяталіся птушкі* (Я. Маўр). *Андрэй адразу стаў сур'ёзны, нават на твары яго мільгануў лёгкі цень замяшання* (М. Зарэцкі).

У бяззлучнікавых складаных сказах з д а л у ч а л ь н а - в ы - я с н я л ь н ы м і а д н о с і н а м і далучальная частка змяшчае паведамленне, якое раскрывае сутнасць або ўнутраны сэнс таго, пра што гаворыцца ў першай прэдыкатыўнай частцы. Змест далучальнай часткі з'яўляецца як бы вынікам, які не выводзіцца непасрэдна са зместу папярэдняй часткі, а служыць дадатковым паведамленнем да яго. Адзначаная асабліваць абумоўлена адсутнасцю ў першай частцы такіх членаў сказа, якія б паказвалі на прамую падставу ўзнікнення таго, пра што гаворыцца ў далучальнай частцы. Асноўная роля ў выражэнні далучальна-выясняльных адносін належыць лексіка-граматычнаму значэнню слоў, якія ўжываюцца ў функцыі выказнікаў прэдыкатыўных частак: *Цярэшка глядзіць у акно: дахі абтрушаны снегам* (З. Бядуля). *Паглядзіце на нашы сады — наліўныя плады сабіраюць садоўніка рукі* (П. Панчанка). *Я расплюшчуваю вочы — угары галлё дуба* (І. Шамякін).

У бяззлучнікавых сказах з д а л у ч а л ь н а - з а к л ю ч а л ь - н ы м і а д н о с і н а м і далучальная частка змяшчае дадатковыя звесткі абагульняльнага характару адносна зместу першай прэдыкатыўнай часткі. Такія адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі вызначаюцца на аснове іх зместу. У большасці выпадкаў змест далучальнай часткі — гэта заканамерны вывад або заключэнне адносна таго, пра што гаворыцца ў першай прэдыкатыўнай частцы: *Позна ўжо — нічога не зробіш* (М. Зарэцкі). *Сонца ўжо ўзышло — пара!* (Я. Колас). *Вам патрэбны яшчэ ўсякія рабочыя, ну і прымайце іх* (М. Лынькоў). Іншы раз у далучальнай частцы падаецца не заканамерны, а магчымы ці верагодны вывад або заключэнне. У складзе такой часткі звычайна ёсць словы з мадальным значэннем: *Яблыня гэтая была седлаватая і аднабокай — в і д а ц ь, нямала давялося ёй перанесці ўсякіх нягод* (А. Кулакоўскі). *Дышае спёкай зямля — будзе, на п э ў н а, дождж* (П. Глебка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх выражаюцца розныя віды далучальных адносін, маюць закрытую структуру. Яны аб'ядноўваюць дзве прэдыкатыўныя часткі, якія маюць будову двухсастаўных і аднасастаўных, поўных і няпоўных сказаў: *Васіліна нагнулася і расхінула рукой каліўцы, — яны ласкава крануліся пальцаў* (Т. Хадкевіч). *У збожжжа ўсякая ніва прыбралася — хараства там якога няма!* (Я. Купала). *Выйду ў вечар, вечар сіні, — вее багавіннем!* (П. Трус). *Побліз Віслы хаціна, пры хаціне садок* (П. Броўка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з рознымі часткамі

Бяззлучнікавыя складаныя сказы могуць фарміравацца з трох ці большай колькасці прэдыкатыўных частак, паміж якімі выражаюцца розныя віды семантыка-сінтаксічных адносін. Гэтыя часткі могуць звязвацца непасрэдна адна з адной, а таксама могуць аб'ядноўвацца ў пэўныя структурна-семантычныя групы.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны непасрэдна адна з адной, сустракаюцца рэдка. У іх склад звычайна ўваходзяць тры прэдыкатыўныя часткі аднатыпнай ці рознатыпнай будовы: *Прайшоў гадок, мінуў другі, у касьбу запахлі мурагі* (Я. Колас). *Дзверы ў суседні пакой былі прычынены, у шчыліну над імі біла святло — сонца якраз свяціла ў вокны таго пакоя* (Б. Мікуліч).

Шырока распаўсюджаны бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі, аб'ядноўваючыся адна з другой, утвараюць структурна-сінтаксічныя групы. Такія сказы арганізуюцца з трох, чатырох і большай колькасці прэдыкатыўных частак рознай будовы: *На блізкім двары асвер заскрыпеў — напэўна суседка толькі што скінула каромыслы з плеч: ёй трэба дайніцу вымыць і карову даіць* (З. Бядуля). *Бачыш — ліха мінула, непакоіцца годзе!* (П. Броўка). *Машына не чалавек, яна сама не пасее, дагледзець трэба* (Т. Хадкевіч). *Вось улетку дык раздольна: выйдзі з хаты ў поле, луг: цёпла ўсюды і прывольна, сонца многа, чысты дух* (Я. Колас). *Ліпа арганна спявала, усё жывое мядова пушылася і пенілася ў яе кроне, білася, драмала, некуды спяшалася — кожная галінка вяла сваю мелодыю* (В. Казько). *Заглядаю ў яго кашэль — ад зайздрасці ў мяне аж гараць вочы: амаль усё днішча ўкладзена бялюткімі, як сыр, адзін у адзін, маладымі баравічкамі* (Б. Сачанка).

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі (камбінаваныя складаныя сказы)

Агульная характарыстыка

Складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца і злучнікавай (злучальнай і падпарадкавальнай), і бяззлучнікавай сувяззю, лічацца складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі (камбінаванымі складанымі сказамі).

У структуры складаных сказаў з рознымі відамі сувязі прэдыкатыўныя часткі аб'ядноўваюцца непасрэдна адна з адной або звязваюцца ў больш буйныя сінтаксічныя адзінствы — складаныя састаўныя часткі, якія арганізуюцца па мадэлі складаназлучаных, складаназалежных або бяззлучнікавых складаных сказаў. Будова

і інтанацыйнае афармленне простых і складаных састаўных частак, а таксама сінтаксічныя адносіны, якія выражаюцца паміж імі, аналагічныя разгледжаным вышэй тыпам складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў. У адрозненне ад іх складаныя сказы з рознымі відамі сувязі маюць толькі шматчленную структуру, якая фарміруецца з простых і складаных састаўных частак.

Такім чынам, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі вызначаюцца двума ўзроўнямі члянэння — логіка-сінтаксічным і структурным: спачатку ўстанаўліваюцца буйныя кампаненты, пабудаваныя па форме складанага сказа, а затым у складзе гэтых кампанентаў вылучаюцца звычайныя прэдыкатыўныя часткі або іх кантэкстуальныя эквіваленты. У структуру складанага сказа з рознымі відамі сувязі ўваходзяць як мінімум тры прэдыкатыўныя часткі, аб'яднаныя пры дапамозе злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. У такіх сказах дзве прэдыкатыўныя часткі, найбольш цесна звязаныя паміж сабой па сэнсу і граматычна, утвараюць складаную састаўную частку, якая ўзаемадзеінічае з простаю часткай: *Лісце шумела пад нагамі, і Наташы часам здавалася, што нехта шэпча за дрэвамі* (І. Шамякін). *Агонь выхопліваў з цемры невялічкі кавалак, але за гэтым асветленым кругам цемра згушчалася яшчэ больш, нібы раззлаваная, чакала моманту, каб праглынуць гэтую дзёрзкую светлую пляму* (І. Шамякін). Складаныя састаўныя часткі могуць узаемадзеінічаць з простымі састаўнымі часткамі і ў тым выпадку, калі ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі больш чым тры часткі: *Часам крылы ветрака круціліся, і мне здавалася, што ён махае рукамі, нібы некага кліча* (Я. Брыль). *Не раз было: з далёкай далі к сваёй вярталіся зямлі яны, каго ўжо не чакалі, па кім і слёзы пралілі* (А. Бачыла).

Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі

У залежнасці ад спосабу і характару сувязі прэдыкатыўных частак складаныя сказы з рознымі відамі сувязі падзяляюцца на тры групы.

П е р ш у ю г р у п у складаюць сказы, у якіх складаныя састаўныя часткі арганізаваны па мадэлі складаназалежных або бяззлучнікавых сказаў і аб'яднаны пры дапамозе злучальных злучнікаў: *Вялікага парадку ў лесе няма: сосны растуць як папала, хоць і былі некалі пасаджаны пад шнур, валяецца ламачча, там-сям параскіданы спарохнелыя лаўжы, тырчаць пні, але гэты бачны, адчувальны беспарадак усё адно лашчыць позірк, як бы ў ім стоены нейкая найвышэйшая суладнасць і прыгажосць* (І. Навуменка). *Напэўна б выйшаў сказ тут цэлы, калі б ад самага пачатку апавядаць вам па парадку; але Міхалу непрыемна, бо й тут пан ляўся дарэмна, а ён стаяў, свяціў*

вачамі перад людзьмі і леснікамі (Я. Колас). Аселі шэрыя сумёты, ляціць да долу мяккі снег, а я стаю на раздарожжы: у сэрца цень трывожны лёг (У. Хадыка). На дварэ дождж, дарогі раскислі, рухацца па іх цяжка, — а ты сабе ляжыш, як быццам цябе гэта не абыходзіць (К. Чорны).

У такіх сказах складаная састаўная частка можа аб'ядноўвацца з асобнай прэдыкатыўнай часткай: *Вялікая любасць да паэзіі патыхае з кожнай старонкі гэтай кнігі, а за празрыстасцю думкі адчуваеш, як многа і заложна працавала таленавітая рука перакладчыка Язэпа Семязона (М. Лужанін). Фурманка пайшла спакайней, і Ляўчук усеўся трохі зручней — пасунуўся, каб не навальвацца на нерухомае сцягно дэсантніка (В. Быкаў). Настаўнік — акумулятар ведаў і духоўнай культуры, і ён павінен увесь час падзараджацца, каб кожная сустрэча з вучнямі была творчая, поўная гарэння і пошукаў (У. Юрэвіч).*

У другую групу ўваходзяць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, у якіх складаныя састаўныя часткі арганізаваны па мадэлі складаназлучаных або бяззлучнікавых сказаў і аб'яднаны пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў: *Хоць даўно развіднелася і ўзыйшло сонца — на полі нікога не відаць: усе некуды разышліся (А. Стаховіч). А як раніца настане, бляскі сонца загуляюць — рос прыходзіць адцвітанне, туманы у рэчы туюць (Я. Купала). Дзе пустка была і не ступала нага чалавека, там каласіцца шырокая ніва ці высіцца каменны гмах (У. Краўчанка). Хоць снег трымаўся яшчэ на палях, хоць на начах можна было лёгка ісці па хрупасткаму падмарожанаму насту, сонца прыгравала з кожным днём усё мацней і мацней, адмакрэлі і пацямнелі лагчыны, першыя праталіны зачарнеліся на палях, прыбярэжныя лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і, здаецца, адразу пагусцелі, набраклі пнячотнымі пералівамі фарбаў, шызых, ліловых (М. Лынькоў).* У такіх сказах складаныя састаўныя часткі таксама могуць узаемадзейнічаць з простымі састаўнымі часткамі: *Васіль быў шмат дужэйшы, а ляснік быў спрыцен, як чорт, так што праціўнікаў можна было лічыць роўнымі (Я. Колас).*

Да трэцяй групы адносяцца складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, у якіх складаныя састаўныя часткі арганізаваны па мадэлі складаназлучаных або складаназалежных сказаў і аб'яднаны пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі: *Тое, што Міканор збіраўся бурць не чыё-небудзь, а сваё гумно, не давала супакаення: усе разумелі, што вельмі хутка за гэтым і ім трэба будзе адважыцца на такую страту (І. Мележ). Ілюк углядаўся ў прадаўгаваты бялёсы твар Шведа, і ў сэрцы ўзнікала глыбокая прыязнасць да яго: чалавек гаварыў пра агульныя справы так, быццам у іх заключалася ўсё яго жыццё (Т. Хадкевіч). Нешта шамацела ў веці, ды патрэсквалі сухія галінкі, — мабыць, з дрэва на дрэва пераскоквала вавёрка або асяржэна перамяшчалася рысь (Я. Маўр). Над ракой, дзе каліна, сенажаць*

церабілі; у сяле, дзе хлапчына, у паход затрубілі (Я. Купала). У гэтых сказах таксама складаныя састаўныя часткі могуць узаемадзейнічаць з простымі састаўнымі часткамі: *Ужо пара мне дадому збірацца, — вечар позні, а час не стаіць* (М. Багдановіч). *Высокія хвалі білі ў бераг усё часцей і часцей: па ўсяму відаць было, што хутка пачнецца шторм* (А. Кулакоўскі). *Цяпер зноў чуваць, як чакжае сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё...* (Я. Брыль). *У нас ёсць добры звычай: калі прязджаюць госці, дык частаваць іх* (М. Зарэцкі).

Некаторыя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі адрозніваюцца аднатыпнай будовай сваіх частак, спецыфічным нарастаннем і спадам інтанацыі, што дае падставу адносіць іх да перыяду: *Калі ж ты быў чысты заўсёды душою, не ведаў злачынства, ні цёмных дарог, калі ты сагнуўся пад цяжкай бядою ці ў бойцы знясілеў, ад мук знямог, — ідзі і напіся з крыніцы гаючай, да роднай зямелькі прынікні на міг, ты голас пачуеш, жывы і пявучы, і сэрцам зачэрпнеш там сіл маладых* (М. Машара). *Падоўгу рانیца ў туманах сонца носіць, антонаўкаю грукваюць сады, ідуць са свежым збожжам паязды, а павуцінне ўслед, як быццам толькі з кросен, — так неўзаметку падступае восень* (М. Лужанін). *Калі ты бачыш на шляхах вазы са збожжам у мяхах, двухсотпудовым, залатым; чытаеш рапартаў радкі, што будуць жыць і жыць вякі, — скажы: хвала і слава тым, хто слова даў, калі араў, начэй нямала не даспаў, раллі тугія камякі зрабіў рукой мякчэй мукі* (П. Панчанка).

Сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа з рознымі відамі сувязі можа мець як злучальны, так і далучальны характар: *Аксён ужо нават можа і распісацца, што яго вельмі цешыць, але гэта яшчэ не сведчыць аб яго пісьменнасці* (Я. Колас). *Над лесам, выплыўшы з туману, стаяў месяц; мяккі і ціхі, ён быў цяпер белы, што малако, і, мусіць, ад таго зрабілася зялёнае неба з дробненькімі зоркамі* (І. Пгашнікаў). *Слых мой толькі праз момант ловіць музыку ціхага шуму лісця, ды і то мне спачатку здаецца, што гэта ўсё яшчэ шуміць у галаве* (Я. Брыль).

У сучаснай беларускай мове (асабліва ў кніжных стылях) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі надзвычай прадуктыўныя, таму што ў іх закладзены шырокія магчымасці для выкарыстання аднатыпных і рознатыповых частак і вар'іравання паміж імі розных сродкаў сінтаксічнай сувязі. Такія камунікатыўныя адзінкі ўтрымліваюць максімальную інфармацыю і не без падставы лічацца самымі аб'ёмнымі паводле структуры тыпамі складанага сказа.

ЭКСПРЭСІЎНЫ СІНТАКСІС

Для сучаснай лінгвістычнай навукі характэрна актывізацыя цікавасці да камунікатыўных аспектаў мовы, у прыватнасці да праблемы экспрэсіўнасці. Тлумачыцца гэта павышанай увагай да моўнай асобы, а менавіта, да апісання мовы як сродку ўздзеяння на паводзіны і ўнутраную духоўную дзейнасць чалавека.

У лінгвістычнай літаратуры **э к с п р э с і ў н а с ц ь** вызначаецца як выразна-маляўнічыя якасці маўлення, якія адрозніваюць яго ад звычайнага (ці стылістычна нейтральнага), надаючы вобразнасць і эмацыянальную афарбаванасць. Экспрэсіўнасць уласціва адзінкам усіх моўных узроўняў: фанетычнага, лексічнага, граматычнага. Важнае месца сярод граматычных сродкаў адводзіцца сінтаксічным. Паняцце **с і н т а к с і ч н а й э к с п р э с і ў н а с ц і ў** найбольш шырокім плане вызначаецца як здольнасць сінтаксічных структур мець эмацыянальную накіраванасць ці служыць сродкам лагічнага ўзмацнення выяўленчасці, выразнасці, вобразнасці.

Поўнага пераліку экспрэсіўных сінтаксічных адзінак няма, паколькі кожная канструкцыя, умела і арыгінальна выкарыстаная, можа быць сродкам мастацкай вобразнасці, выразнасці. Аднак адзінкі экспрэсіўнага сінтаксісу выразна падзяляюцца на два тыпы: **і н г е р э н т н ы я** (у іх экспрэсіўна-выяўленчыя якасці закладзены першапачаткова, вызначаюцца самой сінтаксічнай структурай) і **а д г е р э н т н ы я** (стылістычна нейтральныя канструкцыі, якія набываюць экспрэсію дзякуючы ўдаламу ўжыванню і стылістычны профіль якіх зразумелы толькі ў кантэксце).

Да інгерэнтных сродкаў экспрэсіўнага сінтаксісу адносяцца **с т ы л і с т ы ч н ы я (с і н т а к с і ч н ы я) ф і г у р ы** (ад лац. *figura* — абрыс, знешні выгляд) — спосабы сінтаксічнай арганізацыі маўлення, якія ўжываюцца найперш у межах фразы і рэалізуюць экспрэсіўныя якасці выказвання. Стылістычныя фігуры ўтвараюцца шляхам пэўнай сінтаксічнай пабудовы словазлучэння, сказа ці групы сказаў у тэксце. Галоўная роля ў фігурах належыць сінтаксічнай форме, хоць характар стылістычнага эфекту ў значнай меры залежыць ад лексічнага (семантычнага) напаўнення.

Паводле структуры вылучаюць фігуры павелічэння аб'ёму выказвання, фігуры памяншэння аб'ёму выказвання і фігуры размяшчэння і перастаноўкі.

Да сінтаксічных фігур павелічэння аб'ёму выказвання адносяцца канструкцыі, пабудаваныя ў той ці іншай ступені на аснове паўтору разнастайных сінтаксічных адзінак маўлення: а н а ф а р а (лексічны паўтор на пачатку выказванняў): *Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не гасцем, каб душою не ачарствець, каб не страціць святое штосьці* (Р. Барадулін); э п і ф а р а (аднолькавыя словы ці выразы ў канцы выказванняў): *Трава зелянее, але яна чорная. Вада свіціцца аж да дна, але яна чорная. Неба блакітнае, але і яно чорнае* (Я. Сіпакоў); с і м п л а к а (аднолькавыя словы ці выразы ў сярэдзіне выказванняў): *Вось і сею радыяцыйнае насенне ў радыяцыйную зямлю. І заворваем радыяцыйнымі плугамі. І лашчым, і спялім радыяцыйнымі рукамі* (Я. Сіпакоў); п а л і п т о т (ужыванне ў мікракантэксте аднаго і таго ж слова ў розных граматычных формах): *Елка ў ельніку жыла, елка ў ельніку расла. Елку везлі нам на свята: мы чакалі ля акна, а прывезлі елку ў хату — стала елачкай яна* (С. Сокалаў-Воюш); с т ы к (фігура, у якой наступны сказ пачынаецца з таго ж слова, спалучэння слоў, якім заканчваецца папярэдні сказ): *І назаўтра я алені не прыйшлі. Не прыйшлі яны і праз дзень* (І. Пташнікаў); с і н т а к с і ч н ы п а р а л е л і з м (фігура, у якой кожная наступная сінтаксічная адзінка будзеца па тыпу папярэдняй): *Чалавек, які не паважае і не любіць свой народ, не зможа паважаць і любіць іншы. Чалавеку, які не зразумее сябе ў цяжкім мінулым, нялёгка будзе і ў светлай будучыні* (Я. Сіпакоў); х і я з м (складаны від сінтаксічнага паралелізму, пры якім элементы другой з паралельных канструкцый размяшчаюцца ў адваротным парадку): *Мы пакутуем не столькі ад сардэчнай недастатковасці, колькі ад недастатковай сардэчнасці* (Ю. Шанін); г р а д а ц ы я (такое размяшчэнне частак выказвання, пры якім наступная частка мае большае сэнсавае і эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне): *Як радасна, мой дружа, разумець, што мой народ не пагража ў нікому, не напдаў, не гнаў нікога з дому і ў дом чужы не нёс ніколі смерці...* (Я. Співакоў) і інш.

Да фігур памяншэння аб'ёму выказвання адносяцца разнастайныя канструкцыі недагаворанасці, якія пры ўспрыняцці тэксту патрабуюць сатворчасці чытача: э л і п с і с (фігура, у якой прапускаецца выказнік, які не з'яўляецца неабходным для перадачы пэўнага паведамлення): *Каму густа, а каму пуста* (Прыказка). *Прыгожы — на грэх, а дурны — на смех* (Прыказка); у м а ў ч а н н е (няпоўная, недасказаная фраза, у якой прапускаецца нешта

вельмі значнае, істотнае): *Матчына слова. Яно і залечыць, яно і пракляне негадзіўца. Яно...* (Ф. Янкоўскі); *з е ў г м а* (фігура, у межах якой да аднаго апорнага слова адносяцца два ці больш слоў, раўнапраўных граматычна, але абсалютна адрозных семантычна): *Яны [настаўнікі] далі мне ў рукі і ў душу кнігу* (Ф. Янкоўскі). *Вісіць над сэрцам і над сінім верасам ядовы пах жыцця і пчолаў гуд* (П. Панчанка); *а с і н д э т о н* (бяззлучнікавасць): *Попел і чорныя цені майна. Вые ў комінах скруха. Як называюцца слёзы? — В а й н а. С м е р ц ь. Г а л а д о ў к а. Р а з р у х а* (Я. Янішчыц) і інш.

Да фігур размяшчэння і перастаноўкі адносяцца канструкцыі, заснаваныя на парушэнні звычайнага парадку элементаў і (або) на дыстантным размяшчэнні элементаў, якія звычайна стаяць побач: *п а р ц э л я ц ы я* (такое члянэнне сказа, пры якім змест выказвання рэалізуецца не ў адной, а ў дзвюх і больш інтанацыйна сэнсавых канструкцыях, размешчаных адна за адной): *Хто ж па-сапраўдному адказаў за Чарнобыль? За раскулачванне? За салавецкія ці калымскія лагеры? За непerspектыўныя вёскі? За перакідку рэк? За Салігорск, Наваполацк, Магілёў?* (Я. Сіпакоў); *с е г м е н т а ц ы я* (экспрэсіўна-эмацыянальнае вылучэнне, адчлянэнне ад асноўнай часткі сказа нарматыўнай сінтаксічнай канструкцыі, якая застаецца цесна звязанай са сказам па сэнсу): *М о в а. Яна сама, развіваючыся, перастунае праз тое, што не прыжылося ў ёй і што асталося толькі як адзнака нейкага гістарычнага перыяду, нейкага ўнутранага працэсу* (Я. Сіпакоў); *п а р а н т э з а* (увядзенне ў структуру сказа пэўнай устаўкі (сінтаксічнай адзінкі), якая ўносіць дадатковыя паведамленні, удакладненні, тлумачэнні): *За форткаю, па мокрым шкле, нібы прыклееная да шыбы, паўзла — д з е т а м п а ў з л а: п л ы л а! — божая кароўка, якая ўсё яшчэ, нягледзячы на халады, жыла ў яго [Алега]* (Я. Сіпакоў); *і н в е р с і я* (такая расстаноўка сінтаксічных кампанентаў, якая парушае іх звычайны граматычны парадак): *Заміж сноў сакаўных, зялёных мроі жоўтыя сніць зямля...* (Н. Арсенева) і інш.

У мастацкім і публіцыстычным творы вобразна-выяўленчую функцыю можа выконваць любая сінтаксічная канструкцыя, а не толькі стылістычныя фігуры. Адзначаецца існаванне так званай нулявой фігурацыі, ці нерытарычнай рытарычнасці, якая заключаецца ў тым, што эмацыянальнасць, вобразнасць, выразнасць дасягаюцца і без выкарыстання фігурацыі, а адсутнасць фігуры пры гэтым прыраўніваецца па сваёй інфармацыйнасці і эмацыянальнай насычанасці да яе наяўнасці. Такім чынам, нейтральныя сінтаксічныя канструкцыі ў пэўным кантэксце могуць станавіцца экспрэсіўнымі адзінкамі. Так, для вылучэння ў мастацкім кантэксце

экспрэсіўных сказаў прапануецца параўноўваць кожны канкрэтны сказ з пэўнай абстрактнай мадэллю — нейтральнай інварыянтнай сінтаксічнай адзінкай, а іменна з двухсастаўным сказам, развітым невялікай колькасцю даданных членаў, няўскладненым, з прамым парадкам слоў і тыповымі спосабамі выражэння яго членаў. Чым больш адхіленняў мае аналізуемы сказ ад апісанай мадэлі, тым больш верагодна, што ён будзе ўспрымацца чытачом, як экспрэсіўны.

У якасці а д г е р э н т н ы х экспрэсіўных сінтаксічных адзінак у мастацкім і публіцыстычным кантэксце могуць выступаць любыя сінтаксічныя сродкі і прыёмы, якія дазваляюць пісьменніку дасягнуць пэўнага вобразна-выяўленчага эфекту і (ці) надаць паведамленню эмацыянальны характар: простыя і складаныя сказы ўсіх тыпаў, абзацы рознай структуры, спосабы сувязі паміж сказамі, рытміка-інтанацыйная арганізацыя тэксту, канструкцыі размоўнага сінтаксісу, разнастайныя спосабы перадачы чужога маўлення і г. д.

Развіццё сучаснай беларускай мовы суправаджаецца інтэнсіўнай актывізацыяй сінтаксічных канструкцый, якія маюць на мэце максімальна актуалізаваць змешчаную інфармацыю, з тым каб звярнуць на яе большую ўвагу, узмацніць практычную дзейнасць. Асаблівае распаўсюджанне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове набылі парцэляцыя, сегментацыя, парантэза, сінтаксічны паралелізм, перыяд, драбленне тэксту на міні-абзацы.

Парцэляцыя

П а р ц э л я ц ы я (ад франц. *parceller* — падзяляць на дробныя часткі) — гэта раздзяленне сказа на некалькі інтанацыйна адасобленых частак з мэтай стварэння пэўных стылістычных эфектаў. Парцэлявацца (выдзяляцца са сказа) могуць словы, спалучэнні слоў, радзей — прэдыкатыўныя часткі складаназалежных сказаў: *Самалёты зніклі ўдалечы, аднак неўзабаве паказаліся зноў. Вярталіся* (І. Мележ). *А скрыпка спявае. Сардэчна і сумна* (Я. Брыль). *Цяпер, убачыўшы тое, што я ўбачыў за гэтыя два дні, можна прыплюсаваць і Добруджу. Каб гаварыць, што і я, нарэшце, быў у Балгарыі* (Я. Брыль).

У адных выпадках канструкцыі са сказа могуць выдзяляцца без парушэння сувязей і адносін паміж членамі сказа: *Здаду наводдалек яшчэ чуліся стрэлы, але тут было ціха. Спакойна, мірна* (І. Мележ). Параўнаем без парцэляцыі: *Здаду наводдалек яшчэ чуліся стрэлы, але тут было ціха, спакойна, мірна.* У другіх выпадках пры парцэляцыі перастаўляюцца часткі зыходнага сказа: *Атрад чакаў у бярэзніку каля паходных кухняў. Конны* (І. Шамякін). Параўнаем без парцэляцыі: *Конны атрад чакаў у бярэзніку каля паходных кухняў.*

Парцэлявацца могуць усе члены сказа, але часцей — даданыя:
Дзейнік: *Сутыкнуліся. Жыццё і смерць* (Ф. Янкоўскі). *На беразе віск, гамана. Сустрэчы* (Я. Сіпакоў).

Выказнік: *Лазьбень. Трывалы і лёгкі, проста і мудра зроблены — на стагоддзі* (Ф. Янкоўскі). *Ніхто не ведае, як я пакутую без цябе ў сваім выгнанні. І ведаць не будзе* (Я. Сіпакоў).

Азначэнне: *Мінуліся тыя галодныя дні вясны і лета, калі пра хлеб толькі ўспаміналі. Сёння была восень. Сёння на кожным стале ў Сябрыні ляжаў хлеб. Цёплы і пахкі* (Я. Сіпакоў). *Заходзіла сонца. Вялікае, барвовое, спакойнае* (Я. Брыль).

Дапаўненне: *Потым гаварыў Пастушэнка, доўга і вельмі ўсхвалявана. Аб становішчы ў палку. Аб клопатах маладога камандзіра ўмацаваць баяздольнасць. Аб хітрасці і каварстве ворага — якраз пра тое, што часта думаў Багуновіч* (І. Шамякін). *Хораша тады, не ўключаючы святла, у цёмным пакоі сядзець вось так ля акна і рассяяна глядзець на вуліцу, дзе яшчэ светла. І думаць. Пра нешта сваё, за павеінае* (Я. Сіпакоў).

Акалічнасць: *Госця, блізкага чалавека, напрасілі заспяваць. І ён спявае. Нягучна, але прыемна і шчыра* (Я. Брыль). *Усё ж сапраўды святала. Ды і хутка* (В. Карамазоў).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове парцэляцыя выступае як поліфункцыянальны спосаб сінтаксічна-рытмічнай арганізацыі маўлення. Найбольш актуальныя для яе выяўленчая, характаралагічная і эмацыянальна-выдзяляльная функцыі.

Выяўленчую функцыю парцэляцыя выконвае тады, калі пры яе ўдзеле адбываецца мастацка-вобразная канкрэтызацыя апісанага. У такім выпадку вылучаныя з патэнцыяльна цэласнай сінтаксічнай адзінкі парцэляты акцэнтуюць увагу на дэталях паведання, значных з пазіцыі аўтарскага бачання і ўспрымання. Так, парцэляцыя можа падкрэсліваць важныя для мастацка-вобразнага апісання прыметы прадметаў: *Была звычайная праца. Напружаная і штодзённая. Рытмічная і сумленная. Ірадасная — як і кожная праца, што робіцца з жаданнем і заканчваецца ўдачліва* (Я. Сіпакоў). *Паэты — нібы загнаныя коні. Потныя, задыханыя, стомленыя, разгубленыя* (Я. Сіпакоў). *Вецер... Калючы. Ломкі. Настылы. Зусім як яго, Іванавы, думкі, ніводную з якіх ён быў не здольны дадумаць да канца* (Т. Бондар). Парцэляцыя акцэнтуюць увагу на азначэннях: вынесеныя за межы асноўнага выказвання і аформленыя ў самастойныя сказы, яны гучаць больш выразна, акцэнтуюць увагу на самым важным.

Парцэляцыя можа падкрэсліваць характар дзеяння (ці стану), удакладняць яго абставіны і накіраванасць: *Хату спалілі нем-*

цы. З імою сора к трэцяга ў самыя маразы (Я. Сіпакоў). Гадоў дваццаць таму ўкінуўся сюды пажар. У сама е лета, у самую сухмень, у самы руплівы час — калі ўсе былі ў полі (Я. Сіпакоў). Колькі разоў яго [бацьку] ставілі карнікі да сценкі — расстрэльваць. За другую, старэйшую дачку. А тая патрыётка была: «Я пайду абараняць сваю Радзіму!» — і ўсё (Я. Сіпакоў). Выкарыстанне парцэляцыі не толькі канкрэтызуе абставіны, пры якіх адбываліся падзеі, але і ўзмацняе эмацыянальнае ўздзеянне паведамлення на чытача.

У цеснай сувязі з выяўленчай знаходзіцца характэралігічная функцыя парцэляцыі, якая заключаецца ў імітацыі (узнаўленні) маўленчай манеры суб'екта паведамлення (аўтара, апавядальніка) ці персанажа. Гэтая функцыя рэалізуецца ў рознастайных кантэкстах.

1. У гутарковым маўленні персанажаў: *Хлопцы з карабельнай каманды, жартуючы, папярэджваюць: «А за Туруханскім камары таскія — як коні. З капы тамі нават. Не каторыя, мусіць, падкаваныя. Не кусаюцца, абрыкаюцца... Нават шыбы ў каютых выбіваюць — як дасць па шкле, а ж зазвініць»* (Я. Сіпакоў). *Руплівыя яны [пчолы] ў вас», — заўважыў я. — «Ага, такі я ж, як і мы, людзі, — згадзіўся са мною дзед Цімафей. — Як і мы, сібірскія беларусы. Ці беларускія сібіракі»* (Я. Сіпакоў). *Што ў вёску! У нас у горад [мядзведзь] прыйшоў. У самы цэнтр. Раніцаю* (Я. Сіпакоў). Выкарыстанне парцэляцыі перадае фрагментарнасць гутарковага маўлення, пэўную самастойнасць частак сказа, бо размоўцу даводзіцца на хаду падбіраць найбольш дакладныя і значныя ў камунікатыўным плане моўныя сродкі, папраўляць папярэдне сказанае.

2. У маўленні аўтара-апавядальніка: *Куды не паставіш перадам свае нарты — на поўдзень ці на поўнач, на захад ці на ўсход, куды пабяжыць ад твайго чума аленевая ці сабачая запрэжка — там, лічы, і дарога. Твая дарога. Тут кожны пракладае сам сабе менавіта сваю дарогу. У тундры усе яны пачынаюцца ад чума. І вяртаюцца так сама да яго* (Я. Сіпакоў). *Пасля лісткі сшыліся. Разок-другі нават гарталіся. Нібы сведкі майго жыцця. На люджых. Пры люджых. З людзьмі* (Ф. Янкоўскі). У такіх выпадках ствараецца ўражанне непасрэднага фарміравання думкі і яе паступовага разгортвання. Узнікае адчуванне нетаропкага дапаўнення выказвання значнымі, з пазіцыі апавядальніка, удакладненнямі.

3. У канстэксце з няўласна-простай мовай як сродку ўключэння ў аўтарскае паведамленне маўленчай і псіхалагічнай сферы персанажа: *А ён назіраў за шэсцем. Божа мой, якія мірныя твары ў гэтых ветэранаў! Твары хлебарабаў і твары рабочых. Няўжо яны некалі вя-*

валі? Вось гэтыя мірныя людзі? У некага стралялі, некага забівалі? Вось гэтыя дабрадушныя, усмешлівыя і сарамлівыя пад пілоткамі твары? Цёмныя ад рабочага загару. Маршчыністыя. З уеўшы мся ў іх назаўсёды пылам, сонцам і ветрам. І порахам таксама... (Я. Сіпакоў). Маці спачатку абурылася: «Во выдумаў нейкія яшчэ юбілей спраўляць. Быццам у яго сваіх клопатаў мала» (яна ведала, што апошнім часам у сынавай сям'і не ўсё было ладна), але потым узрадавалася: бачыш, усе ж Дзіма не забыўся на матку, успомніў пра дзень нараджэння, і як хораша, што ён зноў прыедзе, што яна зноў пабачыць свае дарагое дзіця. Хаця, якое ўжо гэта дзіця! Дзімачку ж таксама хутка сорок гадкоў будзе. Зімою. Зімою ж яна яго нарадзіла. У партызанах. Пад самую вясну ўжо. Але ж для маткі дзеці, колькі б ім гадкоў ні стукнула, усе роўна дзеці. Заўсёды (Я. Сіпакоў). Аўтар ад свайго імя перадае разважанні герояў, захоўваючы іх асабістае асэнсаванне і ацэнку таго, пра што гаворыць. У выказваннях з няўласна-простай мовай парцэляцыя разам з такімі характэрнымі элементамі, як непаўната сказаў, павышаная эмацыянальнасць стварае мастацкае ўражанне верагоднасці чужога маўлення.

4. Пры перадачы дыскрэтнасці і слабай сінтаксічнай арганізаванасці ўнутранага маўлення персанажаў для характарыстыкі іх душэўнага стану. Парцэляцыя ўзмацняе напружанасць унутранага маўлення, ступень праяўлення якой можа быць рознай — ад стрыманай да вельмі значнай: *Ён міжволі, сам таго не чакаючы, па-чалавечы задумаўся: дык гэта ж я нясу сваю авечку ў лес ваўкам! Сям! На сваёй спіне! Трымаю яе сваімі ж зубамі і баюся, каб яна не звалілася!* (Я. Сіпакоў).

Досыць часта ў мастацкіх творах парцэляцыя выступае сродкам узмацнення эмацыянальнага элемента ў семантыцы выказвання, а значыць, выконвае эмацыянальна-выдзяляльную функцыю. Парцэляцыя такога тыпу сустракаецца і ў мове персанажаў, і ў мове аўтара-апавядальніка.

У дыялагічным і маналагічным маўленні персанажаў яна звычайна высвечвае псіхалагічны стан героя, падкрэслівае тую ці іншую канкрэтную эмоцыю: *«Дык за што ж вы тады змагаліся?» — «За Беларусь. Каб яна не была ні польскаю, ні расійскаю. Каб яна была толькі нашаю. Каб мы распараджаліся ў ёй самі»* (Я. Сіпакоў).

Ва ўласна-аўтарскім маўленні пісьменніка парцэляцыя здольная надаваць апавяданню і разважанню эмацыянальнасць, «узбуджанасць»: *У Грузіі, на Мтацміндзе ляжыць пліта, а на ёй — адно толькі слова «Акакій». І дастаткова. І болей нічога не трэба. Бо кожны грузін ведае, што тут, пад*

ёю, ляжыць іх вялікі паэт Акакій Цэрэтэлі (Я. Сіпакоў). *Трэба жыць. Трэба працаваць. Дзеля роднага сённяшняга, дзеля роднага заўтрашняга. Дзеля Радзімы* (Ф. Янкоўскі);

ствараць лірычную танальнасць: *А над сцішанымі Зубрэвічамі будзе трымцець цішыня цёплай вясновай ночы — з поўняю, з пахамі маладой травы і лісця. З пахам нядаўняга снегу, які яшчэ не паспеў выветрыцца. З новымі пахамі, якія здалёку напамінаюць нам пралета* (Я. Сіпакоў). *І дзе б мы ні былі, якія б краіны нас ні паклікалі, мы ўсё роўна будзем сніць адну-адзіную дарогу, якая вяртае нас у гэты непаўторны свет, якая ласкава так вядзе нас да нашай вёскі, да нашай хаты, да нашай калакалушыны. У свет высокай травы, далёкага неба і блізкіх-блізкіх кузюрак...* (Я. Сіпакоў);

перадаваць іронію: *І ўхажор, каб здзівіць яе, пасыпаў усю дарогу соллю і сустракаў Кацярыну на санях. Летам і на санях! І ўшыкоўным сабаліным футры!* (Я. Сіпакоў). *Нашы суседзі: на ўсходзе — Расія, на поўдні — Украіна, на поўначы — Літва і Латвія, на захадзе — Польшча. А там і Францыя непадалёку — ад Мінска да Парыжа ўсяго нейкія два сантыметры. На карце свету. З маштабам 1:130 000 000* (Я. Сіпакоў) і інш.

У межах невялікага выказвання можа ўжываецца некалькі парцэляваных канструкцый, напр.: *Відаць, у вялікіх людзей і трагедыі бываюць толькі вялікія... І радасці — зноў жа вялікія. Так і змагаліся дзве гэтыя жанчыны за Янку Купалу. За жывога і за мёртвага. Самі ў сабе, моўчкі, хаваліся, тоячыся ад знаёмых, незнаёмых. Але змагаліся* (Я. Сіпакоў). *Важна тое, што Марыля Верашчака — шчаслівае і няшчаснае каханне паэта — нарадзілася таксама на Наваградчыне, на зямлі, якая ўспала сокамі паэзію Міцкевіча. І яго каханне таксама. Каханне ўспыхнула адразу. Першае і апошняе каханне паэта. Шчаслівыя хвіліны і гады пакут. Каханне, якое прынесла за сабой смутак і журбу. І адзіноцтва ўсё жыццё. Хоць у яго былі жанчыны і была свая сям'я. Потым* (Я. Сіпакоў). Парцэляты вызначаюцца выразнай эмацыянальна-вылучальнай функцыяй, якая дапамагае актуалізаваць настрой аўтара і стварыць ўражанне, што ўвага пісьменніка накіравана непасрэдна на рэцыпіента-ўспрымальніка.

Эмацыянальна-суб'ектыўныя пачуцці і настрой пісьменніка, апавядальніка, персанажа могуць перадавацца ўжываннем ступеньчатай структурна ўскладненай парцэляцыі, калі да базавай канструкцыі далучаецца некалькі парцэлятаў: *Цяпер калі і пяюць песні, то толькі ў клубах. Але гэта ўжо называецца самадзейнасць. Выступленне. Работа. Песня на паказ, дзеля дру-*

гіх. А не дзеля сваей узрушанай душы, калі хочацца пець проста так, калі песня, як у таго са-лаўя, выліваецца ў сонечную раніцу сама сабою, калі не думаеш, ці спадабаецца яна слухачам (Я. Сіпакоў). І кожнаму падаў загорнутую ў ручнік трэць-траціну шырокага бохана. Чыстага жытняга хлеба. З прасеянае мукі. З хлебнае дзяжы. З подувясковае печы. Смачнага і пахкага-пахучага (Ф. Янкоўскі).

Парцэляваныя часткі, якія маюць асабліва вялікую сэнсавую і экспрэсіўную нагрузку, могуць афармляцца асобным абзацам:

Але вучыцца ў Багдановіча шукаць сваю тэму і свой свет нікому, відаць, не зашкодзіць.

Бо Максім Багдановіч — гэта чалавек, які ўзняўся над сваім узростам (Я. Сіпакоў).

Прышло з перасыпаннем хаты маё свята — яна, талака!

І само слова.

І яго музыка.

Яго музыка і нарастанне гучнасці з кожным наступным складам (Ф. Янкоўскі).

Выдзяленне парцэлятаў у асобныя абзацы актуалізуе сэнсавыя адценні думкі і аўтарскую інтанацыю як важны паказальнік актуальнага члянэння выказвання. Паўзы, што ўзнікаюць пры такой сінтаксічнай арганізацыі, ствараюць напружаны, няроўны, «разарваны» рытм паведамлення і акцэнтуюць эмацыянальнае ўзрушэнне расказчыка.

Такім чынам, выкарыстанне парцэляваных канструкцый спрыяе лаканічнасці і эmfатызму маўлення. Распаўсюджанне парцэляцыі ў мове сучаснай мастацкай і публіцыстычнай літаратуры абумоўлена неабмежаванымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі магчымасцямі гэтай стылістычнай фігуры, яе выключнай здольнасцю дакладна перадаваць на пісьме натуральны ход думак.

Сегментацыя

Сегментацыя — гэта экспрэсіўна-эмацыянальнае вылучэнне, адчлянненне ад асноўнай часткі сказа нарматыўнай сінтаксічнай канструкцыі, якая застаецца цесна звязанай са сказам па сэнсу. Сярод сегментаваных канструкцый найбольш пашыраная сінтаксічная адзінка, якая ў граматыцы вызначаецца, як назоўны тэмы (ці назоўны ўяўлення). **Н а з о ў н ы т э м ы** — гэта назоўнік у назоўным склоне ці назоўнікавае словазлучэнне з галоўным кампанентам у пачатковай форме, што называюць успомнены і намалёваны ва ўяўленні таго, хто гаворыць, прадмет, з’яву, факт, пра якія ў наступным сказе выказваецца пэўная думка, выражаецца пачуццё.

У канструкцыях з назоўным тэмы назоўны склон вылучае на першы план прадмет, з'яву ці асобу чалавека, пра якія выказваецца пэўнае меркаванне. Самастойнасць назоўнага тэмы вельмі абмежаваная: інтанацыйна і сэнсава ён так цесна звязаны з папярэднім ці наступным выказваннем, што ўтварае разам з імі фразу, сэнс якой зразумелы толькі тады, калі яе прачытаць цалкам. У сказе, які ідзе за назоўным тэмы, часцей за ўсё ёсць другаснае абазначэнне ўжо названага паняцця. Лексічны карэлят назоўнага тэмы выражаецца а с а б о в ы м з а й м е н н і к а м: *Крыж жыцця. Колькіх зламаў ён, але колькім і памог выжыць* (Я. Сіпакоў). *Дарогі! Колькі і х агульных для ўсіх людзей і асабістых у жыцці кожнага чалавека* (А. Пальчэўскі). *А дзеці... Колькі радасці, светлых незабыўных хвілін прыйшло разам з і м і ў х а т у...* (Б. Сачанка) ці назоўнікам (у спалучэнні з указальным займеннікам ці з указальнай часціцай): *Цэп, сявенька, серп... Тыя, што аж вар'яцеюць ад радасці і замілавання, калі чуюць жахлівы піск свіней, якіх рэжуць на сала, папракалі мяне за пакланенне гэ т ы м адвечным сялянскім п а м о ч н і к а м і ў л ю б ё н ц а м* (Я. Сіпакоў). *І Сібарсач. Калі і як узнік у «Вожыку» гэ т ы п с е ў д а н і м, не памятаю* (Я. Сіпакоў). *Род... Народ... Гэ т ы я с л о в ы вельмі многа азначаюць для краіны ў цэлым і для кожнага як грамадзяніна асобна* (Звязда).

Назоўны тэмы, як правіла, аддзяляецца ад наступнага сказа кропкай ці шматкроп'ем: *Н а р о д н а я т в о р ч а с ц ь. У ёй усё — філасофія і геаграфія, раман і аповесць, характары людзей і багацце сюжэтных ліній, едкая сатыра і самая смелая фантастыка...* (Я. Сіпакоў). *В о л ь н ы я, ш ы р о к і я в е р л і б р ы М а к с і м а Т а н к а... Ці не з'яўляюцца яны своеасаблівай рэакцыяй на вельмі ж ужо масавае ўмельства гладзенька «састаўляць» строфы вершаў?* (Я. Сіпакоў).

Калі неабходна падкрэсліць эмацыянальны характар паведамлення, канструкцыі з назоўным тэмы пазначаюцца клічнай інтанацыяй: *С п р а в я д л і в а с ц ь! Дзе і калі яна была беднаму, цёмнаму чалавеку!* (І. Мележ). *А п р ы р о д а! Колькі вялікага задавальнення дае нам яна!* (Я. Колас). *Л у г а м а в і ч ы! Кожны катовец з гордасцю ўспамінае гэтую назву, як імя найбольшай бітвы і перамогі свайго атрада, свайёй брыгады* (В. Таўлай).

У беларускай літаратурнай мове таксама распаўсюджаны назоўны тэмы з пытальнай інтанацыяй: *А в о ч ы? Яна цяпер хацела прытомніць, што яны гаварылі заўсёды, калі, нібы незнарок, спыняліся на ёй* (І. Пташнікаў). *Ну, а м а с л а? Што пра масла скажаш? І не трэба, а не абмінеш. Калі гэтакім маслам рыфмы змажаш, нават верш няўдалы праглынеш* (П. Панчанка).

Назоўны тэмы можа вылучацца ў самастойны абзац. Абзацаванне робіць паўзу паміж назоўным тэмы і наступным сказам

больш працяглай, надаючы сегментаванай канструкцыі асаблівую выразнасць:

К о л ь с к і п а ў в о с т р а ў...

Яшчэ са школьнай пары <...> ён мне здаваўся, уяўляўся, мроіўся шыкоўным хвостом мяжнога паўночнага мядзведзя (Я. Сіпакоў).

К р о к і... К р о к і... К р о к і...

Раніцою, у яшчэ не растрывожанай цішыні, яны гучалі асабліва выразна (Я. Сіпакоў).

У сучаснай беларускай мове назоўны тэмы перш за ўсё ўжываецца як сродак актуалізацыі чытацкай увагі: *А г р э с і ў н а с ц ь. Выходзіць, яна можа існаваць не толькі сама па сабе, а яшчэ як адна з магчымасцей атрымаць радасць, мець насалоду, быць шчаслівым, як адна з праяў геданізму (Я. Сіпакоў). А а з і с. Якім толькі маё развярджанае ўяўленне не малявала яго — казачным, нечаканым, міражным, але ніколі, ніводнага разу вось такім — будзёным і звычайным (Я. Сіпакоў).* Выдзеленыя пры дапамозе сегментацыі адрэзкі маўлення інтанацыйна адасоблены ад наступных частак. Яны набываюць пэўную структурную самастойнасць і разам з гэтым вылучаюць тыя аб'екты паведамлення, якія ўяўляюцца аўтару найбольш значымі. Экспрэсія выказванняў ствараецца ў выніку так званага двайнога абзначэння тэмы: у сказах, якія ідуць пасля назоўных уяўлення, ёсць асабовыя займеннікі, якія адсылаюць чытача да раней ужытых слоў. Пры трансфармацыі прыведзеных выказванняў у стылістычна нейтральныя, цэласныя канструкцыі іх аб'ектыўнае значэнне застаецца нязменным, аднак экспрэсіўнасць, якую надаюць канструкцыям сегменты, губляецца. Параўн.: *Выходзіць, агрэсіўнасць можа існаваць не толькі сама па сабе...; Якім толькі маё развярджанае ўяўленне не малявала аазіс...*

Дзякуючы своеасаблівай структуры, канструкцыі з назоўным тэмы могуць перадаваць суб'ектыўнае стаўленне аўтара да інфармацыі, даюць магчымасць у лаканічнай форме адначасова паведаміць нешта пра пэўны прадмет, з'яву і выявіць уласную пазіцыю да яго: *С п а д ч ы н а. Якое простае слова, і які няпросты яго сэнс (В. Вітка). Б а л б а т у н ы. Як красуюцца яны ўсюды: і за трыбунамі, і ў застоллях, і проста там, дзе сабралася больш двух чалавек (Я. Сіпакоў).*

У сучаснай беларускай мове выразна вылучаюцца два тыпы назоўнага тэмы: прадметны і слоўны. Пры дапамозе першага ўвага прыцягваецца да таго, што абзначана словам: да з'яў, прадметаў, паняццяў: *М у т а ц ы я... Яна спараджае гігантызм у дрэў і жывёл (Я. Сіпакоў). П а л е с с е... Велізарны, поўны таямніц край у самым цэнтры Еўропы (Ю. Лабынцаў). Н а д з е і! М а р ы! Колькі часу аддае ім чалавек у сваім жыцці (П. Галавач); да асобы чалавека: *У л а д з і м і р К а р а т к е в і ч. Выдатны апавядальнік. І душа, здаецца, любой кампаніі. Слухаючы яго ўспаміны пра невера-**

годных сустрэчы і здарэнні, думалася, што ён толькі тое і робіць, што трапляе ў нестандартныя, як кажуць зараз, сітуацыі... (Я. Сіпакоў). *Я н к а К у п а л а*. Народны пясняр. Прарок. Мудрэц. Волат. Ваяр, змаганец за Беларусь. Славуты настаўнік і паслухмяны, цярплівы вучань — ён вучыў свой родны беларускі народ і апантана вучыўся ў яго сам (Я. Сіпакоў). *К о л а с...* *К у п а л а...* У гуках імён іх люлянку я чую, Якую матуля калісь над калыскай маёю спявала — Колас. *Купала...* (У. Някляеў) і г. д.

Другі тып назоўнага тэмы дазваляе засяродзіць чытацкую ўвагу на самім слове (на яго гучанні, напісанні, семантыцы і г. д.): *А б а р о н а і з а б а р о н а*. Усёй розніцы між імі — адна літара. Але затое якая яна магутная і бязлітасная, гэтая літара! (Я. Сіпакоў). *М а т у л я*... Як перакласці на рускую мову гэта цудоўнае слова? «Маменька?» Не. «Матушка?» Не тое. «Мамаша?» Што вы! (Я. Сіпакоў).

У пазіцыі назоўнага тэмы можа ўжывацца інфінітыў ці інфінітыўнае словазлучэнне: *У м е ц ь п і с а ц ь*. Нярэдка вельмі многа надзей і спадзяванняў ускладаем мы на гэты — амаль апошні, амаль заключны перыяд складанай, псіхалагічна-непаўторнай пісьменніцкай творчасці (Я. Сіпакоў). *У м е ц ь с л у х а ц ь ч а л а в е к а...* Які гэта патрэбны, неабходны пісьменніку талент! (Я. Сіпакоў). *Н а в у ч ы ц ь н а ш ч а д к а ч ы т а ц ь, п і с а ц ь, г а в а р ы ц ь...* Які гэта высакародны абавязак! (Я. Сіпакоў). Такія канструкцыі ў граматыцы атрымалі назву «інфінітыў тэмы». Вынясенне інфінітыўных словазлучэнняў у прэпазіцыю, як і ў канструкцыях з назоўным уяўлення, вылучае тэму асноўнага сказа, акцэнтуючы на ёй увагу чытача.

Назоўны тэмы і інфінітыў тэмы — канструкцыі са сваімі спецыфічнымі асаблівасцямі і функцыяй у мове, якія даюць магчымасць выклікаць чытача на разважанні і весці іх у патрэбным кірунку.

Парантэза

П а р а н т э з а — гэта ўвядзенне ў структуру сказа пэўнай устаўкі (сінтаксічнай адзінкі), якая граматычна не звязана з яго членамі, але, выконваючы сэнсавую, экспрэсіўную функцыю, уносіць у асноўны сказ дадатковыя паведамленні, удакладненні, тлумачэнні. У аснове парантэзы ляжаць уласцівыя гутарковай мове пераходы ад аднаго паведамлення да іншага, прыпамінанні, заўвагі, што ўзнікаюць па асацыяцыі. Парантэтычныя ўстаўкі сінтаксічна адпавядаюць устаўным канструкцыям рознай структуры. Парушаючы плаўнасць тэксту, яго лінейныя сінтаксічныя сувязі, гэтыя структурныя адзінкі развіваюць інфармацыйны план асноўнага паведамлення і сігналізуюць пра наяўнасць пэўных канатацый.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове экспрэсіўная моўная інфармацыя можа перадавацца рознымі па аб'ёму парантэтычнымі

канструкцыямі. Так, эмацыянальная ўстаўка можа не мець слоўнага выражэння. Тады на яе месцы ўжываецца графічная пастаноўка клічніка / пыталніка ў дужках: *Назоўка — зразумелае не толькі таму, хто ўмее (!) чуць, а і таму, хто проста чуе* (Ф. Янкоўскі). *Прыгледзеўся — ажно ў таты толькі школьныя падручнікі, зношаныя і падношаныя, абгорнутыя газетаю і неабгорнутыя. Толькі (!) тыя падручнікі, на якіх вучаць дзеці ў 5—8 класах яго навуку...* (Ф. Янкоўскі).

Парантэтычныя ўстаўкі могуць адпавядаць устаўным словам і словазлучэнням. Такія адзінкі найчасцей выступаюць як прыём, пры дапамозе якога пісьменнік выдзяляе і падкрэслівае тое, што, на яго думку, не выражана асноўным сказам, а таму можа застацца незаўважаным чытачом. Параўн.: *Калі ты не католік, не маеш права — у с в а і м к н я с т в е!* — займаць дзяржаўныя пасады (Я. Сіпакоў) і *Калі ты не католік, не маеш права ў с в а і м к н я с т в е займаць дзяржаўныя пасады; Я не раз чуў, слухаў Брылёва чытанне — б е з т э к с т у ў р у ц э — Л. Талстога, А. Чэхава, «Біблія», А. Міцкевіча, М. Прышвіна...* (Ф. Янкоўскі) і *Я не раз чуў, слухаў Брылёва чытанне без тэксту ў руцэ Л. Талстога, А. Чэхава, «Біблія», А. Міцкевіча, М. Прышвіна.* Відавочна, што ў трансфармаваных сказах парантэтычныя ўстаўкі ператвараюцца ў члены сказа за кошт лагічнага націску і адпаведнай інтанацыі. Графічнае выдзяленне вылучае ўстаўкі са структуры асноўнага выказвання, спыняе на іх увагу.

Парантэтычныя канструкцыі, якія адпавядаюць устаўным словам і словазлучэнням, найчасцей ужываюцца для таго, каб на фоне агульнага выказвання вылучыць тое, што выклікае эмацыянальнае ўзрушэнне. Гэта могуць быць пэўныя прыметы, уласцівасці прадметаў: *Ён [Міша] прыехаў — ч у ж ы!* — у іхні абжыты свет, дзе ўсё ў іх такое сваё, такое знаёмае (Я. Сіпакоў). *Вочы Верасоўскага нечакана спатыкнуліся аб вялікі запылены рамонак — столькі ног прайшло ля яго, столькі колаў прарыпела, а ён стаіць — ж ы в ы!* — ля самай дарогі (Я. Сіпакоў); дзеянні і акалічнасці дзеянняў: *Пакуль цягнік ішоў ціха, я нават паспрабаваў пераскочыць — і п е р а с к о ч ы ў!* — з вагона на вагон (Я. Сіпакоў). *Я спісаны камісіяй са шпіталю. Спісаны — н а з а ў с ё д ы — з войска* (Ф. Янкоўскі). *І акадэмік — з а л і ч а н ы я х в і л і н ы — дапісаў радкі спрытна, прабег вачыма напісанае* (Ф. Янкоўскі). Даведчна-ўзмацняльная функцыя ў такіх канструкцыях звычайна спалучаецца з эмацыянальна-экспрэсіўнай: устаўкі не толькі дапаўняюць выказванне, а становяцца сродкам выражэння суб'ектыўнай мадальнасці тэксту.

У парантэтычную канструкцыю можа ўваходзіць і аб'ёмнае выказванне, якое паводле будовы адпавядае сказу (простамаму ці складанаму): *Жонка, босая, праставалосая, асцярожна (яна была якраз на россыпе, хадзіла другім дзіцём; дарэчы, пра гэтае дзіця ён так нічога*

і не ведаў: ні хто нарадзіўся — дачушка, якой яны так чакалі, ці яшчэ адзін сыноч, — ні нават якое яно, гэтае немаўля — чарнявае, як жонка, ці такое ж светлае, як ён сам), мякка ступаючы па жоўценькіх, добра нашараваных, масніцах, шчаслівая, хадзіла па хаце (Я. Сіпакоў) ці тэматычнай групе сказаў: *Нават у сям'і пляменніцы — той, якая яшчэ дзіцём ехала з ім [Алегам] тады, калі ён пазнаёміўся з Тоняю, і якая, ён і не заўважыў калі, вырасла, стала дарослаю (гэтак жа, як і пляменнік — раней Алег прыязджаў да сястры, браў электрабрытву, што заўсёды ляжала на адным месцы, а тады неяк прыехаў, цап — а брытвы няма. «Дзе яна?» — «Коля ўзяў». Во яно што! Аказваецца, і Коля ўжо вырас: голіцца!) — дык вось, гасцюючы неяк у гэтай пляменніцы, ён падумаў пра тое ж (Я. Сіпакоў). Складаная будова ўстаўной канструкцыі стрымлівае тэмп яе чытання, «правакуе» чытача на непаспешлівае і ўдумлівае прачытанне дадатковай інфармацыі і вызначае такім чынам яе зместавую вартасць.*

У структуру сказа адначасова могуць уваходзіць некалькі дадатковых паведамленняў: *За гады вучобы ў аспірантуры роднага інстытута і працы ў ім (а с а б л і в а ў м а л а д ы я г а д ы), не беручы і не ўзяўшы і аднае камандзіроўкі — г э т а й н е п р ы м а л ь н а й м н е і н е п р ы с т о й н а й п р ы в і л е і, — аб'ездзіў многа вёсак з усходу і захаду Беларусі, поўдня і поўначы (Ф. Янкоўскі). Ён [Віктар] памятае, як яго блізкі сябар, перапоўнены каханнем, так засумаваў быў на сваёй абранніцы, што позна ўвечары, напазычаўшы ў сяброў грошай — с в а ё й с т ы п е н д ы і н е х а п а л а, — узяў таксі і ноччу паехаў у гэткую далеч — а ж у К р у п к і! — каб толькі пабачыць яе і раницю вярнуцца на лекцыі (Я. Сіпакоў).*

Выкарыстанне ў адным сказе некалькіх устаўных канструкцый, аднолькавых паводле сэнсавай функцыі і аднатыпных паводле будовы, павялічвае інфармацыйнасць паведамлення і арганізуе структуру сказа, надае яму рытмічнасць, тым самым ажыўляючы маўленне, узмацняючы яго ўздзеянне на адрасата: *Праз нейкі час я ўжо ведаў, што калі ў тундры ўкусіць камар, то самае лепшае лякарства — маленечкае лісцейка карлікавай бярозы (п а т р э ш і м т о е м е с ц а, д з е ў к у ш а н а, — і н е с в я р б і ц ь); што ў тундры вельмі цяжка сагрэць нават чайнік чаю (д р о ў н я м а: з б я р э ш в я л і з н о ю г а р у т о н е ь к і х, я к с а л о м і н к і, п р у т к о ў к а р л і к а в а й б я р о з ы, а л е н е п а с п е е н а в а т в а д а з а к і п е ц ь, а т о й г а р ы ў ж о н я м а — з г а р э л а); што днём аленяў пасуць шырока (д н ё м ж а н е т а к в а ў к і н а п а д а ю ц ь), а нанач збіраюць іх пасярод спашанага за дзень — так ямчэй сачыць за імі (Я. Сіпакоў). Ці многа вы дзе чулі сёння, каб жанчыны, вяртаючыся з поля, раптам заспявалі жніўную песню? Без дай прычыны, проста так — каб лягчэй ступалася (ш т о в ы к а ж а ц е — г э т а ж н я ё м к а!); а ці сустракалі дзе, каб*

дзяўчаты, сабраўшыся на лавачцы ці на бяргенні, выпусцілі ў вячэрнюю цішу, як птушку ў неба, сваю дзівочую песню (навошта — унасжа даўно не п'яюць); ці каб жанчына — усе роўна, маладая ці старая — раптам, заюшыўшыся на працы, узрадаваўшыся, што ў яе ўсё так ладна выходзіць, раптам адна, сама сабе, заспявала сваю любімую песню (не смяшыце людзей — цяпер жа адной спяваць так сама дзіўна, як і галасіць) (Я. Сіпакоў).

Сказы з некалькімі ўстаўнымі канструкцыямі — эканомны спосаб сумяшчэння разнастайнай інфармацыі ў межах фармальна адзінай структуры. Неаднаразовае парушэнне лінейнага характару выказвання дазваляе лаканічна, але поўна і дакладна перадаць змест, сфарміраваны мастацкай думкай пісьменніка.

У мастацкай літаратуры і публіцыстыцы пашыраны клічныя парантэтычныя ўстаўкі. Як правіла, яны змяшчаюць эмацыянальныя рэакцыі, уласна аўтарскую ацэнку таго ці іншага факта, выступаюць тым сродкам, які дазваляе аўтару ў межах аднаго сказа выступіць адначасова і як суб'ект маўлення, і як назіральнік-аналітык: *А зараз — за якія тры гадзі! — тут вырас цэлы гарадок* (У. Краўчанка). *Бачыў людскую любоў — не якую гаварыльню! — да зямлі, да зямелькі, да зямліцы* (Ф. Янкоўскі). *Тут жа, нібы на імправізаваным канцэрце мастацкай самадзейнасці, я праслухаў на беларускай мове (цудоўныя пераклады!) «Інтэрнацыянал» і «Марсельезу»* (Я. Сіпакоў).

Дадатковую інфармацыю экспрэсіўнага характару («звышінфармацыю») перадаюць парантэтычныя ўстаўкі з паўторам кампанента асноўнага паведамлення. Імі звычайна карыстаюцца для ўдакладнення сказанага, лагічнага выдзялення і актуалізацыі найбольш важнага слова. Такія ўстаўкі-праўкі акцэнтуюць увагу чыгача і перадаюць эмоцыі аўтара: *Калі б не тыя вучоныя — не, не вучоныя: злачыныцы! — не абазвалі б самых прыгожых і жыццяздольных вескі непerspектыўнымі* (Я. Сіпакоў). *Я лічу, што папы страцілі сваю ўладу над вербніцаю, калі дазволілі набожным... прасіць у звычайнай вярбы (у вярбы, а не ў бога!) здароўя* (Я. Сіпакоў). *Звычайна жанчыны мераюць чужое ішчасце тым, чаго якраз не маюць самі: у Валі не было дзяцей і таму вось такая, ужо амаль дарослая Святланіна дачка здавалася ёй недасяжным ішчасцем, якога ў яе ніколі — менавіта ніколі — не будзе* (Я. Сіпакоў).

Вобразнасць і выразнасць надаюць кантэксту парантэтычныя канструкцыі з чужаслоўем — маўленнем, якое належыць не аўтару, а іншай асобе. Вылучаецца некалькі відаў уставак з чужой мовай, розных паводле ступені блізкасці да формы чужога выказвання і своеасаблівых паводле структуры.

1. Канструкцыі з простаю мовай (са словамі аўтара і без іх): *Я даўно ўжо заўважыў: для Ядохі ва ўсім, што датычылася гэтай*

вайны, Віцька быў самы вялікі аўтарытэт — «а ня ўжо ж, дзіцятка ты маё, столькі адпакутаваць» (Я. Сіпакоў). Мне расказалі, што ў Кукліне жывуць адны беларусы (маўляў, «здаецца, толькі адна сям'я руская, ды і тая ці не з-пад Віцебска»); што большасць перасялілася яшчэ да рэвалюцыі («а пасля вайны хто ж гэта прыехаў да нас, ці памятаеце, — яўжа богу, толькі Сядніха, Каптурыха ды Віталіха?»); што ўсе перасяленцы вельмі любілі раней лапці («а што — мякенька сабе; і, бывала, па нечাপаным снезе як папаходзім — здаецца, што гусі яго папталі...»); што ўсе тут пішуцца рускімі («мала што гаворым, але ж якія мы беларусы, калі чытаць па-свойму не ўмеём!»)... (Я. Сіпакоў).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове зафіксаваны парантэтычныя канструкцыі, якія будуюцца з некалькіх рэплік, а то і з цэлага дыялогу: *Аднаго разу Бусліха, выправіўшы з класа Лёшку, малодшага Ленчынага брата, які з кнігамі прыйшоў у школу («Чыі ты?» — «Ленчын Лёшка». — «Адзеты жывеш?» — «У новай хаце». — «А чаго ты прыйшоў?» — «Вучыцца»)*, *напрасіла Лёну паказаць рашэнне задачы* (Я. Сіпакоў).

Ва ўстаўках, дзе аўтар цытуе сваіх герояў, даслоўна захоўваючы змест і форму іх выказванняў, прачытваецца ўвага да тых, пра каго ён пісаў, жаданне найбольш дакладна перадаць не толькі тое, што сказана, але і тое, як сказана.

2. Канструкцыі з няўласна-простай мовай — своеасаблівым спосабам сінтаксічнай арганізацыі чужога выказвання ў межах аўтарскага выкладу. Устаўныя канструкцыі з няўласна-простай мовай дазваляюць сумяшчаць у адным выказванні суб'ектныя планы аўтара і героя, высвечваючы індывідуальнае і сацыяльнае аблічча чалавека праз пераказ апавядальніка, афарбаваны ўспрыманням той асобы, якая гаворыць. Напр.: *Хлопцы ўжо і на сняданне не прыходзяць (аў, чаго туды і сці, там жа зноў, як і ўчора, адно манная каша будзе), і на полудзень таксама ніяк не даклікацца* (Я. Сіпакоў). *Лісавета, ужо замужам, ужо маючы дачку, загарэлася раптам вучобаю, перад самаю вайною скончыла фармацэўтычныя курсы — экзамены, яўбо, пад бомбамі ўжо здавалі — і ў партызанскім атрадзе была медыцынскаю сястрою* (Я. Сіпакоў).

Устаўкі з няўласна-простай мовай захоўваюць не толькі агульны сэнс чужых выказванняў, але і асабліваці індывідуальнай маўленчай манеры, і эмацыянальную пазіцыю тых, хто гаварыў.

Сярод уставак з няўласна-простай мовай найбольш пашыраны канструкцыі, якія перадаюць перажытае, але не выказанае і такім чынам дапамагаюць атрымаць больш поўнае ўяўленне пра думкі ге-

рояў у той ці іншы момант. У такіх устаўках гучаць разважанні герояў, іх рэакцыі, асабістае асэнсаванне і ацэнка таго, пра што гаворыцца: *Верасоўскі ўжо хацеў наварочвацца і бягом, што ёсць сілы — а м о ж а, н е д а г о н я ц ь? — бегчы назад, туды, дзе вазы, але раптам пачуў, як за спіною трашчыць ламачча* (Я. Сіпакоў). *Таня пачырванела да вушэй — ёй ад гэтага стала аж гарача, і з сораму — я е, б а ч ы ц е, к у п л я ю ц ь! — яна не ведала, куды падзець вочы* (Я. Сіпакоў).

Іншы раз у структуру сказа ўключаецца адразу некалькі ўставак з няўласна-простай мовай. У такім выпадку ўнутранае маўленне героя «прарываецца» праз аўтарскае паведамленне ў выглядзе асобных думак, меркаванняў, здагадак, напр.: *Старая Маланка позна ўвечары вярнулася ад Мані і Ілюка..., патупала ў парозе, лепей накрыла накрыўкамі вядро з вадою, гладыш з малаком — ад ката (а й, ё н у с ё р о ў н а, з м е й, з в а л і ц ь, с с у н е, к а л і н о ч ч у з а х о ч а п і ц ь, а л е ж х а й п а к у л ь ш т о х о ц ь б у д з е н а к р ы т а е), падцягнула гіру ў ходзіках, што чакалі на сцяне (б а ч, з р а н к у з а б ы л а с я г э т а з р а б і ц ь), і, крэхчучы, палезла на печ* (Я. Сіпакоў).

Такім чынам, парантэза — важны эканомны сродак сумяшчэння разнастайнай інфармацыі ў межах фармальна адзінай структуры. Утрымліваючы ўдакладненні да апісання падзей, паводзін і характараў герояў, дадатковыя заўвагі і каментарыі, парантэтычныя ўстаўкі набываюць выразныя эмацыянальна-экспрэсіўныя функцыі: яны спрыяюць актуалізацыі кампанентаў базавага выказвання, ствараюць уражанне жывой гутаркі, падкрэсліваюць непасрэднасць, з якой аўтар імкнецца наладзіць кантакт з чытачом. Акрамя таго, парантэтычныя канструкцыі дазваляюць ствараць шматплавныя вобразы, паколькі дапамагаюць змацаваць у адзінае цэлае розныя кампаненты твора — апісанні, дыялогі, унутраную мову, аўтарскія адступленні і інш.

Сінтаксічны паралелізм

Структурны (сінтаксічны) паралелізм (ад грэч. *parallelos* — той, што ідзе побач) — гэта стылістычная фігура, у якой кожная наступная сінтаксічная адзінка будзеца па тыпу папярэдняй. Да ўмоў узнікнення паралелізму адносяцца аднолькавая колькасць членаў у канструкцыях, аднолькавыя адносіны паміж гэтымі членамі і аднолькавы парадак слоў. Пры захаванні ўсіх умоў канструкцыі лічацца паралельнымі поўнасцю, пры парушэнні хоць адной умовы мае месца так званы няпоўны (частковы, варыятыўны) паралелізм.

Паводле суаднесенасці з межамі сказа вылучаюць тры тыпы сінтаксічна паралельных канструкцый.

1. Паралельныя часткі сказа (сінтаксічны паўтор знаходзіцца ў межах аднаго сказа): *То — быццам бы бура, то — лёгкі ўздых, а сэрцы людскія і говіць і раниць, раз жа ліца просьбаю — слухае Бог, раззвоніца праўдай — баяца тыраны* (Л. Геніюш); *Тамаш ездзіў на кані. Усё рабіў, каб на ім яблычкі завіваліся, каб крыж раздвойваўся, каб дарогі не чуў пад нагамі* (Ф. Янкоўскі).

2. Паралельныя сказы (паралельныя канструкцыі ўяўляюць сабой асобныя самастойныя сказы, простыя і складаныя): *Літаратура — паліклініка, а не бальніца. Письменнік — доктар, але не хірург* (Я. Сіпакоў); ... *Мне ўспомніўся паляк Міхал Федароўскі. Вялікі ён і дарагі Беларусі, беларусам. Вялікі ён і дарагі Польшчы, палякам* (Ф. Янкоўскі).

3. Паралельныя групы сказаў: *Што ж, снягір уцякае ад вясны. Яму вырай там, дзе снег і мороз. А шпак уцякае ад зімы... Яго песням трэба вясна...* (Я. Сіпакоў). *Паспрабавалі гуляць у фанты. Не, нешта не тое... Хоць мы і стараліся ўсё рабіць, як і раней. Паспрабавалі аднавіць нашы вясёлыя хованкі. Не, нецікава... Хоць мы і стараліся крычаць нават болей, як раней* (Я. Сіпакоў).

Пры парушэнні пэўнай умовы паралельнасці узнікае так званы няпоўны паралелізм. Найчасцей часткова паралельныя канструкцыі адрозніваюцца колькасцю членаў. Пры гэтым у асобных канструкцыі або ўключаюцца члены, якія не маюць адпаведнікаў у іншых канструкцыях (няпоўны паралелізм з развіццём), або некаторыя члены *апускаюцца* (няпоўны паралелізм з усячэннем).

Развіццё паралельных канструкцый адбываецца за кошт:

аднародных членаў: *Не пашанцавала нам з гэтай цудоўнай зямлёю. Не пашанцавала нам і з гэтымі працалюбівымі, к л а п а т л і в ы м і, д о б р ы м і, с п а г а д л і в ы м і людзьмі* (Я. Сіпакоў);

групы слоў: *Летам уваход у чум раскрыты насцеж, і калі ў тундры пахнуць кветкі — пахнуць яны і тут; калі ў тундры звяняць камары — звяняць яны і тут; калі ў тундры, а ж з а х л і п а ю ч ы с я а д п а ч у ц я, у в о с е н ь равуць алені — гэтым ровам напоўнены і чум* (Я. Сіпакоў);

даданага сказа: *Сонца падымалася з мора — ён глядзеў, і гэта яму ніколі не надакучала. Сонца заходзіла ў мора — ён глядзеў, і гэта таксама яго заварожвала, ні бы т а в о с ь - в о с ь п а в і н н а б ы л а р а с к р ы ц я н е й к а я т а я м н і ц а* (Я. Сіпакоў).

Пропуск пэўных членаў у канструкцыі разглядаецца як няпоўны паралелізм з усячэннем. Апускацца могуць любыя члены і групы членаў. Паколькі сінтаксічная структура паралельных канструкцый аднатыпная, узнаўленне тых кампанентаў сказа, якіх не хапае, звычайна не выклікае цяжкасцей: *Але ж, разумееш, чалавек павінен быць натуральны. І не толькі чалавек — усе патрабуе*

натуральнасці. *Калі трава, дык яна п а в і н н а б ы ц ь зялёная, калі агонь — дык гарачы, калі гарэлка — дык горкая, калі словы — дык шчырыя* (Я. Сіпакоў).

Паралельныя канструкцыі ў тэксце могуць размяшчацца парознаму: ісці адна за адной (паслядоўны паралелізм): *Не раз пасля чуў я простае ад людзей: не бойся, калі здарылася быць аднаму. Не раз пасля чуў я строгае ад людзей, бойся сваёй адзіноты на людзях, пры людзях* (Ф. Янкоўскі). *Між зялёнага лісця чырвоныя, жоўтыя, белыя яблыкі. Круглыя, як сонца. Чырвоныя — як сонца, калі яно заходзіць, жоўтыя — як сонца ў самы поўдзень, белыя — як сонца ў марознай, снежнай тундры* (Я. Сіпакоў) ці раздзяляцца кантэкстам (кантэкстуальна раздзелены паралелізм): *Ма ў л я ў, п р ы р о д а — б я з л і т а с н ы в о р а г ч а л а в е к а. Яна часта, вельмі часта прымушае «цара прыроды» плакаць ад сваёй бездапаможнасці... Ма ў л я ў, п р ы р о д а н а р а д з і л а ч а л а в е к а н е д а с к а н а л ы м с т в а р э н н е м. Ён прыйшоў у свет голы і безабаронны <...>. Ма ў л я ў, н а в а к о л л е п р ы в я ч а е в а р о ж ы я н а м с і л ы: зямля перапоўнена злосцю...* (Я. Сіпакоў).

Сінтаксічна аднатыпныя канструкцыі ў мове ўзнікаюць па аб'ектыўных прычынах, такіх як усхваляванасць таго, хто гаворыць, у момант абурэння, гневу ці радасці, імкненне ў дыялагічным маўленні пабудаваць другую рэпліку па той самай сінтаксічнай схеме, што і першая, няўменне выразіць свае думкі ў больш складанай форме, нарэшце, імкненне да супастаўлення перажыванняў чалавека са з'явамі прыроды і г. д. У мастацкай літаратуры і публіцыстыцы сінтаксічны паўтор набывае стылістычную накіраванасць, дазваляе вырашаць разнастайныя стылістычныя задачы.

1. Ён выступае важным сродкам выражэння эмацыянальнага зместу паведамлення: *І сёння жыве са мною жывое маё ўражанне і здзіўленне: каб так хутка! каб так проста! каб так дружна! каб так без слоў! каб так без яе — гаварыльні* (Ф. Янкоўскі). *Ён [Купала] мудры сярод мудрых, вясёлы сярод вясёлых, заклапочаны сярод заклапочаных, шчыры сярод шчырых, малады сярод маладых* (Я. Сіпакоў).

2. Ужыты ў маўленні герояў перадае іх узрушанасць, падкрэслівае хваляванне: *А малая ужо расказвала дзядзьку Мішу свае навіны — усе падрад: «А яшчэ ў нас кошка кацянілася — пяць кацянятак прывяла... А яшчэ у нашага Жучка нага баліць — на пчалу стаў... А яшчэ ўчора мой татка маю мамку цалаваў... Я сама бачыла»* (Я. Сіпакоў).

3. Ужываецца для інтэнсіфікацыі пытання, для надання пытальнай канструкцыі настойлівасці і эмацыянальнасці: *Ці не цябе гэта*

папярэджвалі: «Каханне ў нас забаронена»? Ці не цябе гэта перасцерагалі: «Не пажадай жонкі бліжняга свайго»? Ці не табе цярпліва тлумачылі: «Нам не трэба дзяцей»? (Я. Сіпакоў).

4. Выступае як адзін з прыёмаў інтымізацыі маўлення пісьменніка. Паралельныя канструкцыі часта ўяўляюць сабой выказванні афарыстычнага характару, выступаючы вынікам жыццёвых назіранняў аўтара: *Чалавек, які не паважае і не любіць свой народ, не зможа паважаць і любіць іншы. Чалавеку, які не зразумее сябе ў цяжкім мінулым, нялёгка будзе і ў светлай будучыні* (Я. Сіпакоў). *Гаварыць з незнаёмым чалавекам, які разумее цябе, — асалода. Маўчаць з бліжнім чалавекам, які таксама разумее цябе, — яшчэ большая асалода* (Я. Сіпакоў). *Як не можа быць дзіцячага пісьменніка, які не разумее і не любіць дзяцей, так не можа быць настаўніка, які выбраў спецыяльнасць не па закліку душы* (В. Вітка).

5. Ужываецца ў якасці дадатковага сродку выражэння працяглага дзеяння, дзеяння, якое сістэматычна паўтараецца ці марудна набліжаецца да свайго лагічнага завяршэння: *Хвалібуд абняў ствол, павярнуўся тварам туды, дзе знікла сонца, і зашаптаў: «Дрэва, вярні мне Вока!» Але дрэва маўчала — не варушыўся ніводзін лісток. І сонца таксама не ўзыходзіла. Чалавек пабег да ракі, уклечыў перад ёю — зноў жа тварам на захад: «Рака, гукні назад Вока!» Але і рака маўчала: не булькацела вада, не шчоўкала рыба — мусіць, і вада, і рыба ў гэты час ўжо спалі. Тады ён кінуўся да каменя, з цяжкасцю знайшоў яго, разбудзіў і з надзеяй абняў абедзвюма рукамі яшчэ цёплыя бакі: «Камень, ускаці на неба Вока!» Аднак і камень маўчаў — камні ж увогуле тады яшчэ не гаварылі* (Я. Сіпакоў).

6. Садзейнічае аб'яднанню асобных частак выказвання ў кантэкстах з разгорнутымі характарыстыкамі фактаў, прадметаў, з'яў і г. д.:

Купала — гэта яшчэ непаўторны нацыянальны тэатр, дзе ёсць і «Паўлінка», і «Прымакі», і «Раскіданае гняздо».

Купала — гэта яшчэ своеасаблівая школа перакладу з яе цудоўнай вяршыняй — «Слова аб палку Ігаравым».

Купала — гэта яшчэ і сімвал дружбы народаў, і ўзор шчырай павагі і любові да ўсіх сумленных людзей Зямлі (Я. Сіпакоў).

7. Дапамагае параўнанню, паколькі на фоне аднатыпна аформленых выказванняў падабенства і адрозненні апісаных з'яў праяўляюцца больш яркава: *Якое дрэва, такі і клін, які бацька, такі і сын* (Прыказка). *Рукі набрудзіш — вадою адмыеш, душу забрудзіш — і мыла не паможа* (Прыказка).

8. Падкрэслівае супрацьлегласць, кантрастнасць з'яў, прадметаў, асоб: *Ты ведаеш, што сям'я — гэта канец кахання. Я ведаю, што сям'я — працяг кахання* (Я. Сіпакоў). *А вось мой сімвал — ясень. Сімвал жа тваёй поўначы — елка. Бачыш, якія мы розныя, якія*

ў нас розныя сімвалы. Твае лясы — яловыя, цёмныя. А мае — ясеневыя, светлыя (Я. Сіпакоў) і г. д.

Такім чынам, у сучаснай беларускай літаратурнай мове сінтаксічны паралелізм выступае як поліфункцыянальны стылістычны прыём, які садзейнічае экспрэсіўнаму выдзяленню тэкставых адрэзкаў, важных у семантыка-стылістычных адносінах, дапамагае паглыбіць значэнне асобных кампанентаў тэксту, надае выказваням эмацыянальнасць і вобразны характар.

Перыяд

П е р ы я д (ад грэч. *periodos* — кругазварот, абход) — сінтаксічная канструкцыя, якая выражае разгорнутую, цэласную думку і дзеліцца паўзай у сэнсава-інтанацыйных адносінах на дзве часткі: **п а в ы ш э н н е** (праатазіс), у якім, як правіла, пералічваецца шэраг аднародных адзінак і якое вымаўляецца з павышэннем голасу, і **і п а н і ж э н н е** (ападозіс), якое сэнсава, граматычна і інтанацыйна заключае першую частку і вымаўляецца з паніжэннем голасу: *Ад роднае зямлі, ад гоману бароў, ад казак вечароў, ад песень дудароў, ад светлых воблікаў закінутых дзяцей, ад шолаху начэй, ад тысячы ніцей, з якіх аснована і выткана жыццё і злучана быццё і небыццё, — збіраўся скарб, струменіўся няспынна, вясёлкавым ірдзеннем мне спяваў...* (Я. Колас).

Найбольш ярка ўласціва сці перыяду праяўляюцца ў вершаванай мове, для якой характэрны падзел на падпарадкаваныя рытму строфы з суразмернай колькасцю складоў, аднак ў праявічых творах перыяд таксама ўжываецца: *Каб вольны рос хлапчук, каб доўга дом стаяў, каб рэкі ішлі па сухавейных стэпах, каб лес жыты сцярог, каб яблык наліваў, — пазбавім свет ад атамных прышчэпак* (М. Лужанін). *Як захліпнуўся ад радасці жаўранак, славячы сонца вясновага дня, як на куп'і, на балотных выжарынах мякка хрумсціць пад нагамі сушняк; як па-над ярам пад ветравым подыхам вольха сухая рыпіць і рыпіць, як адвячоркам над соннымі водамі кнігаўка ўсё не дапросіцца ніць, — тры гады я не чуў* (Р. Барадулін).

У сінтаксічных адносінах перыяд можа адпавядаць:

простамаў сказу: *Толькі пішучы пра свой народ, толькі разумеючы свой народ, толькі падымаючы свой народ, толькі даючы яму слова і магчымасць выказацца, — можна стаць сапраўдным, патрэбным народу пісьменнікам* (Я. Сіпакоў). *Не спяшы, зіма, белым снегам крыць золата лістоў, водсветы зарніц, сцежкі на палях, нівы, курганы, маладую рунь, летуценні-сны, песню, што ў грудзях жаўруком звініць, — не спяшы, зіма, белым снегам крыць* (М. Танк);

складаназлучанаму сказу: *Вось толькі што прылеглі мы на полі, надужаўшыся з шчодрым ураджаем, надужаўшыся з сонцам, напацеў-*

шыся, наслухаўшыся рокату камбайнаў, напіўшыся зары світальнай і вячэрняй, — і сон адразу ўліўся хмельнай брагай ў натруджаныя рукі, находжаныя ногі, у песні недапетыя, недагарэлыя агні (М. Танк). Хтось гараваў аб золаце, багаціці, хтось аб сусветнай славе летуценіў, — і кліч аб тым, што памірае маці, да сына ў тлуме тым не даляцеў (К. Кірэенка);

складаназалежнаму сказу: *І людзі, што пшаніцу, жыта сеюць, і сонца, што палеткі саграе, і дождж, і вецер, што над полем вее, і аграном, што рана ўстае, і хлебпёк, і нават прадаўшчыца; камбайны, элеватары, млыны, і грузавік, што пад дажджом імчыцца, — ствараюць хлеб для нас усе яны* (П. Панчанка). *Хто быў як смелы сокал у грозныя гады, хто быў жыццю адданы ў смяротным іх агні, — той для людзей не стане інакшы ў дабрыві* (К. Кірэенка);

складанаму бяззлучнікаваму сказу: *Хаваюць без аркестраў, без вяноў, без ганаровай варты і прамоўцаў, без ордэнаў і гучных некралогаў, — у полі толькі гнуцца каласы* (С. Грахоўскі). *Ціша бароў партызанскіх, звонкая радасць крыніц, стужачкі рэчак бруістых, зелень узгоркаў прыветных — ведаю ўсё тут на памяць, дарага ўсё да драбніц!* (Н. Гілевіч);

складанаму сказу з рознымі відамі сувязі (складанаму камбінаванаму сказу): *Пасля тлумнага перанаселенага, па-сучаснаму імклівага — увесь у руху! — горада, дзе цябе можа таўхануць кожны, хто абганяе ці проста праходзіць міма, дзе каля вялізных універмагаў і універсамаў ніяк не размінуцца з сустрэчнымі людзьмі, дзе на перакрываваннях шырокіх вуліц нецярпліва чакаюць зялёнага святла цэлыя натоўпы пешаходаў, каб рынуцца хутчэй наперад, невялікі ваенны гардак сустрэў цішынёю, уразіў сваёй нязвычайнасцю — нібыта ён жыў у нейкіх двух вымярэннях адразу* (Я. Сіпакоў). *Працу жыцця нельга знішчыць аніякімі катаваннямі; калі ёсць пачатак, будзе і працяг, будуць біць струмені з-пад зямлі — будуць усё шырэй разлівацца і рэкі, будзе свяціць сонца, будуць нараджацца вольныя сэрцы — і ніколі не згасне чалавечае ішчасце на свеце* (К. Кірэенка).

У асобных выпадках кампаненты павышэння ў перыядзе могуць парцэлявацца, тады перыяд структурна адпавядае групе сказаў:

Ён прыгожы заўсёды, у любую часіну года.

І т а д ы, к а л і, прачнуўшыся ад зімовага сну, светла і ўсхвалявана гамоняць маладым лісцем дрэвы, а зялёна-смарагдавы колер зямлі, аблашчанай сінякрылым ветрам, радуе вока бяззмежнаю прагай жыцця.

І т а д ы, к а л і ў кожнай красцы на густатравых лугах клапатліва працуюць пчолы, калі набіраюцца лета і моцы нівы, гадуючы і спялячы каласы, калі кветкі, промні і птушыныя песні яднаюцца ў непаўторную мелодыю жыцця, якая запаўняе сабою ўсё: лугі, палі, лясы.

І т а д ы, к а л і прыкметна цішэе ў прасторах, калі на палях па-восеньску пахне ўжо свежаю саломаяю і новым зернем, калі пад на-

гамі шамаціць апалае лісце, а жоўты колер, палінаваны павуцінкамі бабінага лета, пануе ўжо там, дзе нядаўна было так шматколерна, гаманліва, весела.

І т а д ы, к а л і зямля робіцца белаю-белаю, калі мяцеліцы спяшаюцца як найхутчэй укрыць ад маразоў кожны парастак, калі прамяраюць у голым суччы птушыныя гнёзды на распранутых дрэвах.

У холад і ў спёку, у дождж і пасля дажджу, удзень і ўноч, з ветрам і без ветру, маладзіком і поўню, летам і зімою — ён заўсёды прыгожы, наш любы край (Я. Сіпакоў).

Па сваёй прыродзе перыяд характарызуецца прыналежнасцю да эмацыйна-экспрэсіўнага кніжнага маўлення. Дзякуючы своеасаблівай форме з яе дакладным, на першы погляд нават штучным размяшчэннем аднолькавых кампанентаў гэтая стылістычная фігура дае магчымасць перадаваць аўтарскую эmfатычную ўсхваляванасць, выяўляць неаб'якавыя адносіны, захапленне ці абурэнне і г. д.: *Вырошчваць у чалавеку дабрывню, прыгажосць, асуджаючы і выкрываючы зло, радуючыся, смеючыся, задумваючыся, плачучы, скрыгочучы зубамі, лашчачы вачыма, любуючыся, злуючыся, хвалюючыся, але абавязкова вырошчваць дабрывню, — што можа зраўняцца з гэтай звышзадачаю кожнага сапраўднага твора?! (Я. Сіпакоў).*

Інтанацыя перыядычнага маўлення надае выказванню ўрачысты дэкламацыйны рытм, што спрыяе ўжыванню перыядаў у промавах і публічных выступленнях: *Разам з многімі, каму патрэбен твой светлы талент, твая часамі лішняя пахмурнасць, нібыта нават без прычыны злосная, твая развага і мужнасць, што не любіць азірацца, твая маладая, непераможная, парой ажно дзіцячая — вось гэта добра! — усмешка, — разам з многімі хачу, дружа Пімен, і я — чалавек як-ніяк, а старэйшы за цябе на цэлых дзевятнаццаць дзён — сказаць не святочныя, а сяброўскія словы:*

Жыві, працуй і смейся! (Я. Брыль).

Уласцівая перыяду рытмічнасць, а часам і павольная музыкальнасць як вынік аднатыпнага афармлення кампанентаў можа ствараць лірычны, паэтычны настрой: *Для ўсіх, хто з вёскі, агульнае: як пахне дым асенніх пырнікавых вогнішчаў, у прыску якіх пляцца, па-свойму хвалююча духавітая, бульба; як пахне сырасцю адліжны, раскоўзаны нагамі снег, калі ты, стомлены, брыдзеш па ім са школы, адчуваючы яго сырасць, зябка і казытліва, прамоклымі нагамі; як пахнуць пляцёнкі цыбулі, што вісяць над табою на печы, дзе ты вось-вось салодка заснеш ад стомы, ад цёплай яды і ад шчасця, якое так жа добра цяпер, здалёк; як пахне агарод: укропам, макам, морквай, капустай, сланечнікам — усім, што ты ведаеш і на смак; як пахне гарачае сена — яшчэ над свежай, толькі ўчора ўранні аголенай пакошай, ужо ў валках ці ў копах, а то і на возе; як пахне першая ралля, калі ты — ужо не толькі свавольны, але на гэты час і ціха руплівы,*

паэтычна задуманы пастушок — удосыт прайдзеся на баразне не да канца адмытымі надоечы нагамі, а потым сядзеш на пругкія скібы і добра вымасціш сабе месца, каб пасядзець, пакуль ажно не стане знізу халодна; ну, і яшчэ, і яшчэ... (Я. Брыль).

У навелах, эсэ, крытычных артыкулах, лірычных замалёўках, дзённікавых запісах перыяд ужываецца для перадачы плыні свядомасці пісьменніка, успамінаў, роздуму аб перажытым: *І якая б сабе на вуліцы ні была непагадзь, і які б сабе дождж ні барабаніў у тваё цёмнае і заплаканае восеньскае акно, і які б у цябе ні быў паганы настрой, і хто б цябе ні пакрыўдзіў так, што, здаецца, ад абразы зневідзіш усю зямлю і ўсіх людзей на ёй, але ўсё роўна, як трывожна і радасна заб'ецца сэрца, калі ты пасля доўгай ростані са сваім пісьмовым сталом, зноў сядзеш за яго і ўзрадуешся, што навокал цябе, як і раней, — твае любімыя кнігі, пачатыя рукапісы, ручкі, алоўкі і іншыя зусім нязначныя дробязі, якія тут, пры рабоце, за якую ты з асаладаю бярэшся зноў, здаюцца такімі мілымі, патрэбнымі і важкімі...* (Я. Сіпакоў).

Такім чынам, перыяд як сродак экспрэсіўнага сінтаксісу, тыповы для сучаснай беларускай мовы, характарызуецца структурнай і функцыянальнай разнастайнасцю. Ён ужываецца ў творах рознага жанру і дазваляе падкрэсліваць эмацыянальнасць паведамлення, надаваць выказванню ўрачысты дэкламацыйны характар, перадаваць лірычны, паэтычны настрой сказанага.

Драбленне тэксту на міні-абзацы

Адным з прыёмаў актуалізацыі вобразнасці і эмацыянальнасці паведамлення ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выступае выкарыстанне экспрэсіўна-стылістычнага прынцыпу падзелу тэкстаў на абзацы. Дзяленне звышфразавага адзінства (ЗФА) на невялікія па аб'ёме сказы-абзацы і абзацаванне асобных сказаў у ЗФА адносіцца да сінтаксічных фігур, заснаваных на парушэнні звычайнага размяшчэння элементаў паведамлення, якія набываюць экспрэсіўнасць дзякуючы так званаму пазіцыйнаму акцэнтаванню.

Выкарыстанне экспрэсіўна-стылістычнага прынцыпу падзелу тэкстаў на абзацы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове садзейнічае рэалізацыі розных стылістычных задач.

1. Падкрэслівае эмацыянальны характар паведамлення: кароткія і звышкароткія абзацы фарміруюць агульную танальнасць выкладу, выяўляючы эмацыянальнае ўзрушэнне аўтара, настрой апавядальніка:

Шмат хто насіў у сабе Беларусь, нібы кантрабанду, якую не маглі выявіць ніякія мытні, ніякія пагранічнікі.

Шмат хто панёс у сабе Беларусь, як той манах кокан шоўкапраду ў посаху, каб на чужыне прыжылося наша крывіцкае слова.

Шмат хто нёс Беларусь пад сэрцам, каб нараджаліся на далёкіх мацерыках Данчыкі, звінелі там жаўрукамі крывіцкія песні.

Дзякуй вам усім, хто шчадзіў у сваім сэрцы ўсё крывіцкае, усё нашае, роднае. Паклон вам, што не зракліся свайго, што засталіся крывічамі, беларусамі! (Р. Барадулін).

2. Драбленне ЗФА на монакампанентныя абзацы дазваляе падкрэсліць, выдзеліць кожную думку і надаць разважанню аўтара філасофскае гучанне:

Хто ж ты ёсць, чалавек?

Як з'явіўся і для чаго існуеш?

Ты ўпрыгожанне зямлі ці, наадварот, — яе ганьба і цвіль?

Маленькі ў макракосмасе і вялізны ў мікракосмасе?

Тут ты не ўмяшчаешся ні ў адну з ячэй, а там ніводная ячэя не заўважае цябе — ат, нейкая пылінка.

Ты ўвесь з супярэчнасцей і нечаканасцей.

Ты пішаеш кнігі, і ты ж паліш іх потым на кастрах.

Ты паказваеш сябе разумным і робіш тое, што могуць зрабіць толькі дурні.

Ты нараджаеш чалавека — свой працяг, і ты ж знішчаеш гэтага чалавека — нібыта хочаш, каб працягу гэтага не было.

Дык хто ж ты ёсць, чалавек? (Я. Сіпакоў).

Абзацавы комплекс, які афармляе аўтарскія разважанні, надае кантэксту суб'ектыўную танальнасць. Стылістыка аўтара ў такім выпадку прагназуе эстэтычны эфект, накіраваны на эмацыянальны водгук чытача і на ўважлівае прачытанне кантэксту.

3. Дробнае абзацавае члянэнне, якое ўзмацняе ўздзеянне мастацкай формы на ўспрыманне, рэзка выдзяляючы кожны са сказаў, можа выступаць як прыём інтымізацыі маўлення, які надае выкладанню афарыстычны характар:

Добра закурыць пад абрываам цясніны. І гутарыць «о временах грядущих...»

Добра гайдацца, учаніўшыся за пругкае голле бука.

Добра знайсці сцюдзёную крыніцу і прыкленчыць каля яе гаваркой вады.

Добра ўспомніць, што ўчора ты стаяў на носе імклівага кацера і — паміж ціхім і спакойным морам — адчуваў сябе вольным, як чайка (Я. Брыль).

Паўзы, што ўзнікаюць паміж абзацамі, падкрэсліваюць сцішнанасць, засяроджанасць апавядальніка. Экспрэсіўна-семантычны падзел дае магчымасць аўтару схіліць чытача на бок сваіх поглядаў і ацэнак, якія ўзніклі ў выніку яго жыццёвых назіранняў.

4. Ампліфікацыя малых абзацаў — сродак, які дазваляе падкрэсліць лірычны характар кантэксту:

Яшчэ і яшчэ ўспомніца, загаворыць простымі, непрыдуманымі — і толькі шчырымі — словамі перажытае, убачанае, незабыўнае, непрыдумананае.

Будзе і пра даўняе поле на вугалі ў горне маленькай вясковай кузні.

І пра тое поле, якому стагоддзі засцілі, якое тушылі, якому гнюсілі чужыныцы.

І пра поле Кастусёва і Францішкава, пра поле Купалава і Коласава.

І пра тое вялікае, усемагутнае — дзеля чалавечнасці, чалавецтва, Чалавека (Ф. Янкоўскі).

5. У маўленні персанажаў ланцужкі сказаў-абзацаў дазваляюць актуалізаваць усвядомлены характар мысленага працэсу: яны падкрэсліваюць, што думкі не спантанна ўзнікаюць у свядомасці, а з'яўляюцца вынікам унутранага пошуку адказаў на пастаўленыя пытанні. Ампліфікацыя сказаў-абзацаў — сродак увядзення ў паведамленне суб'ектыўнай танальнасці, дзякуючы якой у чытача ўзнікае ўражанне рэальнасці персанажа:

Куды ісці? Навошта ісці?

Усё тое, што наперадзе, калі чалавек ідзе, абавязкова застанецца заду.

Дык што, тады, выходзіць, зусім не трэба нікуды ісці?

Хто яго ведае! А раптам тое, што страціў, знойдзеш якраз наперадзе...

Ён [Незнаёмы] зноў задумаўся пра рух, пра сэнс руху, у якім жадаў разабрацца... (Я. Сіпакоў).

Думкі, цяжкія і распачныя, не расейвалі адчай, а, наадварот, узмацнялі яго.

Вока [сонца] знікла назаўсёды, ці вернецца яно зноў?

Хто паможа яму [Хвілібуду] і хто зацепліць хоць якую надзею?

Нехта ж павінен яму дапамагчы! (Я. Сіпакоў)

6. Ланцужок аднаасказавых абзацаў можа ствараць уражанне паступовага перамяшчэння ўвагі апавядальніка з аднаго дзеяння на другое, эфект запаволенай змены «кадраў»:

Саўка іграў хуткую польку. У хаце нічога не змянілася.

Як да гэтага, узяўшыся адзінаю рукою за рамень, у крузе скакаў Гарлач — толькі цяпер ужо ён, праўда, кружыўся больш хутка: а як жа, полька не вальс!

Весела прыступкаў абцасамі лётчык — нібыта яны з Паўлінаю Раманаўнаю і не выходзілі з круга.

Таксама хораша скакалі Мікітаў Толік і Ляся.

Усё кружыла Кольку ў адзін бок Цэшкава Дуня. Усё сядзеў у Шаўковіхі на каленях Дунін Міколка.

Усё яшчэ, напраўляючы завязаны палец, злаваўся на Мікіцёнка Гаціла, а хлопцы абгаворвалі тых, хто скача.

Мірна, як і раней, гаварылі ў сенцах Мікіта з Дзямідзькам.

Толькі зараз ужо ў крузе не хапала маладых. Падумалася, як бы мільгаў, нібы белае крыло цішыні, у гэткім хуткім танцы Люсьчын вэлюм! У крузе якраз не хапала іхняга вясёлага смеху... (Я. Сіпакоў).

Выдзяленне кожнага сказа ў асобны абзац фіксуе паступовы пераход ад адной сцэны да другой, засяроджвае чытацкую ўвагу, напружвае яе.

7. Міні-абзацы могуць падкрэсліваць рэзкую змену дзеянняў, ствараць дынамічны малюнак, умацняць ілюзію хуткай змены «кадраў»:

Паранены мамант, якога злавала, раздражняла, непакоіла гэтая рана, вельмі жвава, што нязвыкла для такой гары, наварнуўся да Хуткіх Ног...

І вось тады лавец выразна зразумеў, што не паспее ўцячы.

І тады маланкава кінуўся да мамантавай нагі і вяроўкай з краніўных валокнаў прывязаўся да яе.

І тады крамянёвым нажом распароў яму жывот.

І тады, калі вяроўка парвалася, спінаю ўпаў велікану пад ногі (Я. Сіпакоў).

8. Сказ можа выносіцца ў асобны абзац з мэтай выдзеліць падзеі, прадметы буйным планам, паказаць, што яны нясуць значную сэнсавую нагрузку:

Сотні тысяч людзей знішчылі сучасныя людзеда, зграі шалёнага фюрэра! Колькі матак страцілі сваіх сыноў і дачок, колькі дзяцей засталася сіротамі! Сам таго не заўважаючы, Аляксей у гэту хвіліну зірнуў на сваё гора інакш, чым раней. Ён нібы адчуў не толькі сваё гора, а і гора ўсяго народа.

Я к о е я н о в я л і к а е, г э т а г о р а! Г о р а н а р о д а!.. (І. Мележ).

9. Паведамленне можа выдзяляцца ў самастойны абзац, каб падкрэсліць нечаканасць ці значнасць дзеяння. Звычайна гэта разлічана на тое, каб здзівіць чытача новай інфармацыяй:

Якія людзі гасцявалі ў Друцку, якія нечаканыя падзеі адбываліся тут! Якраз тут, у Друцку, князь Вітаўт каралю Ягайлу жонку сватаў.

Яны, едучы са Смаленска, адкуль выгналі князёў Юрыя Святаслававіча і Алега Разанскага, сваіх людзей «уцвярдзішы і ўмацаваўшы», заехалі ў Друцк да князя Сямёна Дзмітравіча. На абедзе ў князя яны ўбачылі дзвюх яго пляменніц — Васілісу Бялуху і Соф'ю. Ягайлу спадабаліся дзяўчаты, і ён напрасіў малодшую, Соф'ю, за сябе замуж...

Б ы л о т а д ы к а р а л ю Я г а й л у с е м д з е с я т г а д о ў (Я. Сіпакоў).

10. Сказ-тэзіс можа выносіцца ў асобны абзац, пачынаючы думку, якая будзе развівацца ў далейшым. Гэта надае большую выразнасць той мікратэме, якая ім зададзена:

Любіць сваю Радзіму ў светлыя і радасныя дні высакародна.

Але яшчэ больш высакародна любіць радзіму тады, калі ёй цяжка, калі гэтая любоў небяспечная.

Андрэ Пампур, славуты латыш, як і пакліканы ім з самога народа вялікі і роўны Богу Лачплесіс, любіў Латвію менавіта тады, калі ёй было цяжка, калі нават падпісвацца, прызнавацца латышом было падзвігам. Час быў такі — уніжаўся народ, уніжалася яго мова: вераломныя «асветнікі» сцвярджалі, што «латышская мова не паднімецца вышэй становішча сялянскай мовы» (Я. Сіпакоў) і г. д.

Такім чынам, драбленне праязічнай страфы на кароткія (часта монакампанентныя) абзацы — адзін са сродкаў экспрэсіўнага сінтаксісу ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, які выяўляе эмацыянальны настрой аўтара-апавядальніка ці герояў мастацкага твора, дапамагае перадаць плынь думак персанажаў, дынамізаваць ці, наадварот, запаволіць падзейны план, надаць кантэксту філасофска-аналітычны характар, падкрэсліць істотныя элементы паведання.

СПОСАБЫ ПЕРАДАЧЫ ЧУЖАСЛОЎЯ

Агульная характарыстыка

У літаратурнай мове, пераважна ў мастацкім і публіцыстычным стылях, з большай або меншай дакладнасцю перадаецца чужая мова. Дакладнасць перадачы выбіраецца аўтарам у залежнасці ад сэнсавых і стылістычных мэт. Чужое выказванне можа перадавацца ў выглядзе простага, ускоснага і няўласна-простага мовы. Пры перадачы чужаслоўя ў выглядзе простага мовы найбольш дакладна захоўваюцца яго сэнсавыя і граматычныя прыметы. У сказах з ускоснай мовай чужое выказванне перадаецца прыблізна, яго граматычныя прыметы мяняюцца. У няўласна-простага мове змест чужога выказвання перадаецца дакладна, але змяняюцца яго граматычныя прыметы.

Простая мова

Простая мова — гэта чужое выказванне, перададзенае кім-небудзь даслоўна, з захаваннем не толькі зместу, але і формы, лексічных, граматычных, стылістычных асаблівасцей: *«Дзень добры! — голасна выгукнуў Заранік, і ўсе азірнуліся, замаўчаўшы. — Рады вас бачыць»* (Т. Хадкевіч). *«А мне дык што да гэтага?» — думаў Алесь, праганяючы гэтым здаровым пачуццём нейкую жаласць* (Я. Брыль). У простага мове часта ўжываюцца пыталыя, пабуджальныя і клічныя сказы, звароткі, выклічнікі, мадалыныя словы, словы-сказы, няпоўныя сказы.

Простая мова можа мець форму рэплікі, дыялога, маналога і палілога. Пры дыялагічнага форме перадаецца гутарка дзвюх або некалькіх асоб. Кароткае выказванне, якое належыць той ці іншай асобе, называецца рэплікай. У склад рэплікі звычайна ўваходзяць адзін або некалькі сказаў рознай будовы: *«Ці не было тут калі возера?» — думаў Сіёнка* (Я. Колас). *«Добры дзень вам, дзяўчаткі, — сказала мама. — Хоць я вас і першы раз бачу, але ўжо люблю вас за тое, што вы дружыце з маёй Насцечкай»* (К. Чорны). Дыялогу звычайна папярэднічае аўтарская мова, якая паказвае на абставіны, пры якіх адбываецца дыялог, называе і характарызуе асоб, што ўдзельнічаюць у дыялогу. Аўтарская мова можа стаяць перад простага мовай, у сярэдзіне яе, або пасля простага мовы: *Мачыха нядоўга маўчала, як бы між іншым наведзіла: «Васіля забралі...»* (І. Мележ). *І трэба*

было бачыць Андрэя Макаравіча ў тую хвіліну, калі ён падняўся на ганак, зазваніў у званок і сказаў:

— *«Дзень добры, дзеці! Віншую вас з пачаткам новага навучальнага года! (Б. Сачанка). «У мяне галава баліць...» — варухнуў плячом старэйшы ўнук і ўкінуў у рот некалькі ягадзін (А. Кулакоўскі). Даволі часта простая мова ў дыялогу перамяжоўваецца з аўтарскай, якая паказвае, каму належыць канкрэтная рэпліка, дае дадатковую характарыстыку маўленню: «*Мицкевіч, зайдзіце да мяне, — сказаў аднойчы Фядот Андрэвіч. — Ёсць у мяне для вас цікавая кніга*» (С. Александровіч). *Усе жыхары вёскі прывыклі да буслоў. І калі вясной яны затрымліваліся ў дарозе, можна было чуць:**

— *Штосьці буслоў няма.*

— *Прыляцяць, — сцвярджалі старажылы вёскі (М. Ваданосаў).*

Пры такой перадачы чужога маўлення аўтарская і простая мова кожнай асобы складаюць сінтаксічную канструкцыю, у якой паміж часткамі ўстанаўліваюцца адносіны, як паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа. Простая мова ў адносінах да слоў аўтара выступае як незалежны кантэкст і аб'ядноўваецца з імі толькі сэнсава і інтанацыйна. У складзе такіх жа канструкцый перадаецца мова адной асобы (маналагічная): *Не прывітаўшыся, ён адчыніў свой кабінет і, кінуўшы галавою ў бок дзвярэй, спакойна сказаў:*

— *Ступайце за мною (Я. Колас).*

Выказванні, якія належаць тром і больш асобам, што прымаюць удзел у размове, называюцца палілогам. Асобныя рэплікі палілога маюць такую ж форму, што і рэплікі дыялога:

— *Добрага дня, сейбіты! — пачуўся голас брыгадзіра Адама Лунача.*

— *Добрага дня і вам, — адказала на прывітанне Васіліна.*

— *Ну, як сеецца? — запытаў Адам Лунач.*

— *От бачыш, — сказаў Яўхім, — канчаем загончык. Глеба, скажы я табе, як пух, каб толькі дожджык у час, дык збажына пойдзе ўгару... (Т. Хадкевіч).*

Аўтарская мова ў складзе канструкцый з простаай мовай уводзіць чужое выказванне, дзеля чаго выкарыстоўваюцца дзеясловы, да якіх адносіцца простая мова. Часцей за ўсё ў аўтарскай мове ўжываюцца дзеясловы маўлення і думкі: *казаць, гаварыць, апавядаць, расказваць, думаць, разважаць* і г. д.; дзеясловы, якія паказваюць на асаблівасці маўлення або характарызуюць яго агульны змест: *адказваць, загаварыць, дадаць, пачаць, працягваць, паўтарыць, закончыць, напракнуць, растлумачыць, папытацца* і г. д. У функцыі дзеясловаў маўлення і думкі, ад якіх залежыць простая мова, могуць ужывацца словы, што абазначаюць эмоцыі, пачуцці, унутраны стан таго, каму належыць простая мова: *абрадавацца, засаромецца, здзівіцца, накрыўдзіцца, раззлавацца* і г. д., а таксама словы, што

абазначаюць міміку, жэсты, рухі, паказваюць на дзеянні таго, каму належыць простая мова: *усміхнуцца, засмяяцца, уздыхнуць, заплакаць, скрывіцца* і г. д.

У аўтарскай мове словы, што ўводзяць простую мову, могуць адсутнічаць. На прыналежнасць яе пэўнай асобе можа паказаць змест усёй аўтарскай мовы або чужога выказвання: *Спакойны, велічны бландзін узяў з пільмовага прыбора аловак, напрасіў у Алеся анкету, якую той трымаў яшчэ ўсё аберуч*.

— *Як, вы казалі, яго сапраўдныя дадзеныя?* (Я. Брыль). *Укалола, балюча ўкалола ў самае сэрца, калі Іван успомніў Апанаса Харчэню. «Сапраўды... Я ж ні разу пасля таго так і не сустрэўся, не пагаварыў з ім», — упікнуў самога сябе Іван* (Б. Сачанка).

У пільмовай мове канструкцыі з простаю мовай маюць пэўнае пунктуацыйнае афармленне, якое залежыць ад месца простаю мовы. Пры афармленні сказаў з простаю мовай выкарыстоўваюцца двукроп'е, двукоссе і працяжнік. Выбар патрэбнага знака залежыць ад размяшчэння простаю мовы. Звычайна простая мова выдзяляецца двукоссем і працяжнікам, якія аддзяляюць яе ад аўтарскай мовы. Калі словы аўтара і простая мова пішуцца ў адзін радок, то простая мова бярэцца ў двукоссе: *«А дзе Дзіма?» — запытаўся хлопчык, зайшоўшы ў хату* (М. Гамолка). *«А ну падхвані!» — крыкнуў ён [Каламіец], ствiнiўшы матор, і яго басiсты голас над цiхай ракой прагучаў дабрадушнай камандай* (В. Быкаў). Калі некалькі рэплік запісваюцца ў радок без указання, каму яны належаць, то паміж імі ставіцца працяжнік і кожная з іх бярэцца ў двукоссе: *«Вы яшчэ не былі ў свайёй школе?» — «Не, не была. І не ведаю, якая яна там. А вы ўжо даўно тут?» — «А ўжо зараз два месяцы будзе»* (Я. Колас). У выпадку, калі пасля папярэдняй рэплікі ідуць словы аўтара, то перад наступнай рэплікай працяжнік не ставіцца: *Нарэшце адчыняюцца дзверы, недзе брэша сабака, уваходжу. Перада мной хлопчык з лямпай у руках. «Ты што тут робіш?» — пытаюся. «Нічога, — кажа. — Чыстапісанне пішу»* (В. Быкаў). У мастацкай літаратуры простая мова можа пачынацца з абзаца, тады перад ёй ставіцца працяжнік: *Васіль ужо гатоў быў зноў накрыўдзіцца, але Ганна добразычліва, шыра прасіць:*

— *Скажы што-небудзь!..* (І. Мележ).

Рэплікі ў дыялогу дзвюх і больш асоб запісваюцца з чырвонага радка і з працяжнікам перад кожнай рэплікай:

— *Ты на вёсцы вольна ходзіш?*

— *Хаджу, як і хадзіў. А што?*

— *Нічога, нікога не баішся?*

— *Я не злодзей, не забойца. Чаго ж мне баяцца?* (Б. Сачанка).

Простая мова шырока выкарыстоўваецца ў размоўным стылі, а таксама ў мове мастацкай літаратуры, дзе яна выступае як адзін з важных сродкаў характарыстыкі персанажаў.

Ускосная мова

Чужое выказванне, якое перадаецца не даслоўна, з парушэннем пэўных яе асаблівасцей, называецца ўскоснай мовай. Адметнай рысай ускоснай мовы з'яўляецца тое, што змешчанае ў ёй чужое выказванне падаецца ад імя апавядальніка, а не таго, каму яно належыць. У такіх выпадках перадаецца толькі асноўны змест чужога выказвання, а яго лексічныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці могуць не захоўвацца. Звычайна такія канструкцыі афармляюцца як складаназалежныя сказы, у якіх паміж галоўнай і даданай часткамі ўстанаўліваюцца аб'ектныя адносіны. Галоўная частка такіх сказаў адпавядае аўтарскай мове, а даданая — чужому выказванню. Сродкам сувязі паміж часткамі выступаюць падпарадкавальныя злучнікі *каб, што, ці* і злучальныя словы *дзе, калі, хто, як* і іншыя: *Тады Рэй устаў з-за парты і голасна заявіў, ш т о балоту, якое называлася Багінскі Мох, дзесяць тысяч гадоў* (І. Навуменка). *Павярнуўшыся да дзяўчат, Васіліна загадала, к а б ішлі спаць: заўтра рана на работу* (Т. Хадкевіч). Для канструкцый з ускоснай мовай не ўласціва ўжыванне звароткаў, выклічнікаў, часціц, мадальных і пабочных слоў, іншых эмацыянальна-экспрэсіўных сродкаў. У выніку ўскосная мова не мае такой выразнай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, як простая мова.

Пры ўскоснай мове заўсёды ёсць словы аўтара. Словы аўтара і простая мова — гэта састаўныя часткі складаназалежнага сказа: у ролі галоўнай часткі выступаюць словы аўтара, у ролі даданай — ускосная мова. Пры гэтым даданая частка, як правіла, размяшчаецца пасля галоўнай часткі. Даданая частка — чужое выказванне — залежыць ад дзеясловаў галоўнай часткі, якія маюць часцей за ўсё значэнне маўлення і думкі: *думаць, гаварыць, сказаць, спытаць, адказаць, крычаць* і іншыя: *Ён тады запытаўся, чаму яна не спіць, — яна нічога не сказала, уздыхнула толькі і ўсё глядзела ў гарод* (І. Пташнікаў). *Міхалка думае, што яму рабіць далей* (З. Бядуля).

Даданыя састаўныя часткі, у форме якіх рэалізуецца ўскосная мова, могуць быць дапаўняльнымі, дзейнікавымі і азначальнымі. Даданая дапаўняльная частка адносіцца да выказніка галоўнай часткі, выражанага дзеясловамі маўлення і думкі: *Сын загадаў Сілівону, каб ён не адлучаўся ад парома на выпадак якой патрэбы* (М. Лынькоў). Даданая дзейнікавая частка адносіцца да выказніка галоўнай часткі, які выражаны дзеясловам маўлення і думкі, але пры ім няма дзейніка: *Аднекуль пачулася, што пара канчаць працу* (Х. Шынклер). Даданая азначальная частка адносіцца да дзейніка або дапаўнення галоўнай часткі, якія выражаны назоўнікам са значэннем маўлення і думкі: *Раніцою перадалі загад, каб хутчэй перагналі жывёлу на*

другі бераг ракі (М. Лынькоў). Я думаю, што я так многа зраблю добрага, цудоўнага, зраблю напэўна!.. (Я. Колас). У некаторых выпадках даданая частка, у якой перадаецца чужое выказванне, можа адносіцца да назоўніка галоўнай часткі. Тады ў складаназалежным сказе паміж часткамі ўстанаўліваюцца атрыбутыўныя адносіны: Давалася яшчэ парада, каб бацька не прадаваў цяляці ад чорнай каровы, а каб гадаваў (К. Чорны).

Ускосная мова часта выкарыстоўваецца ў размоўным стылі і мастацкай літаратуры як сродак аўтарскай характарыстыкі персанажаў, іх паводзін і г. д.

Няўласна-простая мова

Няўласна-простая (няўласна-прамая) мова — такі спосаб перадачы чужаслоўя, пры якім асноўныя лексічныя, фразеалагічныя, сінтаксічныя сродкі чужога выказвання захоўваюцца, а граматычныя паказчыкі (асабовыя займеннікі і дзеясловы) змяняюцца. Гэта «ўнутранае» маўленне: *Яшчэ задоўга да спынення пезда пачуцці і думкі Лабановіча мімаволі скіраваліся да гэтай станцыі. Як жа яно будзе? Збяруцца ці не збяруцца хлопцы?.. (Я. Колас). Лабановіч прайшоў адну будку і другую, мінуў ужо і пераезд каля свайго сяла, але дзяўчыны нідзе не спаткаў. Ці не пайшла яна на раз'езд, сабраўшыся куды-небудзь паехаць? А можа яна зусім не тутэйшая і больш ніколі не з'явіцца тут? Але ў яго душы на доўга застанецца гэты прыгожы вобраз дзявочае красы. Лабановічу стала чагось шкада, як бы ад яго нешта адарвалася і знікла (Я. Колас). Як відаць, няўласна-простая мова тут з'яўляецца ўнутранай, нявыказанай мовай персанажа.*

Паказчыкам чужаслоўя пры няўласна-простай мове з'яўляецца змест і ўнутраная структура самога чужога выказвання, што абумоўлівае разнастайнасць сувязей аўтарскай мовы і чужаслоўя, выражанага няўласна-простай мовай, а таксама прамой і няўласна-простай мовай, што ўжываецца ў адным кантэксце. Так, аўтарская мова можа ўводзіць няўласна-простую пры дапамозе дзеясловаў маўлення і думкі, і паміж аўтарскай і няўласна-простай мовай ўстанаўліваюцца такія адносіны, як і ў канструкцыях з прамой мовай: *Вержбаловіч рэдка ўлазіў у такія гутаркі, а калі і ўлазіў, то больш для таго, каб сказаць сваё: вайна вайной, а вунь яшчэ бульба не ўся пасеяна, ды і сады трэба было падмаладзіць, гэтыя фінскія маразы палову дрэў прарэдзілі (А. Кудравец). Як і ў сказах з прамой мовай, дзеясловы маўлення і думкі могуць адсутнічаць, а няўласна-простую мову могуць ўводзіць дзеясловы, якія паказваюць на характар маўлення або сітуацыю, пры якой адбываецца маўленне: *Прымачак усміхнуў-**

ся: вась будзе гэты рэдактар яшчэ чакаць у чарзе кватэру, а ён перабраўца ў свой дом, будзе ездзіць, як рэдактар, на службовай машыне і прысутнічаць на гэтакіх жа самых бюро (А. Жук).

Няўласна-простая мова звычайна рэалізуецца ў форме самастойных сказаў або іх аналагаў, якія ўводзяцца ў кантэкст без слоў аўтара. Сказы, што размешчаны перад і пасля гэтай мовы ў кантэксце, паказваюць на розныя абставіны і падзеі, якія выклікаюць чужую мову ці суправаджаюць яе: *Яна зноў прыкусіла губу, перастала нават і думаць. Не, яна не заплача, на злосць!..* (Я. Брыль). *Раптам наперадзе Каця ўгледзела нейкіх людзей на рэйках. Калі яна падышла бліжэй, аказалася, што гэта трое хлапчукоў. Адкуль яны тут узяліся?.. Напэўна, падумала Каця, прыбеглі з суседняй вёскі, з тае самае, куды Слаўка ходзіць у школу. Мажліва, ён нават вучыцца разам з імі. Хаця не, яны меншыя за яго, проста падшыванцы. Але што гэта яны робяць?.. Паклалі штосьці на рэйку і спрачаюцца...* (Я. Васілёнак).

Няўласна-простая мова з'яўляецца важным стылістычным сродкам: яна дае магчымасць перадаваць чужое маўленне і думкі з пункту гледжання аўтара або апавядальніка, ацэньваць іх, спалучаючы чужое выказванне з аўтарскай мовай: *І Ляксандра можа ўпершыню па-сапраўднаму адчуў нявыгаднасць сітуацыі, у якую яго ставіла параненая нага. Была б яна здаровая, ён бы па-іншаму пагаварыў з гэтым Стасем. І Маня... Якая твая сабачая справа, да каго я хаджу. Бачыш, ён дазволіў: «Падабаецца, дык і хадзі на здароўе...»* (А. Кудравец).

Няўласна-простая мова шырока выкарыстоўваецца ў мове мастацкай літаратуры як асобы стылістычны прыём унутранай характарыстыкі персанажаў.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Уводзіны (В. П. Русак).....	5
СЛОВАЗЛУЧЭННЕ (А. Я. Міхневіч, Т. Р. Рамза)	7
Нарматыўныя аспекты сінтаксісу словазлучэнняў	7
Нарматыўныя аспекты ўтварэння простых падпарадкавальных словазлучэнняў	11
Бінарнасць словазлучэння.....	11
Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні.....	11
Фармальна-граматычная спалучальнасць слоў.....	12
Марфалагічныя асаблівасці слоў	14
Семантыка-сінтаксічная спалучальнасць слоў.....	14
Словаўтваральныя асаблівасці слоў у словазлучэнні.....	15
Віды падпарадкавальнай сувязі слоў.....	16
Розніца паміж слабым кіраваннем і іменным прымыканнем.....	18
Сродкі падпарадкавання слоў.....	19
Парадак слоў у словазлучэнні	20
Наяўнасць сінонімаў для словазлучэння	20
Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні.....	21
Неадназначнасць (аманімічнасць) словазлучэнняў	23
Парадыгматыка словазлучэнняў.....	24
Нарматыўныя аспекты ўтварэння складаных падпарадкавальных словазлучэнняў.....	24
Спосабы пабудовы складаных словазлучэнняў.....	25
Сінтаксічная чляннасць складаных словазлучэнняў.....	26
Бінарнасць складаных словазлучэнняў.....	26
Сінтаксічныя сувязі ў складаных словазлучэннях	27
Парадак слоў у складаных словазлучэннях	27
Сінанімія складаных словазлучэнняў.....	27
Аманімія складаных словазлучэнняў.....	28
Нарматыўныя аспекты ўжывання простых і складаных падпарадкавальных словазлучэнняў у сказе	28
Сінтаксічныя працэсы ў сказе (тэксце).....	28
Даўжыня словазлучэнняў.....	35
Стылістычныя ўласцівасці словазлучэнняў і іх ужывальнасць	35
Нарматыўна-сэнсавае ацэнка словазлучэнняў	36
СКАЗ (В. П. Русак).....	38
Тыпы сказаў паводле мэты паведамлення і інтанацыйнага афармлення	40
Апавядальныя сказы.....	40
Пытальныя сказы.....	40
Пабуджальныя сказы	42
Клічныя сказы.....	43
Тыпы сказаў паводле адносін зместу выказвання да рэчаіснасці	44
Тыпы сказаў па структуры	45

Просты сказ	47
Агульная характарыстыка.....	47
Галоўныя члены сказа.....	49
Дзейнік. Спосабы выражэння дзейніка.....	50
Выказнік. Спосабы выражэння выказніка.....	52
Каардынацыя выказніка з дзейнікам.....	57
Даданыя члены сказа.....	65
Сінкрэтычныя члены сказа.....	69
Дэтэрмініруючыя члены сказа.....	70
Парадак слоў і актуальнае чляненне.....	71
Ускладненне выказвання, пабудаванага на падставе простага сказа.....	73
Аднасастаўныя сказы.....	81
Агульная характарыстыка.....	81
Пэўна-асабовыя сказы.....	83
Няпэўна-асабовыя сказы.....	84
Абагульнена-асабовыя сказы.....	86
Безасабовыя сказы.....	87
Інфінітыўныя сказы.....	93
Намінатыўныя сказы.....	95
Канструкцыі, якія прымыкаюць да намінатыўных сказаў.....	100
Вакатыўныя сказы.....	100
Генітыўныя сказы.....	103
Нячленныя сказы.....	104
Няпоўныя сказы.....	105
Эліптычныя сказы (<i>Н. У. Чайка</i>).....	105
Складаны сказ (<i>І. Л. Бурак</i>).....	116
Агульная характарыстыка.....	116
Складаназлучаныя сказы.....	120
Агульная характарыстыка.....	120
Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі часткамі.....	121
Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі.....	125
Складаназлучаныя сказы з пералічальна-размеркавальнымі часткамі.....	131
Складаназлучаныя сказы з далучальнымі часткамі.....	133
Складаназлучаныя сказы з рознымі часткамі.....	139
Складаназалежныя сказы.....	139
Агульная характарыстыка.....	139
Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі часткамі.....	143
Складаназалежныя сказы з даданымі выказнікавымі часткамі.....	145
Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі.....	146
Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі.....	148
Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі часу.....	149
Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі месца.....	151
Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі прычыны.....	152
Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі мэты.....	154
Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі ўмовы.....	155
Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі часткамі.....	157
Складаназалежныя сказы з даданымі выніковымі часткамі.....	158
Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі меры і ступені.....	159
Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі спосабу дзеяння.....	160
Складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі часткамі.....	161
Складаназалежныя сказы з даданымі далучальнымі часткамі.....	163
Складаназалежныя сказы ўскладненай будовы (<i>Т. Я. Шэмет</i>).....	165
Бяззлучнікавыя складаныя сказы (<i>І. Л. Бурак</i>).....	187

Агульная характарыстыка	187
Бяззлучнікавыя складаныя сказы са спалучальнымі (пералічальнымі) часткамі	189
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі	191
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дзейнікавымі часткамі	192
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з выказнікавымі часткамі	193
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з азначальнымі часткамі	193
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дапаўняльнымі часткамі	194
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з акалічнаснымі часткамі	195
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі часткамі	197
Бяззлучнікавыя складаныя сказы з рознымі часткамі	200
Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі (камбінаваныя складаныя сказы) ...	200
Агульная характарыстыка	200
Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі	201
ЭКСПРЭСІЎНЫ СІНТАКСІС (В. У. Русак)	204
Парцэляцыя	207
Сегментацыя	212
Парантэза	215
Сінтаксічны паралелізм	220
Перыяд	224
Драбленне тэксту на міні-абзацы	227
СПАСАБЫ ПЕРАДАЧЫ ЧУЖАСЛОЎЯ (В. П. Русак)	232
Простая мова	232
Ускосная мова	235
Няўласна-простая мова	236

Даведчае выданне

КАРОТКАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У дзвюх частках

Частка 2

Сінтаксіс

Рэдактар *І. А. Старасціна*
 Мастацкі рэдактар *Т. Дз. Царова*
 Тэхнічны рэдактар *Ю. А. Дашкевіч*
 Камп'ютэрная вёрстка *О. А. Таўстая*

Падпісана да друку 03.09.2009. Фармат 60×90 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 15,0. Ум. фарб.-адб. 15,5. Ул.-выд. арк. 15,7. Тыраж 1000 экз. Заказ 2757.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская навука».
 ЛІ № 02330/0494405 ад 27.03.2009. Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, г. Мінск.

Філіял № 1 АТТ «Чырвоная зорка». ЛП № 02330/0494160 ад 03.04.2009.
 Вул. Савецкая, 80, 225409, г. Баранавічы.

ISBN 978-985-08-1089-2

9 789850 181089 2

БЕЛАРУСКАЯ
НАВУКА

КАПРОТОЛ
МАТЭМАТЫКА
І ФІЗИКА
У ПЕРШЫМ
КЛАСЕ

СЯДЗІМ
ПРАКТАЧКА
І ГРА
У ПЕРШЫМ
КЛАСЕ

ДВА
КЛАСЫ

ЧАСТКА